

Devrimci Marksizm

Efendiler, ekonomi sahasında düşünürken ve konuşurken zannedilmesin ki, biz yabancı sermayesine düşman bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz geniştir. Çok çalışma ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Bundan dolayı kanunlarımıza bağlı olmak şartıyla yabancı sermayelerine gereken güvenceyi vermeye her zaman hazırız ve isteriz ki, yabancı sermayesi bizim çalışmamıza ve var olan ama yetersiz kalan servetimize katılsın. Bizim halkımız, yararları birbirinden ayrılır sınıflar halinde değil, tersine varlıkları ve çalışma sonucu birbirine lâzım olan sınıflardan ibarettir.

Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi (Şubat-Mart 1923) açılış konuşmasından

Son kırk yıllık sömürgecilik faaliyeti neticesinde ... burjuvaziye dayanan herhangi bir hareket Şark'ın zavallı millet ve memleketlerini kurtarmak kabiliyetini kaybetmiştir ve onun için ümit ve üretim dünyanın bütün mazlum sınıf ve milletleri ile birleşerek zulüm dünyasını yıkmaya çalışan hakiki kültür ve medeniyete doğru ilerleyen devrimcilerin ve bu devrimcileri kucağında toplayan Komünizm Fırkasıdır.

Mustafa Suphi, Türkiye Komünist Fırkası kuruluş kongresinde programı sunuş konuşması

Coğrafi konumu nedeniyle Asya ile Avrupa'yı birleştiren Türkiye, kapitalizmin doğrudan zulmü altında kalmış ve bu, gelecek dünya devrim hareketinde şerefli bir görev yüklenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Türk proletaryasının bütün gücüyle dünya sosyalist devriminin savunusuna ve gelişimine katılacağı güvenci içindeyiz.

Mustafa Suphi, Komünist (Üçüncü) Enternasyonal 1. Kongresi'ne hitap

Fiyatı: 60 TL (KDV dahil)

Devrimci Marksizm

TEORİK - POLİTİK DERGİ

Alp Yücel Kaya
Sungur Savran
Abdullah Köktürk
Özgür Öztürk
Emre Bayır
Özdeniz Pektaş

Türkiye'de burjuva devrimi
Cumhuriyetin krizinin kökleri
Sermaye ve ordu
AKP'nin ekonomi bilançosu
15-16 Haziran işçi ayaklanması
Liberalizmi nasıl bilirsiniz?

55
Sonbahar
2023

Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.

V. İ. Lenin, *Ne Yapmalı?*

Devrimci Marksizm

Sayı: 55
Sonbahar 2023

Üç aylık Teorik / Politik dergi
(Yerel, süreli yayım)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şiar Rişvanoğlu

Yönetim Yeri: Adliye Arkası 3. Sokak Tüzün İşhanı No: 22/2 ADANA

Baskı: Alesta Ajans Basım Medya ve Bilgi Tek. San. Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Caddesi Güven Sanayi Sitesi B Blok No. 83 D. 349
Topkapı Zeytinburnu / İSTANBUL
Tel: 0 212 501 21 204

ISSN: 2687-4199

Yurtdışı Fiyatı: 15 Avro Kıbrıs Fiyatı: 100 TL

Fiyatı: 60 TL (KDV Dâhil)

Kapak görseli

Ankara'da Birinci Meclis'in açılışı (23 Nisan 1920). Bu meclis Türkiye tarihinde özel bir yer tutar. Öncelikle, İstanbul'da Padişah'ın gözetimi altında çalışmalarını denetlenen eski meclislerden farklı olarak padişah iradesinden bağımsız olarak kurulmuş ilk meclistir. Bu anlamda yeni bir devletin, bir cumhuriyetin devrimci kurucu meclisidir. Ayrıca, bu meclis kendinden sonra gelecek olanlardan çok daha demokratiktir. İçinde komünizme gönül vermiş olanlar da bulunan güçlü bir sol grup ("Halk Zümresi") mevcuttur. Üstelik, 1921'de kabul ettiği, yerel yönetime ağırlık veren anayasa ile Kürt halkına haklar tanımış olmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra bütün bunlar değişecektir.

Devrimci Marksizm

Teorik / Politik Dergi

Sayı: 55

Sonbahar 2023

İÇİNDEKİLER

Bu sayı 5

Cumhuriyetin bilançosu

Alp Yücel Kaya	Türkiye’de burjuva devrimi (1908-1923)	9
Sungur Savran	Cumhuriyetin krizinin kökleri	53
Abdullah Köktürk	Sermaye ve ordu	89
Özgür Öztürk	AKP döneminde üretim, bölüşüm, tüketim	105
Emre Bayır	İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970	127

Kitap değerlendirmesi

Özdeniz Pektaş	Liberalizmin karşı tarihi	143
----------------	---------------------------	-----

Bu sayı

Devrimci Marksizm'in 55. sayısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılına girişinin hemen arifesinde okurlarıyla buluşuyor. Yeni sayımızın yayına hazırlandığı sırada cumhuriyetin ilk yüzyılı da, "ikinci yüzyılı" da çeşitli mecralarda bol bol tartışılmakta. Elinizdeki sayı, bu tartışmalara Marksizmin perspektifinden katkı sunmayı amaçlıyor.

"İlelebet payidâr kalacağı" düşünülen cumhuriyetin ilk yüzyılı, burjuvazinin egemenliğini sıklıkla Takrir-i Sükûn türü yasal düzenlemelerle, darbelerle, faili meçhullerle tahkim ettiği bir yüzyıldı. Ama isyanlar, ayaklanmalar, devrimci girişimler de gördü. Son on yılına ise kitlelerin yurt sathında sokağa çıktıkları bir isyanla, Gezi isyanı ile girildi. Ardından açılım hülyalarıyla uyutulduğu düşünülen Kürt halkının serhildanı ve sanayinin kalbinde, türlü mekanizmalarla burjuvazi için tehdit olmaktan çıktığı düşünülen metal işçilerinin yarattığı büyük metal işçisi isyanı (namıdiğer metal fırtına) bunu izledi. Aynı on yıla türlü zaafarla giren sosyalist solun önderlik edemediği, dahası CHP'nin dümen suyuna girerek seçim sandığına muhtaç kıldığı kitleler yavaş yavaş geri çekilirken, 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında inisiyatif burjuvaziye geçti. Kurulan yarı-askerî rejim, toplumun ısınan mekanizmalarının üzerine su dökmeye çalışırken, iktisadî alanda baş gösteren türbülansa karşı da büyük maliyetleri olan bir seçim ekonomisi ile günü kurtarmaya çalıştı. 100. yıl, baş döndüren bir enflasyon, müteahhit dostu / halk düşmanı imar politikaları ve içi boşaltılmış afet kurumlarının yetersizliği nedeniyle yüz binlerce insanın yaşamını yitirdiği bir deprem ile açıldı. Kendi bekası için kitleleri yaşam pahalılığı altında inim inim inleten istibdad rejiminin, sosyalistler ve Kürt hareketince de desteklenen rakip burjuva kampı karşısında galip gelerek iktidarı elinde tutmaya devam etmesine izin veren bir seçimle devam etti. Cumhuriyet yüz yaşını, yarattığı en önemli mevzi olan laikliğin, halka sormaya dahi gerek duymadan, bir kısmı CHP sayesinde meclise girmiş olan 400'ü aşkın gerici vekil tarafından ortadan kaldırılabileceği bir meclisle kutlayacak. Bir başka

övünme konusu olan “hukukun üstünlüğünün” ne durumda olduğunu görmek için memleketin en yüksek yargı organı olan Anayasa Mahkemesi’nin kararlarına rağmen her hafta eylem hakkı gasp edilip gözaltına alınan Cumartesi Anneleri’ne, sendikada örgütlenmek isteyip işten atılan, hakkını aradığı için devletin şiddetine maruz kalan işçilere bakmak yeterli.

Cumhuriyetin kuruluşu, kitlelerin her türlü bağımsız eylemini bastırmaya çalışan bir kitlesiz devrimin sonucu idi. Millî İktisat politikalarıyla, Teşvik-i Sanayi türü devlet destekleriyle, Varlık Vergisi türü sermaye gasp ve transferleri ve daha birçok uygulama ile palazlandırılan burjuvazi bugün, yüzyıl geride bırakılırken yine masanın tepsiye en yakın yerinde oturuyor. Emekçi halk enflasyon karşısında ezilirken, bankalar son 1,5 yılı 750 milyar lira kârla kapatıyor. Para babalarına Kur Korumalı Mevduat denen sistemle Merkez Bankası ve Hazine’den yüz milyarlarca lira aktarılmış bulunuluyor. Patronların ülke dışındaki off-shore hesaplarında 500 milyar dolar serveti olduğu bizzat eski Merkez Bankası başkanı tarafından ifade edilmişti.

“İkinci yüzyılın” nasıl başlayacağı da aşağı yukarı belli. Mart ayındaki yerel seçimler emekçi halka karşı uygulanacak kapsamlı bir saldırıyı şimdilik engelse de, İstibdad rejiminin hazırladığı Orta Vadeli Program vasıtasıyla, önemli bir hedefin işçi sınıfının en önemli tarihî kazanımlarından kıdem tazminatı olacağı anlaşıldı. Bunu Mart 2024 yerel seçimleri sonrasında uygulanacak kemer sıkma politikaları ve artan işsizliğin izleyeceği neredeyse kesin.

Tüm bu saldırıların karşısında, metal işçilerinin sendikaları ile MESS arasında imzalanacak yeni sözleşmenin zamanı geldi çattı. Önümüzdeki aylar bu anlamda çok önemli. Metal işçileri MESS’i titretir, olası grev yasaklarını geçtiğimiz aylarda yaptıkları gibi çöpe atar, yanlarına sınıfın diğer sektörlerinin örgütlü-örgütsüz işçilerini, kamu emekçilerini, son dönemde ciddi bir potansiyele sahip olduklarını gösteren özel okul öğretmenleri gibi kesimleri ve meslek örgütlerinde örgütlü katmanları arırlarsa, ve bu rüzgar siyaset alanında da burjuva kamplarından bağımsız bir odağın kurulabilmesine vesile olursa, işçilerin-emekçilerin cumhuriyetine giden yolda, umulmadık bir anda dev bir adım atılabilir. Bu dönemi, burjuva muhalefetinin burjuva başkan adaylarının etrafında kümelenerek geçirmek ise bir intihar olur.

Cumhuriyetin yüz yıllık bilançosu, bu sayımızın dosya konusunu oluşturuyor. Dosyanın ilk yazısında Alp Yücel Kaya, Türkiye’deki burjuva devriminin gelişimini inceliyor. Bu devrimin ilk aşamasının 1908, nihaî aşamasının ise 1923 olduğunu savunmakla birlikte, devrimin daha da uzun döneme yayılan, 18. yüzyılın sonundan itibaren kapitalizmin gelişim sürecinde ortaya çıkan sınıf mücadelelerinin bir ürünü olduğunu ortaya koyuyor. Makalede bu mücadelelerin ana duraklarını ele alarak, 1908 ve 1923 burjuva devrimlerinin gelişimini tartışıyor. Türkiye’de burjuva devrimi sorunu, 1908 ve 1923 devrimleri üzerine oldukça yetkin incelemeleri içeren çalışmalar (Hikmet Kıvılcımlı ve Sungur Savran) olduğunu kabul eden yazar yazısında onlardan farklı olarak burjuvazinin gelişimine, sınıf içi ve sınıflar arası çatışmalara ve özellikle bu çatışmaların ortaya koyduğu hukuki düzenlemelere daha fazla dikkat kesiliyor, bir başka deyişle burjuva devriminin gelişimini burjuva hukukunun gelişimi üzerinden tartışıyor. Burjuva hukukunun gelişimine odaklanmanın sınıflar arası mücadeleler kadar burjuva sınıfı içi mücadeleleri

de ortaya koyma olanağı sağlayacağını ileri sürerek, Türkiye'nin uzun burjuva devrimine dair farklı bir perspektif geliştirmeyi hedefliyor.

Dosyanın ikinci yazısında Sungur Savran, 1923'te kurulan cumhuriyetin 100. yıldönümünde baştan aşağı sorgulanmasının nedenleri düşünülürken cumhuriyetin kuruluş tarzına toz kondurmayan yaklaşımın artık terk edilmesi gerektiğini ileri sürüyor. Ona göre mükemmel bir cumhuriyet birdenbire mavi gökte şimşek çakar gibi krize düşmüş değildir. Cumhuriyetin doğum lekelerinden bazıları zamanla belirginleşmiş ve tarihî koşulların değişmesiyle birlikte bu devlet yapısının karşısına sorunlar olarak çıkmıştır. Savran üç önemli faktör üzerinde duruyor. Birincisi, köylülüğün, 1918-1923 devrimi esnasında burjuvazinin temsilcilerince aktif devrim güçlerinin dışına atılması sonucunda sosyal devrime de sırt çevirmesi, en azından kayıtsız kalması, daha da öte bazı dönüşümlere karşı tavır almasıdır. Cumhuriyet köylülüğü kendisi yitirmiştir. İkincisi, Millî Mücadele sırasında 1921 Anayasası'nın yerinden yönetime öncelik veren yapısı ile özgül konumu tanınmış olan Kürt halkına cumhuriyet kurulur kurulmaz sırt dönülmesi, mücadelelerine ise zalimane yaklaşılmasıdır. Kürt halkının, en ilericisinden en gericisine birbirine taban tabana karşıt siyasi hareketlerinin değişik biçimlerde cumhuriyetin bugünkü yapısına karşı tavır geliştirmesi bu bağlamda ele alınmalıdır. Üçüncüsü ise Kemalizmin "muasır medeniyet" şiarı altındaki Batı taklitçiliğinin, kendisine özgü nedenlerle zaten büyük ölçüde cumhuriyet düşmanı olan İslamcı harekete güç kazandırması, emekçi sınıfları ondan yana itmesidir. Savran, cumhuriyetin kendisini içine soktuğu bu güç duruma ancak kendini diyalektik olarak aşarak çözüm bulabileceği sonucuna ulaşmaktadır. Bu çelişkiler ancak, proletaryanın bu topraklarda kök salan, yerli ama enternasyonalist bir komünist önderliğin bayrağı altında, diğer ezilenleri kendi etrafında toplamasıyla üst bir sentezde giderilebilecektir.

Bilanço dosyasının bir sonraki yazısında Abdullah Köktürk, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin iktisadî alandaki varlığında yaşanan genişleme ile siyaset alanındaki mevcudiyetini yan yana koyuyor. Türkiye İş Bankası'nın 1924'teki kuruluşuna kadar götürdüğü ordu-sermaye ilişkisinin 1961 sonrasında OYAK'ın kurulması ile askerlerin toplu olarak sermaye sahibi olması sonucunda önemli bir nitelik değişmesi yaşadığına dikkat çeken yazar, önce 12 Mart, ardından da 12 Eylül sonrasında işçi sınıfının baskılanmasının askerlerin eliyle gerçekleştiğini vurguluyor. Köktürk, 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren ise güçlü siyasî iktidar karşısında ordunun siyasette etkinliğini yitirdiğini, bunun sonucunda önümüzdeki dönemde ordunun ekonomik etkinliğine siyasetin, OYAK'ın yönetim kurulunun belirlenmesi gibi biçimlerdeki müdahalesinin artarak devam edeceğini, bu durumun ise ordunun sermaye sahibi olarak elde ettiği konumu etkilemeyeceğini belirtiyor.

Bir sonraki yazı ise Özgür Öztürk'e ait. Yazar, AKP döneminin bir tür ekonomik bilançosunu çıkarıyor. AKP'li yılların aslında 12 Eylül'ün bir devamı gibi görülmesi gerektiğini belirttiikten sonra, önce Türkiye'nin dünya kapitalist iş bölümü içindeki konumunu ana hatlarıyla inceliyor, ardından da bu konumun bir sonucu olarak AKP döneminde üretim, bölüşüm ve tüketim alanlarında yaşanan gelişmeleri değerlendiriyor. Öztürk'e göre AKP'nin ilk on yılında yabancı sermaye girişleri ve cari açık sayesinde belirli bir "refah etkisi" görüntüsü yaratılmıştır. Fakat 2008 yılında başlayan Üçüncü Büyük Depresyon'un bir sonucu olarak, ikinci on yılda dış

kaynak girişlerinin yavaşlaması nedeniyle, üretim sürekli artmasına rağmen milli gelir azalmıştır. Bu süreçte bölüşüm ilişkileri belirgin biçimde işçi sınıfı aleyhine dönmüştür. Günümüzde Türkiye’de halkın çok büyük bir kesimi ancak gıda, konut ve ulaşım gibi en temel tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilir durumdadır. Öztürk, bu durumun değişmesinin ancak işçi sınıfı mücadelesi ve (bunun bir parçası olarak) Türkiye’nin dünya kapitalist sistemi içindeki konumunun sorgulanması ile olanaklı olacağını vurgulamaktadır.

Dosyanın son yazısında Emre Bayır Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihinde bir doruğu temsil eden 15-16 Haziran işçi ayaklanmasını değerlendiriyor. Bayır başlangıç noktası olarak Zafer Aydın tarafından kaleme alınan ve ciddi bir emek ürünü olan *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970* başlığıyla yayımlanan kitabı alıyor. Ama kitabı değerlendirmenin ötesine geçerek 15-16 Haziran’ı tarihsel olarak yerine yerleştirmeye girişiyor. Bayır’a göre bu olay tüm Cumhuriyet tarihinin en önemli ve belirleyici olaylarından biridir. Zira Türkiye işçi sınıfının bu ayaklanması, Türkiye’de proleter devrimleri çağının açılışını ilan etmiştir. Cumhuriyetin 100 yılını sınıf mücadeleleri olmaksızın tartışmak olanaklı değildir.

55. sayımızda ayrıca Cumhuriyetin Bilançosu dosyası dışında, Özdeniz Pektaş’ın Domenico Losurdo’nun liberal ideolojinin soykütüğünü çıkaran *Liberalizmin Karşı Tarihi* başlıklı çalışmasını incelediği yazısı yer alıyor. Pektaş’a göre, Losurdo’nun bu kitabı, burjuvazinin, aklı ve devleti/siyaseti kendi tekeline alarak emekçileri bunlardan büsbütün mahrum bırakmayı ve onları tabi halde tutmayı düstur edindiğini, doğrudan liberal düşünürlerin, politikacıların, sermayedarların ve köle sahiplerinin kendi fikirleri üzerinden, sayısız örnekle berrak bir şekilde ortaya koyuyor. Okurlarımız son dönemde gittikçe daha çok dikkat çeken, birkaç yıl önce yitirdiğimiz İtalyan teorisyen Domenico Losurdo’nun bir başka kitabı olan *Tarihten Kaçış: Günümüzde Rus ve Çin Devrimleri*’nin Burak Gürel tarafından yazılmış eleştirel bir değerlendirmesini (“Stalinizm ile Kapitalizm Arasında Köprü Kuran bir Düşünür: Domenico Losurdo”) dergimizin Kış-İlkbahar 2021 tarihli 45-46. çift sayısında okuyabilir.

Yeni sayılarda ve yeni mücadelelerde buluşmak dileğiyle.

Türkiye’de burjuva devrimi (1908-1923)

Alp Yücel Kaya

“Türkiye’de bir inkılap oldu: Burjuva inkılabı. Bu inkılap Türkiye’nin tarihi inkişaf seyrinde ileriye atılmış bir adımdı, fakat son adım değildir.”¹

Giriş

Türkiye’de burjuva devrimi olmuştur; 1908 bu devrimin ilk, 1923 nihai aşamasıdır. Ancak devrim daha da uzun döneme yayılan, kapitalizmin gelişim sürecinde ortaya çıkan sınıf mücadelelerinin bir ürünüdür.² Biz bu makalede bu mücadelelerin ana duraklarını ele alacak, 1908 ve 1923 burjuva devrimlerinin gelişimini tartışacağız. Türkiye’de burjuva devrimi sorunu, 1908 ve 1923 devrimleri üzerine oldukça yetkin incelemeleri içeren çalışmalar var.³ Biz bu çalışmaların ortaya

1 Nazım Hikmet, “Türkiye’de Amele Sınıfı ve Amele Meselesi”, *Yazılar (1924-1934)*, *Yazılar 2*, İstanbul: Adam Yayınları, 2001 [1991] s. 9-12.

2 E.P. Thompson İngiltere’de 1960’lardaki burjuva devrimi tartışmalarına müdahalesinde burjuva devrimini sınıf mücadeleleri ile örülmüş uzun döneme yayılan bir süreç olarak değerlendirir (...bu muazzam mimarının parçaları, aslında çığır açan anlamda burjuva devrimini oluşturur/ “...pieces of that great arch which in fact, in the epochal sense, make up the bourgeois revolution”), E.P. Thompson, “The Peculiarities of the English”, *The Socialist Register*, cilt 2, 1965, s. 321. İncelememiz bu anlamda Thompson’un perspektifini izlemektedir.

3 Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*, cilt 1: 1908-1980, İstanbul: Yordam Kitap, 2016 (1992), s. 51-166; Hikmet Kıvılcımlı, *Yol Kitap 2: Yakın Tarihten Birkaç Madde*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2009; Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul: Sosyal İnsan

koydukları çerçeve üzerinden ilerleyeceğiz ama onlardan farklı olarak burjuvazinin gelişimine, sınıf içi ve sınıflar arası çatışmalara ve özellikle bu çatışmaların ortaya koyduğu hukuki düzenlemelere daha fazla dikkat kesileceğiz, bir başka deyişle burjuva devriminin gelişimini burjuva hukukunun gelişimi üzerinden tartışacağız. Burjuva hukukunun gelişimine odaklanmak bize sınıflar arası mücadeleler kadar burjuva sınıfı içi mücadeleleri de ortaya koyma olanağı sağlayacaktır, bu şekilde Türkiye'nin uzun burjuva devrimine dair farklı bir perspektif geliştirmeyi umuyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin gelişimi⁴

Dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da farklı ritimlerle de olsa kapitalist nitelikte gelişmeler (İngiltere'nin dünya ekonomisine hükmetmeye başlamasından önce) 18. yüzyılda kendini göstermeye başlamıştır.⁵ Burada yatan dinamik İstanbul ve diğer kentlerin iâşesi bağlamında iç ticaret ve Avrupa piyasasındaki hareketlenme ile birlikte dış ticaret üzerinden ortaya çıkmıştır; ama Osmanlı mali yapısında ziraat, esnafılık, imalat sanayii, madencilik ve ticaret alanındaki iktisadi faaliyetleri kapsayacak şekilde mukataa-iltizam sistemini hakim kılan dönüşümlerin tetiklediği dinamikleri de dikkate almak, hatta Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşmenin maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı bir gelişme olduğunun da altını çizmek gerekir. Osmanlı iktisat tarihi literatürü 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir çerçeve içinde yeni bir "girişimci" sınıfın ortaya çıktığı konusunda hemfikiridir.⁶ Ama girişimcilik Osmanlı coğrafyasında yeni bir şey değildir, 18. yüzyılda yeni olan girişimcinin doğasının/yapısının değişmesidir: yerel ayan/eşraf arasından gelen ve mukataa-iltizam sisteminden beslenen yeni "girişimci" sınıf, 15.-17. yüzyıllarda merkezi bürokrasiye bağlı yönetici sınıflardan oluşan eski girişimci sınıfın önüne geçmeye başlamıştır.⁷ Bu eski ve yeni girişimciler birbirlerinden bağımsız gelişmemişlerdir, her ikisini de birbirine bağlayan özellikle ikincisinin palazlanmasını sağlayan vergilendirmede

Yayınları, 2007 [1965].

4 Bu bölümde daha önceki makalemizde geliştirdiğimiz çerçeveyi izliyoruz, bkz. Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm*, sayı 45-46, 2021, s. 11-66.

5 Elena Frangakis Syrett, *Trade and Money: the Ottoman Economy in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, İstanbul: Isis Press, 2007; Elena Frangakis Syrett, *The Port-City in the Ottoman Middle East at the Age of Imperialism*, İstanbul: Isis Press, 2017; Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

6 Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 36-38; Özer Ergenç, "18. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yerel İlişkilerin Yeniden Şekillenmesi" (yayımlanmamış bildiri), *21. CIEPO Sempozyumu*, Budapeşte 7-11 Ekim 2014.

7 Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 21; Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff ve Roger Owen (Ed.), Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 41, 366; Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, sayı 6, 1980, s. 329.

iltizam sisteminin yaygınlaşması ile bazı mukataaların (vergi kalemlerinin) ömür boyu iltizama verilmeye başlanmasıyla oluşan malikâne sistemi olmuştur. Mukataaları alan “malikâne sahipleri büyük çoğunluğu İstanbul’da ikamet eden, sayısı 1000 civarında bürokrat, asker ve ulemadan oluşan ve merkezi otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı olan bir gruptu[r]”.⁸ Ama malikâne sahipleri mukataaların işletmesini kendileri üstlenmemektedir, bunları iltizama vermektedirler; bu şekilde sisteme dâhil olan mültezimler taşrada mukataa bölgesinde bulunan ve ayan ve eşraf olarak nitelendirilen kesimden oluşmaktadır; böylelikle çok katmanlı bir taşeronluk ilişkisi ve ağları ortaya çıkmaktadır; bu ilişkinin bir kutbu “merkezi otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı”, bizim burjuva-bürokratlar olarak adlandırdığımız kapitalistleşen bir sınıf, diğer kutbu da taşra burjuvazisi olarak adlandırdığımız taşrada “yeni tür bir müteşebbis” olarak gelişen kapitalist bir sınıftan oluşmaktadır.⁹ Özetle girişimci sınıfların dönüşümünde ve Osmanlı coğrafyasında burjuvazinin ortaya çıkışında mukataa-iltizam sistemi belirleyici bir rol oynamıştır, bu ise burjuvazinin üretim organizasyonu dışında finans ve ticaretle de hakimiyetini şart koşmuştur. Diğer taraftan kapitalistleşmeyi mümkün kılan bu sistem kapitalist sınıf içinde de sınıf içi çatışma dinamiklerini barındırmıştır.¹⁰ Aralarındaki çatışma ve mücadelenin dinamiğini Mehmet Genç oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Merkezi otorite ile özdeşleşmiş bulunan, menfaat birliği, haberleşme ve dayanışma bakımından ortak hareket edebilme kabiliyetini haiz, ileri derecede bütünleşmiş bir sosyal zümre olarak malikane sahipleri vergi hasılatından aldıkları nispi payı, mahalli sosyal ilişkilerde nüfuz sahibi bulunan ve bölgeyi tanıma, haber alma ve uygun personeli ucuz kullanabilme gibi vergilendirmede etkinlik sağlayan hususlarda bu nüfuzdan geniş ölçüde yararlanan bir başka zümreyi oluşturan mültezim ayanlarla sürdürdükleri bir mücadelenin sonunda belirledikleri için...¹¹

18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında sık rastlanan müsadere uygulamalarını, burjuva-bürokratların bu mücadelede denge aleyhlerine döndüğü zamanlarda başvurdukları bir uygulama ve siyasi güçlerinin bir yansıması olarak okumak mümkündür.¹² Çatışmada burjuva-bürokratların ellerinden kaymakta olan iktisadi ve siyasi gücü tekrar ellerine almak için yaptıkları ilk etkili müdahale 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid reformları ile olmuştur. Bu dönemde büyük ve yüksek kâr getiren mukataalar malikâne sisteminden çıkarılmıştır, aynı zamanda mukataala-

8 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Birinci Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 167.

9 Mukataalar üzerinden yapılan tahminlere göre 18. yüzyıl boyunca İstanbul merkezli girişimcilerin sayıları 1000 ile 2000 arasında değişirken, taşradaki girişimcilerin sayısı tüm unsurları ile birlikte 5000 ile 10 000 arasında değişmektedir, bkz. Ariel Salzmann, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatisation’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, cilt 21, sayı 4, 1993, s. 402.

10 Rifa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 121.

11 Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 168.

12 Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 26-33.

rın ikinci elden iltizama verilmesi engellenmeye çalışılmıştır. 1780'lerle birlikte Darbhâne-i Amire tarafından zapt ve idare olunmaya başlayan mukataalar içinde çiftliklerin sayısının yavaş yavaş artmaya başlamasının da altını ayrıca çizmek gerekir.¹³ Bu şekilde hem taşra burjuvazisinin iktisadi kaynaklarına müdahale edilmeye, hem de burjuva-bürokratlara yeni bir yatırım portföyü ortaya çıkmaya başlamıştır, bu gelişme burjuva-bürokratların çiftlik yatırımlarının özellikle Tanzimat dönemine damga vuracak boyutta olmasını sağlayacaktır. Bu ve benzeri tedirgin edici müdahaleler taşradaki burjuvazinin hareketlenmesi ve sonrasında 1808'deki merkezi iktidara ortaklıklarını vurgulayan Sened-i İttifak ile sonuçlanmıştır. Yerel güçlerin temsilcisi olarak sadrazamlık görevinde bulunan Bayraktar Mustafa Paşa'nın aynı yıl çıkan ayaklanmada ölmesi ile bu iktidar ortaklığı kısa ömürlü olmuştur. Sonrasında burjuva-bürokratların müdahaleleri daha baskın hale gelmiştir.¹⁴

Bu çerçevede İzmir voyvodası Katipzade Mehmed Efendi'den bahsetmek dönemin iktisadi ve siyasi dinamikleri kadar sınıf içi mücadelenin şiddetini göz önüne sermek için faydalı olacaktır. Katipzade, Osmanlı merkezi idaresinin Britanya ile girişilen savaş sırasında (1807-1809) koyduğu tüm yasaklara rağmen Britanya'nın Osmanlı coğrafyasına ticaretini tekelinde bulunduran *Levant Company* ile yakın ilişki içinde olmaya devam etmiştir. İzmir'de bulunan tüm İngiliz mallarının tespiti ve el konulmasına yönelik başkentten gelen emre karşılık voyvoda Katipzade "İzmir'de hiçbir İngiliz malı ve benzeri şey tespit edilmediğini" bildirmekle kalmamış, İngiliz mallarını korumaya almış, bu malları kendi kiraladığı gemilerle malların sahiplerine göndermiştir. Hatta sonrasında Katipzade'nin de talebiyle, bu iş birliği karşılığında kendisine Britanya hükümeti tarafından İzmir'den Trieste'ye pamuk ihracı izni verilmiştir. Katipzade'nin benzer iş birliğini Amerikan tüccarlarıyla da gerçekleştirdiğine dair kanıtlar vardır. Katipzade'nin 1816'da İzmir körfezinde bir gemide Koca Hüsrev Paşa tarafından boğdurulmasından da anlaşılacağı üzere burjuva-bürokratlar taşra burjuvazisinin pek de paylaşımcı olmayan bu tür bireysel çıkar odaklı girişimlerini pek hoş görmemişlerdir.¹⁵

Bu bağlamda taşradaki ayan ve eşrafa asıl darbe malikâne sisteminden çıkarılan mukataaların burjuva-bürokratlara iltizama verilmesi ile olmuştur. Kontrolü merkezi hazineye geçen mukataalar, 1811'den 1839'a kadar merkezden atanan vali, mütesellim ve voyvodalara iltizama verilmeye başlanmıştır.¹⁶ Bu arada Nizam-ı Ce-

13 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII: yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 102-103.

14 Burada ayrıntısına giremeyecek olsak da not etmemiz gerekir ki Avrupa mamul mallarının rekabetiyle çözülmeye başlamış (Yeniçeri Ocağı ile içi içe geçmiş) zanaatçı sınıflar da piyasalaşma önündeki engelleri kaldırmayı kendine görev belleyen burjuva-bürokratlara ayak bağı olmaktadır; 1808 olayları çerçevesinde kuvvetli bir muhalefet odağı olarak ortaya çıkan bu sınıfların tasfiyeleri Yeniçeri Ocağı'nun 1826'da kapatılması ile olacaktır.

15 Gülşay Tulaşoğlu'nun ABD ve Britanya arşiv kaynaklarından yaptığı araştırma Katipzade'nin Osmanlı arşivlerinde görünmeyen faaliyetlerini ortaya koyabilecek açısından çok önemlidir, bkz. Gülşay Tulaşoğlu, "Merkezi Kısıtlamalar Yerel Özgürlükler: İzmir Voyvodası Katipzade Mehmed Efendi" *İzmir Belediyesi'nin 150. Kuruluş Yıldönümünde Uluslararası Yerel Yönetimler Demokrasi ve İzmir Sempozyumu, 15-16-17 Kasım 2018, Bildiriler*, İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi, 2019.

16 Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 157. Bunun yanında vakıfların idaresinin 1826 yılında kurulan Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nde merkezileştirilmeye başlamasını da aynı yönde bir gelişme olarak

did’le başlayan süreci burjuva-bürokratların kabuk değiştirmesi (belki de İstanbul merkezli sınıf içi bir mücadele) olarak da görmek gerekir. 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle malikâne sahipliği üzerinden yükselen, vezir ve paşa “kapı”larına dayalı girişimci burjuva-bürokratların yerini mukataa iltizamları üzerinden yükselen bireysel girişimci burjuva-bürokratlar almıştır.¹⁷ Bu süreç sonucunda “XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde bütün vergi iltizamlarının tek dağıtıcısı haline gelen merkezî devlet ve onun adına hareket edenler, daha önce malikâneci ve taşra ayanının aldıkları rantı büyük ölçüde kontrol altında tutmayı başarmışlardır”.¹⁸ Ama kontrolün tam anlamıyla sağlamadığı burjuva-bürokratların iltizam sisteminin “kendi çıkarına bak[anların] ... gadir ve zulümden ibaret”¹⁹ olduğunu (Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile) ilan etmelerinden bellidir. Bu durumda sistemi kaldırarak kendilerinin de bindikleri dalı kesmeye bile yelteneceklerdir. Tabii ki 1840-1842 arası yaşanan mali kriz siyasi krizin uzlaşmayla sonuçlanmasına neden olmuş, iltizam 1842’de yeniden, yine burjuva-bürokratların dizginleri altında, uygulanmaya başlanmıştır.²⁰

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşme maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı olmuştur. Bu çerçevede mukataa-iltizam sisteminde kilit rol oynayan, burjuvazi fraksiyonlarının yatırımlarında finansman sağlayan sarraf-tüccarları²¹ unutmamak gerekir.²² Ama finans burjuvazisini temsil eden sarraf-tüccarlar diğer burjuvazi fraksiyonlarının gölgesi konumunda kalmışlardır. Mücadele ön planda burjuva-bürokratlar ile taşra burjuvazisi arasındadır, sarraf-tüccarların kaderi güç mücadelesinde kiminle iş birliği içinde olduklarına bağlıdır. Burjuva-bürokratların Galata bankerleri adını alacak yüksek finansla (*haute finance*), taşra burjuvazisinin ise alt finansla (*petite finance*) içli dışlı

not etmek gerekir.

17 Burada ayrıntısına giremeyeceğiz ama bu dönüşümün burjuva-bürokratların gelişimini tartışmak için oldukça önemli olduğunu söylememiz gerekir, vezir ve paşa kapılarına dair öncü çalışma Rifa’at Ali Abou-el-Haj’a aittir: “The Ottoman Vezir and Pasa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, cilt 89, sayı 3, 1974, s. 467-475. Osmanlı toplumunda kapılar hakimiyetine geçiş II. İmparatorluk başlığı altında inceleyen önemli bir inceleme için bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York : Cambridge University Press, 2010. Kısaca bahsettiğimiz kabuk değişimi üzerine ayrıca bkz., Fatma Eda Çelik, *Kişisel İktidardan Millet Meclisine Saltanattan Cumhuriyete*, Ankara: İmge Kitabevi, 2022, s. 248-251, 256.

18 Genç, “İltizam”, s. 157.

19 “Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839)”, *Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)*, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (derl.), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, s. 2.

20 Alp Yücel Kaya, “In the Hinterland of Izmir: Mid-nineteenth Century Traders Facing a New Type of Fiscal Practice”, *Merchants in the Ottoman Empire*, Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein (Ed.), Leuven: Peeters, 2008.

21 Sarraf-tüccar tanımlamamız Hikmet Kıvılcımlı’nın Türkiye tarih yazımında önemli yer tutan “tefec-i-bezirgân” tanımlamasını hatırlatacağız, bu şekilde tanımladığımız sınıfın daha sınırlı bir çevreyi, tefeci-bezirganlığın bir alt kategorisini temsil ettiğini belirtmek isteriz.

22 Bu noktada iltizam sistemi ile finans piyasaları ve ticaretin iç içe geçmişliğini vurgulamak faydalı olacaktır. İltizam sisteminde, İstanbul’da açılan vergi kalemi ihalesini alan girişimci (mültezim) bu yatırımı sarraftan aldığı kredi ile yapmaktadır; ihale miktarını devlete öderken, kendisi de vergi tahsili için vergi kaynağına dönmektedir, işin doğası (kârlılık) verdiğinden daha fazlasını toplamasını gerektirmektedir; öşür vergisi iltizamında vergiler köylerde/çiftliklerde (çoğu zaman) aynı olarak mültezimler tarafından toplanmakta, sonrasında tüccarlar tarafından depolanmakta ve taşınması yapılmaktadır. Böylelikle iltizam, sarraf, mültezim ve tüccarın iç içe geçmiş faaliyetleri ile gerçekleştirilmektedir.

olduğu yönünde bir genelleme rahatlıkla yapılabilir. 1839-1842 arası iltizam sistemi kalkmış olmasına rağmen burjuva-bürokratlarla iş birliği içinde olan sarraf-tüccarlar mali sistemde polişe gönderimi ile önemli rol oynamaya devam etmişler²³, 1842-1852 arası kurdukları Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları ile iltizam sistemini yönetmişlerdir.²⁴ Merkezi hükümetlerin öşür vergilerini 1842 sonrası ihaleye başlamasıyla burjuva-bürokratlar taşra burjuvazisini sarraf-tüccarlar aracılığıyla epey sıkıştırmıştır; bu tür bir taarruz sarraf-tüccarlar arasında çiftlik yatırımlarını bile gündeme getirmiştir.²⁵ Burjuva bürokratlarla sarraf-tüccarların taşra burjuvazisine karşı iş birliği içindeki diğer müdahalesi yerel kredi piyasalarını düzenleyen (1848, 1852, 1864 tarihli) murabaha nizamnameleri aracılığıyla olmuştur. Bu nizamnameler taşra burjuvazisinin temellendiği yerel güç ağının parçalanması kadar yerel borçlanmanın taşra burjuvazisinden finans sermayesine (bankalara) yönlendirilmesini de hedeflemiştir.

Bu rekabet ve çatışma içindeki burjuva sınıfların içine özellikle Avrupa piyasaları ile kurdukları bağlarla dış ticaret üzerinden gelişen ticaret burjuvazisini de eklemek gerekir. Bu sınıf 18. yüzyıl sonu itibariyle iç piyasa ve aracılıkla yetinmeyip dış piyasalara doğru “bırakınız geçelim” taleplerini yükseltmişler, bu talepler de 1800’lerin hemen başından itibaren burjuva-bürokratlar yönetimindeki merkezî idare tarafında yankı bulmaya başlamıştır. Berat alarak (gayrimüslimler) “Avrupa Tüccarı” ve (Müslümanlar) “Hayriye Tüccarı” olarak adlandırılarak seyahat, ticaret ve vergilendirmede kolaylıklar edinmişler, yabancı tüccara dayalı dış ticaretin geleneksel iş bölümünde kendilerine yer açmaya başlamışlardır.²⁶ Bu gruba 19. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz’in liman kentlerine yerleşmeye başlayan ve yabancılıkları neredeyse kâğıt üstünde kalan (sonradan Levanten olarak adlandırılacak) Avrupalı tüccarları da eklemek gerekir.²⁷ 1838 Balta Limanı Antlaşması (ve art arda imzalanan diğer anlaşmalar) ile yabancı tüccarların ticaretini kolaylaştıracak şekilde ihraç yasağının, yed-i vahidin ve malların nakli için uygulanan tezkire usulünün kaldırılmasının yanında gümrük vergilerinde de düzenlemeye gidilmesi bu son gruptan olanları iyice imtiyazlı hale getirmiştir; bu tüccarların yabancılık ve yerlilik arasında gidip gelerek faydalandıkları ayrıcalık ve muafiyetler çerçevesinde

23 Alp Yücel Kaya, “Les racines agraires d’un entrepreneuriat capitaliste, Les domaines fonciers de la famille Baltazzi à l’arrière-pays d’Izmir au XIXe siècle”, *Rives Méditerranéennes*, sayı 59, 2019, s. 122.

24 Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları için bkz. Araks Şahiner, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire* (basılmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1985, s. 84. Ayrıca bkz. Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)* (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

25 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 24-29.

26 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, cilt I 1580-1850*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974, s. 71-73; Musa Çadircı, “II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Halil İnalçık ve Osman Okyar (Ed.), Ankara: Meteksan, 1980, s. 237-241; Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s. 87-100; M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle İşığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2005, s. 22-23.

27 Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi: identités et relations sociales à Smyrne au XVIIIe et XIXe siècles*, Paris: Peeters, 2005.

İzmir ve Selanik gibi liman kentlerindeki Avrupalılar iyice yerleşmiş, yereller de iyice Avrupalılaştırmışlardır. Yükselen ticaret burjuvazisi bu süreçte içinde taşra burjuvazisinin de bulunduğu eski aracı sınıfları bertaraf etmiş, bir tarafta üreticiden limanda satışa kadar dış ticarete, diğer tarafta hem toptan hem perakende olmak üzere iç ticarete etkin hale gelmiştir.²⁸ 19. yüzyılın ortasından itibaren taşra burjuvazisinin diğer rakibi olarak ortaya çıkan bu sınıf özellikle ticaret hacmi katlanarak artan liman kentlerinde²⁹ yatırımlarını çeşitlendirmiş, gemicilik, sigortacılık, iltizam, sarraflık, bankacılık, madencilik ve büyük ölçekli imalat sanayiinde de öne çıkmış bir finans kapital özellikleri kazanmaya başlamıştır.³⁰ Bu sınıf içerisinde Levantenler ve Osmanlı tebaası gayrimüslimler ağırlıkta olduğu gibi giderek artan sayıda Müslüman sermayedarın da varlığının altını çizmek gerekir.³¹ Diğer taraftan, yatırımları çeşitlendirmekten bahsederken burjuva bürokratların Boğaziçi’nde vapur işletmek için 1850’de kurdukları Şirket-i Hayriye’den bahsetmemek de olmaz. Şirket’i kurma fikri sonradan ikisi de sadrazam ve nazırlığa yükselecek olan (dönemin Dîvân-ı Hümâyûn’a bağlı Âmedî Kalemî’nin âmiri) Fuad Efendi ve (dönemin Meclis-i Maarif üyesi) Cevdet Efendi’den çıkmıştır; sermayesi sultan ve valide sultanı bir kenara koyarsak başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, üst düzey bürokratlar (serasker, tophane müşiri, kaptan paşa, şeyhülislam, valiler, vd.), sarraflar ve bankerlerin hisselerinden oluşmuştur.³²

Eşitsiz ve bileşik gelişme dinamikleri ile tanımlı bu çerçevede gelişen kapitalist sınıf içinde iki ayrı fraksiyonun ortaya çıktığını, ikisinin de kendi hakimiyetlerini inşa etmede farklı yollar izlediğini görüyoruz. Burjuva-bürokratlar ve onlarla iş birliği içindeki finans burjuvazisi (sarraf-tüccarlar) ve ticaret burjuvazisi genel ve evrensel bir hukuk arayışındayken, taşra burjuvazisi kırsaldaki görenek hukukuna

28 Mübahat S. Kütükoğlu, “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, *150. yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992; Elena Frangakis-Syrett, “Implementation of the 1838 Anglo-Turkish Convention on İzmir’s Trade: European and Minority Merchants”, *New Perspectives on Turkey*, sayı 7, 1992, s. 91-112.

29 1840-1910 arası ihracatı 3,4 kat, ithalatı ise 5 kat artan İzmir Doğu Akdeniz’in en büyük ihracat limanı hale gelmiştir, bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: the University of Chicago Press, 1980, s. 82.

30 Kütükoğlu, “Tanzimat Devrinde Yabancıların...”, s. 97-99; Elena Frangakis-Syrett, “Western and Local Entrepreneurs in İzmir in the 19th and Early 20th Centuries”, *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu*, Tuncer Baykara (Ed.), Akademi Yayınevi, İzmir, 1994, s. 83-84; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 62-66.

31 1851-1896 arasında İzmir kadı mahkemesinde servetleri 50.000 kuruşun üstünde tespit edilen 52 kişinin 36’sı Müslümandır, ekonomik durumlarını incelediğimizde, fiyatların sabitliği varsayımı altında, bunlar arasındaki düşük servete sahip olan kişinin İstanbul Kapalıçarşı’da iki, en yüksek servete sahip kişinin de yine aynı yerde yüz dükkân alabileceği görülmektedir. Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, Ankara: Yazıt Yayıncılık, 2007, s. 78-79; İstanbul Kapalıçarşı’daki dükkânların maliye yetkilileri tarafından 1874’te belirlenen kıymetlerinin ortalaması 24 000 kuruştur, bkz. BOA, M.L.VRD. 3812. 1885’te kurulan İzmir Ticaret Odası ve 1892’te kurulan İzmir Ticaret Borsası’nın her ikisinde de kent dükkân alabileceği ön plana çıkan gayrimüslim kadar Müslüman sermayedarlar önyak olmuştur. 1884 yılında İzmir Ticaret Odasını kurmak için hazırlık yapan 15 kişilik heyetin 8’i Müslüman, 7’si gayrimüslimlerden oluşmuştur, bkz. Erkan Serçe, Ferlal Örs ve Mehmet Şakir Örs, *19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi*, İzmir: İzmir Ticaret Odası, 2002, s. 33-34.

32 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri, cilt 1*, İstanbul: Orion Yayınevi, s. 33. Şirket-i Hayriye’nin kuruluşu Hikmet Kıvılcımlı’nın Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi sürecini ele alırken üzerinde özellikle durduğu bir konudur, bkz. Kıvılcımlı, *Türkiye’de...*, s.28-29.

dayanmakta ve onu korumaya çalışmaktadırlar.³³ İlk sınıf feodal bağlardan kopma arayışında devrimci özellikler taşıyan, ikinci sınıf, sınıf içi rekabette konumlarını korumak için feodal bağlarından kopamayan bir gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk önce 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid, sonrasında 1839'da Tanzimat dönem ve reformlarını literatürdeki hâkim değerlendirmeler doğrultusunda merkezileşme, modernleşme veya batılılaşma süreç ve çabaları olarak değil, sınıf çatışmasının yansıması olarak görüyoruz. 1839 sonrası Tanzimat dönemi burjuvazi içindeki rekabetin şiddetini arttırdığı ve burjuva-bürokratlar, finans ve ticaret burjuvazisinin genel ve evrensel bir hukuk düzeni inşası ile taşrada kendilerine rakip olan burjuva fraksiyonunu sürklase etme çabası olarak ortaya çıkmıştır.

Burjuvazi içi mücadelede hukuk

19. yüzyılda meta üretiminin giderek yaygınlaşması özel mülkiyet hukukunun da inşasını gerektirmiştir. Bu çerçevede can, mal ve emlak emniyeti tesisini önceliğe alan Tanzimat reformları yasama meclislerinin kapsamlı bir kanunlaştırma hareketini içermiş, dönemin liberal atmosferinde genel ve evrensel kural ve düzenlemeleri içeren kanunnamelerin (1840, 1851, 1858 Ceza Kanunnameleri, 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1863 Deniz Ticareti Kanunnamesi, 1847 ve 1860 Tapu Nizamnameleri, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1876'de Mecelle ve hatta 1876 Kanun-i Esasi, vd.) kodifikasyonu 1839 sonrasına damga vurmuştur. Bunlar arasında Fransız kanunlarından iktibas edilen 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1858 Ceza Kanunnamesi ve 1863 Deniz Ticareti Kanunnamesi burjuva-bürokrat, finans ve ticaret burjuvazisi ittifakının talepleri sonucunda geçmişe bir çizgi çizerek ortaya çıkan hukuki düzenlemelerdir.³⁴ Diğerleri ise daha çok ortaya çıkan sınıf içi mücadeleleri yansıtan düzenlemelerdir. Tüm bu genel ve evrensel düzenlemelere rağmen özellikle çiftliklerin yoğun olduğu bölgelerde ortaya çıkan çatışma ve gerilimler çerçevesinde genel olarak toplumsal ve iktisadi ilişkileri, özel olarak mülkiyet ilişkileri ve emek biçimlerini düzenlemek ve kodifiye etmek üzere yerel komisyonların kurulduğu da görülmektedir.³⁵ Merkezi hükümetin bir temsilcisinin başkanlık ettiği bu komisyonlar, kuruldukları bölgenin farklı çıkar sahiplerini bir araya getirmişlerdir. Komisyonlar görenek hukuku ile tanımlanan yerel ortakçılık düzenlemelerini güncel çatışmalar çerçevesinde, toplumsal hiyerarşiyi dönüştürmeden çiftlik sahiplerinin çıkarları doğrultusunda yeniden kaleme alarak birer bölgesel nizamname üretmişlerdir. Bunlar merkezi hükümet tarafından da bölge ölçeğinde uygulanmak üzere onaylanırken aynı zamanda ait olduğu bölgenin toplumsal tarihine (daha çok uygulama alanı bulduğu

33 Christoph Kletzer, "Custom and Positivity: An Examination of the Philosophic Ground of the Hegel-Savigny Controversy", *The Nature of Customary Law*, Amanda Perreau-Saussine ve James Bernard Murphy (derl.), Cambridge: Cambridge University Press: 2007.

34 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940; Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

35 Bu konuda ayrıntılı tartışma için bkz. Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da...", s. 17-24.

Balkanlar’da en azından I. Dünya Savaşı sonrasındaki toprak reformlarına kadar damgasını vurmuştur. 1862’de Tırhala’da, 1842, 1849 ve 1859’da Bosna’da, 1847’de Yanya’da, 1850’de Vidin’de, 1855’te Canik’te, 1859’da Niş ve Leskofça’da, 1865’te Karaferye’de, 1875’te Parga’da böylesine komisyonlar toplanmış ve bölgeye özel “çiftlikât nizamnameleri” hazırlanmıştır. Çiftlik yatırımları ile öne çıkan Tanzimat dönemi burjuva-bürokrat sınıfı kendi hareket alanlarını genişletme çabasıdadır, genel kural ve düzenlemeler ortaya koyan kanunname ve nizamnameler bunun yansımasıdır; ama taşradaki burjuvazi de görenek hukukuna dayalı imtiyazlı konumlarını korumak çabasıdadır. Çiftlikât nizamnameleri ile görülen tüm çiftlik sahibi sınıfların ortak konuma gelmesi ve çiftlikteki emekçi sınıflara karşı hepsinin imtiyaz sahibi olmasından başka şey değildir. Taşra burjuvazisi ancak imtiyazlarının korunması karşılığında diğer burjuva-bürokratlarla ortak konumda olmayı kabul etmiştir; dışardan gelen burjuva-bürokratlar da emekçi sınıflara karşı yüzyıllardır süren imtiyazların varlığına ses çıkarmamış, onların geçimlik haklarının kendi lehlerine sınırlanması için bastırılmışlar, sınıf ittifakını bu alanda göstermekten çekinmemişlerdir.³⁶

Bu çerçevede kanunlaştırma hareketi içerisinde önem atfedilen 1858 Arazi Kanunnamesi’nin çiftlikler üzerine (çiftliklerdeki meraların tamamen çiftlik sahibinin kontrolünde olduğunu hükmeden 99. maddesi dışında) dişe dokunur başka bir şey söylemediğini not etmek gerekir, öyle ki Ömer Lütfi Barkan bu sessizlikten esef duymaktadır: “Arazi Kanunnamesinin bu çiftliklerin toprağı üzerinde çalışan köylünün toprak sahibiyle olan münasebetlerinden bahsetmeyişiye, teessüfe şayandır”.³⁷ Aslında esef duyulacak pek de bir şey yoktur, dönemin büyük mülkiyet sahibi ya da bu sınıflarla ittifak içinde olan hâkim sınıfları kendi çıkarları doğrultusunda Kanunname ile yalnızca küçük köylü tasarrufunda bulunan araziye dair düzenlemeler ortaya koymuşlar, çiftliklerdeki hareket alanını esnek bırakmışlardır. Ancak çiftliklere dair tansiyon yükseldiğinde (çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi çatışma alevlendiğinde) yerel nizamnameler formunda düzenlemeler gündeme gelmiştir.³⁸ Zaten çiftlik sahibi sınıf ile yakın ilişkide bulunan (aynı zamanda Arazi Kanunnamesi’nin de mimarı) Ahmed Cevdet Paşa’nın da Parga Çiftlikat Nizamnamesi bağlamında itiraf ettiği gibi, “bu çiftlikler hakkında temamiyle kavanin ve nizam-ı umumiyye ahkâmının icrasına kıyam olunacak olsa Rumeli alt-üst olur”.³⁹ Bir başka deyişle, Arazi Kanunnamesi’nin çiftliklere dair sessiz kalması ya da başka bir genel düzenlemenin gündeme gelmemesi çiftlik sahiplerinin huzursuz, Rumeli ve tabii ki de Anadolu’nun alt-üst olmaması içindir.⁴⁰

36 Bu sürecin ayrıntıları için bkz. Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”.

37 Ömer Lütfü Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 369.

38 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 13-31.

39 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, Cavid Baysun (haz.), Ankara: TTK, 1991, s. 143.

40 Dolayısıyla kendini küçük köylünün arazi tasarrufunu düzenlemekle sınırlayan Arazi Kanunnamesi’ne odaklanmanın 19. yüzyıldaki toplumsal çatışma ve gelişmeleri anlayabilmek için sınırlı bir perspektif sunduğunu savunuyoruz; Oya Köymen’in de uyardığı üzere, toplumsal dönüşümlerde asıl belirleyici olan büyük mülkiyete ve çiftliklere odaklanmak bize daha geniş bir perspektif açacaktır (Oya Köymen “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nühket Sirman-Eralp’in

Taşra burjuvazisinin iktisadi çıkarları çerçevesinde yürüttüğü bu sert mücadele ile birlikte diğer rakibi finans ve ticaret burjuvazisinin özellikle yabancı sermaye ile işbirliğinin doğurduğu hukuku da es geçmemek gerekir: 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1860'deki Kanunname Zeyli, 1861'deki Usul-i Muhakeme-i Ticaret, 1863'deki Deniz Ticareti Kanunnamesi, 1879'daki Teşkilat-ı Mehakim Kanunu ve 1879'daki Noterlik (mukavelat muharrirlikleri) Nizamnamesi ülkenin hızla içine girdiği kapitalist mübadele dünyasında burjuva düzeni tesisi için art arda ortaya çıkmıştır.⁴¹ Bu çerçevede taşra burjuvazisinin çiftlik sahibi olması hasebiyle arazi mülkiyeti ve arazi üzerindeki üretim ilişkileri üzerinden görenek hukukuna dayalı bir çizgi izlerken, özellikle iltizam sistemi üzerinden ticari ağlara bağlı olmasından dolayı evrensel hukuka dayalı çizgiyle de iç içe geçmeye başladığının altını çizmek gerekir. Diğer taraftan, özellikle yabancı sermayedarların mülkiyet tasarruflarının önünü açan, Levantenlerin zaten fiili tasarruflarını hukuki çerçeveye dahil eden 10 Haziran 1867 tarihli "Tebaa-i ecnebiyenin emlak istimlakine dair nizamname"nin de taşra burjuvazisinin inşa etmeye çalıştığı hukukta önemli bir delik açtığını da unutmamak gerekir.

Peki mübadele dünyası böylesine bir düzen alırken, bu dünyadaki faal şirketleri ve bunlar arasındaki ilişkileri ortaya koyan sözleşmeleri tanımlayan ve yine bunları burjuva dünyasında düzenleyen medeni kanunun eksikliği nasıl giderilecektir?⁴² Osmanlı İmparatorluğu'nda medeni kanun hazırlığı epey tartışmalı olmuştur, bu tartışma hem burjuvazi hem de bürokrasideki ikili yapıyı yansıtacak boyuttadır. Ticaret burjuvazisi, finans burjuvazisi ve burjuva-bürokratlar Fransız Medeni Kanunu'nu iktibas etme yönünde irade koyarlarken, taşra burjuvazisi ve bürokrasideki temsilcileri İslam hukukuna dayanarak muamelat hukukunu kapsayacak bir medeni kanunun (Mecelle'nin) kanunlaştırılması ve yürürlüğe konulmasında (1876) başarılı olmuşlardır. Tabii böylesine bir kanunlaştırma iktibas yoluyla alınan Ticaret Kanunnamesi ile uyumsuzluklar içermekte, sınıf içi mücadeleyi piyasa alanında da şiddetlendirmektedir. Özetle denilebilir ki, eşitsiz ve bileşik gelişme dinamiklerinden beslenen burjuvazi içi mücadele hukuk alanında da bir çatışma doğurmakta, bu çatışma da eşitsiz ve bileşik gelişme dinamiklerini daha da şiddetlendirmektedir.⁴³

Tebliğlerine İlişkin Yorum", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) (Türk Sosyal Bilimler Derneği Kongresi, 28-29 Nisan 1987, Ankara), Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (haz.) Ankara: Yurt Yayınları, 1988). Arazi Kanunnamesi üzerine benzer bir yaklaşım (aynı zamanda kapsamlı bir tartışma) için bkz. E. Atilla AYTEKİN, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, cilt 45, sayı 6, 2009, s. 943-4.

41 Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi...*; Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti, Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

42 Seven Ağır ve Cihan Artunç, "Set and Forget? The Evolution of Business Law in the Ottoman Empire and Turkey", *Business History Review*, cilt 95, sayı 4, 2021, s. 713. Ayrıca bkz. Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi*, s. 132-139.

43 Burada Trotskiy'nin eşitsiz ve bileşik gelişme açıklamasını hatırlamakta fayda var: "Tarihsel sürecin en genel yasası olan ritmin eşitsizliği geri ülkelerin mukadderatlarında çok daha güçlü ve karmaşık bir şekilde ortaya çıkar. Dış zorunlulukların kamçısı altında, geri kalmış olan hayat sıçramalarla ilerlemek mecburiyetindedir. Bu ritimlerin eşitsizliği evrensel yasanın değişik aşamalarının birbirine yaklaşması, farklı evrelerin birleşmesi, arkaik biçimlerin en modern biçimlerle alışımı anlamında, daha uygun bir tanımlamanın yokluğunda *bileşik gelişme yasası* diye adlandırabileceğimiz bir başka yasa doğar." Lev Trotskiy, *Rus Devriminin Tarihi, Cilt 1, Şubat Devrimi: Çarlığın*

Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketleri ile ilgili olarak Niyazi Berkes’in şimdiye kadar pek de dikkate alınmamış bir gözleminin altını çizmekte fayda var:

Medeni hukuku kanunlaştırma sorununda Fransız Medeni Kanunu’nu alma yanlıları ile Cevdet Paşa’nın görüşünde olanlar arasındaki çatışma bize o zamandan yarım yüzyıl önce Almanya’da medeni kanun yapılması konusu üzerine çıkan ünlü bir tartışmayı hatırlatır. Avrupa’da Napolyon Kodu’nun (Code Napoléon) açtığı çığır üzerine Alman medeni kanunu sorununu ele alan Anthon Thibaut’nun (1722-1840), 1814’te “Almanya için bir medeni kanun gerekliliği” üzerine yazdığı bir yazısı üzerine Friedrich Karl von Savigny (1779-1861) bir ulusun hukukunun, örneğin, tabii haklar felsefesine dayanarak rasyonel kurallar koymakla ortaya çıkmadığı görüşünü ileri sürmüştü. Ona göre hukuk, kanun yapımcıların koyacağı yargıların ürünü değildi. Hukuk halk inançlarından doğar, halk adetleriyle yerleşir, adalet uygulamalarıyla sağlamlaşır. Hukuk, bir ulusun hayatında sessizce yaşayan, o ulusun kendine özgüllüğünün, kendisi olan ulusal benliğinin (Volksgeist’in) görünüşüdür. Medeni kanun yapmak, ancak ulusal benlikle yaşayan uygulamalara uymak koşuluyla onlara sadece biçimsel bir görünüş vermekten başka bir şey olmazdı. Başka bir deyişle, Savigny’ye göre hukuk, akla göre olması gerekeni değil, olanı ve yaşayanı yansıtır. Bu Thibaut-Savigny tartışmasında akılcı ya da devrimci hukuk görüşü ile romantik ve gelenekçi hukuk görüşü çarpışıyordu. Yarım yüzyıl sonraki Cevdet Paşa’nın görüşü de Savigny’nin görüşüne benzer.⁴⁴

Berkes’in buradaki tespiti uyarınca yukarda ortaya koyduğumuz rekabet ve çatışma içindeki sınıflardan burjuva-bürokratların Thibaut’cu (özünde Hegel’ci) bir çizgi, taşra burjuvazisinin ise Savigny’ci bir çizgi izlediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ama kapitalizm gelişirken burjuvazinin iki fraksiyonunun çatışmasında ortaya çıkan kanunlaştırma hareketinin hem genel hem de yerel düzenlemelerde Savigny’ci çizgiye daha sadık kaldığını vurgulamak gerekir.⁴⁵ Burjuva-bürokratlar 1839’la birlikte hüküm sürmeye başlamalarına rağmen üstünlükleri ağırlıklı olarak siyasi ve iktisadi alanla sınırlanmıştır; hukuki alanda ise taşra burjuvazisine tavizler vermek ve Savigny’ci çizgiyi belli şartlarda kabullenmek durumunda kalmışlardır. Cevdet Paşa bu dönemin ve burjuvazisinin en karakteristik devlet adamıdır. Niyazi Berkes’in gözlemi de bu yöndedir:

Devrilmesi, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1988 [1931-1933], s. 16.

⁴⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (yayına hazırlayan Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012 (1973), s. 225. İlginçtir ki 1964’te yayımlanan, bu kitabın da temellendiği *the Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press)’de Thibaut-Savigny tartışmasına hiçbir atıf yoktur.

⁴⁵ Ömer Lütfi Barkan 1858 Arazi Kanunnamesi’ni yorumlarken Savigny’nin kanunlaştırma anlayışına Berkes gibi bir atıf yapmasa da, onu çağrıştıran bir açıklama ortaya koyar, Hegel’in kanunlaştırma anlayışını da örtülü bir şekilde eleştirir: “Bu bakımdan ilk tespit ettiğimiz nokta, bu devir [Tanzimat] icraatının bu sahada ananesi olan orijinal bir hukuk sistemine dayanan ve tamamen taklit eseri olmayan muntazam bir Arazi Kanunnamesi vücuda getirmek teşebbüsünde bulunmasıdır... Bu suretle, Tanzimatın, dikkate şayan bir eseri olan 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi toprak hukuku ananelerine sıkı sıkıya bağlı, makul ve mutedil bir tedvin hareketi olarak meydana çıktı.”; “Filhakika, bu kanunname, hiçbir suretle, gayelerini sarıh bir şekilde tarif eden bir ideolojinin emrinde bütün hükümlerini muayyen gayelere göre şuurlu bir şekilde sistemleştirilen ve hadisata kendisine mahsus yeni bir nizami empoze etmek isteyen enerjik ve inkılapçı bir ruh taşımış adedilemez. Görenek, teamül bu kanunnameye tamamen hâkim bulunmuştur”, Barkan, “Türk Toprak Hukuku...”, s. 372, 374.

Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin belki en büyük devlet adamı olduğu kadar o rejimin ikiliğinin de gerçek sembolüdür. İslâm bilimlerini ve bu arada fıkı bir teknisyen olarak değil, onu kavramış, özünü ve kapsamını bilen, çağdaşlaşma tarihinin yürüyüşünü de anlamış olan bu açık düşünlü adam bizim bugünkü açımıza göre şeriatçılara kıyasla ilerici, sınırsız batılılaşma (daha doğrusu Fransızlaşma) yanlılarına kıyasla gelenekçi olarak gözüktür. Tarihi'nin birçok yerinde göstermeye çalıştığı gibi Cevdet Paşa, bu iki tutumun ikisinde de aşırılık ve mutaassıplık (dogmatiklik) olduğuna inanmış bir adamdı. Bundan ötürü, ne şeriat alanının ulemâ ve kadılar elinde başıboş gidişine, ne de Fransız elçisinin baskıları altında (Ticaret Bakanı Kabulî Paşa gibi) alafrangacıların Fransız Medenî Kanunu'nun olduğu gibi çevrilerek kabul edilmesine razı oluyordu".⁴⁶

19. yüzyıl burjuva hukukunun inşasında Savigny ve Hegel

Makalenin bu bölümünde Osmanlı coğrafyasından bir nebze uzaklaşarak burjuva devrimleri genelini ve burjuva hukuku gelişimi özelini düşünmekte fayda var. On sekizinci yüzyılda burjuvazinin kendi hareket alanını genişletme çabası iktisadi kaynakların tasarrufunda mutlak hakimiyeti sağlamaya da yönelikti. Bu durum hukuk alanında bir taraftan ortak ve karma mülkiyet yapılarının çözülerek özel mülkiyet yapılarına evrildiği, diğer taraftan adalet mekanizmalarının da giderek yereliktan çıkıp merkezileştiği bir süreçte tekil ve yerel özellikler taşıyan görenek-sel hukuk düzenlemelerinin piyasa alanının genişlediği ve derinleştiği ölçüde yerini genel ve evrensel düzenlemelere bıraktığı bir kanunlaştırma sürecini gündeme getiriyordu.⁴⁷

Bu çerçevede kapitalizmin doğurduğu eşitsiz ve bileşik gelişme dinamikleri 19. yüzyıl Prusyası'nda burjuva hukukunun gelişimine dair iki yolu tartışılır kılmıştır: Friedrich Karl von Savigny'nin başını çektiği, kökenini toplumların tarihsel gelişiminde, gelenek, görenek ve inançlarda bularak, Roma hukukuna bu bağlamda ayrı bir önem atfeden, tarihsel ve toplumsal sürekliliklerin altını çizen, dolayısıyla kişi-kişi ilişkilerini düzenleyecek bir hukuk inşasına dayanan tarihsel hukuk anlayışı (tarihçi hukuk okulu); Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve onu izleyen Anton Friedrich Justus Thibaut'nun temsil ettiği, doğal hukuk teorisini temel alarak 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu örneğinde tarihsel ve toplumsal kopuşların altını çizen, evrensel ve rasyonel kanunlaştırma önerilerine, kişi-şey ilişkilerini düzenlemeye dayanan idealist hukuk anlayışı. Bu iki yaklaşımın dayanaklarını açmakta fayda var.⁴⁸

19. yüzyılın mülkiyet tartışmalarında Savigny'nin zilyetlik (possession) üzerine yazdığı kitabı önemli bir yer tutar.⁴⁹ Savigny bu kitapta yorumcular ve sistemciler

46 Berkes, *Türkiye'de...*, s. 224.

47 Peter A.J. van den Berg, *The Politics of European Codification, A History of the Unification of Law in France, Prussia, the Austrian Monarchy and the Netherlands*, Groningen: Europa Law Publishing, 2006.

48 Ayrıca bkz. Alp Yücel Kaya, "Genç Marx ve 'Odun Hırsızlığı Kanunu Tartışmaları'", *İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx*, Sevinç Orhan, Serhat Koloğlugil ve Altuğ Yalçıntaş (derl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

49 Friedrich Karl von Savigny, *Traité de la possession d'après les principes du droit romain*, (almancadan fransızcaya çev. Jules Beving) Brüksel: Société belge de librairie Hauman et comp., 1840

ayrımı yaparak eski ve güncel hukuk yetkelerinin, özellikle Pandekt’lerin, kararları ve yorumlarını tartışarak kendi yorumunu işlemektedir. Bu çerçevede zilyetliği ortaya çıkaran haklardan (içerikten biçime giden yoldan) ziyade zilyetliğin doğduğu haklar üzerinde (biçim ile içeriği ayrık tutarak) durmaktadır. Başka bir deyişle zilyetlik, kişilerin şeylerle ilişkisi değil, kişilerin kişilerle ilişkisi bağlamında tartışılmaktadır. Bunu da Roma mülkiyet hukukundaki medeni zilyet (*civil possession*), zilyet (*possession*), doğal zilyet (*natural possession*) ayrımıyla, zamanaşımı ile iktisap (*usucapio*) ve hacir, yani zilyetliğin korunması (*interdiction*) kavramları altında incelemektedir.⁵⁰ Aslında böylesine bir çalışma, verili mülkiyet tasarrufu yapısını muhafaza ederek dönemin mülkiyet meselesi ve tartışmalarına doğrudan müdahale etmek amacını taşımaktadır. Çünkü yeni bir mülkiyet rejiminin tesisi ve meşrulaştırılması sürecinde ortaya çıkan mülkiyet temelli çatışmalar ve bunların çözümünde atf yapılan zilyetlik (*possession*) ve zilyetliği mülkiyete aktaran hakk-ı karar (*prescription*) kavramları oldukça günceldir ve özel mülkiyetin sorunlu inşasında ön plana çıkmaktadır. Bu noktada Savigny’nin diğer hukuçulardan farkı ise, nihayetinde verili mülkiyet tasarrufu yapısını zilyetlik üzerinden meşrulaştırırsa da mülkiyetin zilyetlikle başladığına dair yaygın liberal yoruma karşı zilyetliği hem olgu hem de hukuk olarak görmesi, mülkiyet zilyetlik bağını yadsımasıdır.⁵¹ Yani bir taraftan büyük toprak sahibinin zilyetliğini korurken, diğer taraftan yoksul köylülerin de zilyetlikten doğan haklarını tanımaktadır. Oysa liberal anlayış çerçevesinde toplum özel mülkiyetle tanımlıdır. Birey ya mülkiyet sahibidir ya da değildir; bu durum yoksul köylülerin zilyetlikle tasarruf ettiği kaynaklardan mahrum kalmalarını getirmektedir.

Savigny’nin 1840’ta Fransızcaya çevirilerek etkisini genişleten zilyetlik çalışması, 1839’da Hegel takipçilerinden, idealist kanunlaştırma faaliyetlerinin savunucusu ve tarihçi hukuk okulunun başlıca eleştirmenlerinden Eduard Gans ile arasında kamusal bir tartışmaya da konu olmuştur. Gans idealist bir kanunlaştırma savunusu çerçevesinde yaptığı çalışmada⁵² zilyetliğin bir hak değil bir olgu olduğunu savunarak, Savigny’nin zilyetlik dolayısıyla zilyet sahibinin hak sahibi olmasına dair deneyci ve tarihçi görüşünü tamamen reddetmiştir. Zilyetliği hacir (*interdiction*) ve zamanaşımı ile iktisap (*usucapio*) üzerinden tanımlayarak da meseleyi (döneminde hukuk dünyasının temeli ve amacı görülen) felsefe dışına çıkarttığını, teorinin de bu konuda bir söyleyeceği kalmadığını söylemiştir.⁵³ Hegel’ci hukuk incelemesi doğrultusunda⁵⁴, zilyetlik kişilerin şeylerle ilişkisi etrafında tanımlanmalıdır, çünkü kişiyi kişi yapan onun şeylerle ilişkisidir, mülkiyettir: “Mülkiyetin usallığı ge-

[1803].

50 Donald R. Kelley, “The Metaphysics of Law: An Essay on the Very Young Marx”, *The American Historical Review*, cilt 83, sayı 2, 1978, s. 357.

51 Donald R. Kelley, *Historians and the Law in Post-Revolutionary France*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984, s. 214, 219-220.

52 Eduard Gans, *Ueber die Grundlage des Besitzes*, Berlin: Eine Duplik, 1839.

53 Kelley, “The Metaphysics...”, s. 357-358; Kelley, *Historians...*, s. 214; Olivier Jouanjan, *Une Histoire de la Pensée Juridique en Allemagne (1800-1918), Idéalisme et conceptualisme chez les juristes allemands du XIXe siècle*, Paris: Presses universitaires de France, 2005, s. 55-63.

54 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tüze Felsefesi, Tüze Felsefesinin Anahatları ya da Anahatlarda Doğal Hak ve Devlet Bilimi* (çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, 2006 [1821].

reksinimlerin doyumunda değil, ama Kişiliğin yalın öznelliğinin kendini ortadan kaldırmasında yatar. İlkın Mülkiyettedir ki Kişi us olarak vardır”.⁵⁵

Buradaki tartışma burjuva hukukun inşası kadar burjuva devrimi sorunsalında da kilitlenmektedir, Fransız Devrimi'nin doğurduğu yeni hukuk yeni sınıfsal konfigürasyon ve sınıf hakimiyeti ile doğrudan ilişkilidir: Hegel Fransız Devrimi ile ortaya çıkan özel hukuk kodifikasyonunu, Savigny bu tür devrimci düzenlemelere karşı geleneksel hukukun devamlılığını savunmaktadır; böylelikle Hegel burjuva sınıfının egemenliğinin konsolidasyonu ile devrimin muhafazasını talep ederken, Savigny devrim öncesindeki sınıfsal düzenin restorasyonu ile muhafazakar bir devrim talep etmektedir.⁵⁶ Ama işlerin Prusya veya Württemberg Krallığı'na gelince, Savigny için olmasa da Hegel için değiştiğini ayrıca not etmek gerekir. Napolyon sonrası, Alman devletlerinin “Tanzimat” döneminde Hegel hukukta devrimci pozisyonunu korurken siyasi düzenin (krallık ve kurumları altında) muhafazasından yana tavır alacaktır.⁵⁷

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazi içi mücadele

Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazi içi çatışmanın 1839-1871 arasında yoğunlaştığı ve burjuva-bürokratlar ile onların yakın çevresinde bulunan sarraf-tüccarlar ve ticaret sermayesinin (örneğin ikisinin de vücut bulduğu Baltazzi ailesi) döneme damga vurdukları, iktisadi çıkarları doğrultusunda hukuku da şekillendirdikleri görülmektedir. İltizam sistemi bu noktada hala kilit rol oynamaktadır ama bu dönemde bu sınıfın taşradaki yatırımlarını kolaylaştıran önemli etmen 18. yüzyıl sonu itibarıyla merkezi idarenin taşrada ayanların çiftliklerine el koymaya başlamasıdır. Çiftlikât-ı hümayun olarak adlandırılan, taliplerine işletmesi için Maliye Nezareti tarafından ihale edilen ya da satılan bu çiftlikler, özellikle 1820'lerde Tepedelenli Ali Paşa'nın kilerin de dâhil olması ile önemli bir yatırım portföyü oluşturmaya başlamıştır. Burjuva-bürokratların müdahil olduğu Tırhala, Yanya, Karaferye ve Parga'daki çiftlikât nizamnamelerine konu olan çiftlikler 1820 öncesinde Tepedelenli Ali Paşa'nın kontrolündedir. Dolayısıyla burjuvazi içi mücadelede dönemlendirme yaparken bunu 1820'lerden alıp, 1875'teki Parga Nizamnamesi'ni de göz önüne alarak, 1876'ya kadar uzatmak daha tutarlı olacaktır. 1876'nın belirleyiciliği, I. Meşrutiyet'ten ziyade, II. Abdülhamid'in iktidarının başlangıcı ile ortaya çıkmaktadır. Sultan genellikle paşaların tasarruf ettiği çiftlikât-ı hümayunu Hazine-i Hassa Nezareti bünyesinde tamamen kendi kontrolüne almıştır. Nezaret, çiftlikleri artık eskiden olduğu gibi ihale etmemiş, burjuva-bürokratların gelir kaynağı olmaktan çıkartarak bizzat kendi idaresinde işletmeye başlamıştır. Ama Nezaret

55 Hegel, *Tüze Felsefesi...*, s. 76.

56 Kletzer, “Custom and Positivity...”, s. 147.

57 Shlomo Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State*, London: Cambridge University Press, 1994 (1972), s. 72-80; Daniel Lee, “The Legacy of Medieval Constitutionalism In the “Philosophy of Right”: Hegel and the Prussian Reform Movement”, *History of Political Thought*, cilt 29, sayı 4, 2008, s. 601-634.

bununla da yetinmemiş çiftlik portföyünü yenilerini de ekleyerek genişletmiştir. Hazine-i Hassa’nın 1880’lerde Baltazzi’lerin birçok çiftliğine el koyduğunu bu bağlamda vurgulayalım. II. Abdülhamid’in çiftlikât-ı hümayunu kendi kontrolüne alması ve genişletme politikasının arkasında yatan sebepler literatürde muhtelif⁵⁸ ama kendisine rakip olası bir siyasi gücün iktisadi ayağını kesmek burada kilit rol oynamaktadır. Diğer taraftan, 1870’ler sonrasındaki dönemde öşür vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere ihale edilmeye başlanması⁵⁹ da buradan beslenen finans burjuvazisine (sarraf-tüccarlara) ve onlarla ittifak içinde olan burjuva-bürokratlara ayrıca darbe vurmuştur. Böylece, hem Hazine-i Hassa hem de öşür vergilendirmesi üzerinden paşaların iktisadi olarak temellendikleri alan neredeyse kurutulmuştur. Bir başka deyişle 1876, burjuva-bürokratların yatırımlarının sınırlandırılmasının tarihidir. Burjuva-bürokratlarla iş birliği içerisinde olan finans burjuvazisinin hükmü burjuva-bürokratların düşüşü kadar 1881’de Duyun-ı Umumiye İdaresi’nin kuruluşu ile (kamu finansmanında yabancı sermayenin iç ve dış borçlanmayı kontrol etmeye başlamasıyla) sönümlenmiştir. Böylece sınıflar içi mücadelede bir dönem tamamen kapanmıştır. Burjuva-bürokratlar, finans burjuvazisi ve ticaret burjuvazisi ittifakında sıraladığımız gelişmeler karşısında direnç gösterebilerek ayakta kalan yalnızca ticaret burjuvazisi olmuştur.

Diğer taraftan, 1876 sonrası Sultan çiftlikleri genişler ve iltizam ihaleleri adres değiştirirken, rakiplerinin elimine olması ve kendilerine yeni bir yatırım alanı açılması sonucu taşra burjuvazisi görece olarak güç kazanmaya başlamış, aralarına yeni palazlananların da dahil olmasıyla safları sıklaştırmıştır. 1876 sonrasındaki dönemde toprak sahibi gruplara ticaret burjuvazisi içerisinde palazlananlarla kendilerine farklı coğrafyalarda yatırım alanları arayan yabancı sermayedarları eklemek gerekir. Özellikle Batı Anadolu’daki artan tarımsal yatırımlarla her iki sermaye grubu da kendine önemli yer açmıştır.⁶⁰

Ortaya çıkan bir başka aktör ki onu da yabancı sermaye başlığı altında değerlendirmek uygun olur, ipek ve tütün üretimini (ağırlıklı olarak küçük üreticileri) bir nevi sözleşmeli üretim disiplini altında kontrol etmeye başlayan Duyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji İdaresi (*Société de la régie cointéressée des tabacs de l’Empire ottoman*)’dır.

Bu üç toprak sahibi grubun (Sultan, taşra burjuvazisi, ticaret burjuvazisi/yabancı sermaye) çiftçi köylüleri sömürüleri ve giderek onları mülksüzleştirme yolunda talepleri ortak olsa da ilişkilerinin çatışmalı olduğu aşikârdır.⁶¹ Duyun-ı Umumiye’nin ipek ve tütün öşrünü tekeline almış olması bile tek başına yeterli-

58 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, s. 189-195.

59 Nadir Özbek, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aşar Vergisi ve Tahsilatı Ekseninde Toplum ve Siyaset, 1839-1925*, TÜBİTAK Proje No: 113K142, 2016, s. 113-138.

60 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2007 (1974).

61 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nden (BOA) birkaç örnek vermek gerekirse, Urla Kazası’nda Mısırlıoğlu Edvard Bey Gülbahçe Çiftliği’nde ortak alanların kullanımı (BEO 3187/239019/13.10.1325), Alaşehir Kazası’nda Haleblizade Hüseyin Ağa çiftliğindeki tütün üretimi (ŞD 2920/38/17.03.1304), İzmir’de tüccardan İbrahim Ağa tütün üretimi ve ticareti (ŞD 1383/12/06.05.1305), İzmir’de tüccarlık eden Bayındırlı Yorgi oğlu Atanas tütün ticareti (ŞD 3007/3/25.12.1318) üzerine Duyun-ı Umumiye ile anlaşmazlık ve çatışma içindedir.

dir, bunların üretimi ve ticaretini yapan taşra burjuvazisinin neredeyse eli ayağı kelepçelenmiştir. Bu durum karşısında Sultan ve hükümetin de aciz konumda olduğu açıktır, 1881-1907 arasında 26 yıl boyunca yürütülen müzakerelerde Büyük Güçler'in baskısı altında gümrük vergileri bile yükseltilememiştir.⁶² Sultan acizliğini 1901'de şöyle ifade etmektedir:

Bu ne müthiş haksızlık! Avrupalılar aralarında rahatça kabul ettikleri şeyleri, bize gelince reddediyorlar. Mali vaziyetimizin süratle kalkınmağa ihtiyacı var, bunun için de giriş [gümrük] vergisini %6'dan %11'e çıkarmak istiyoruz. Bu bizim sarih hakkımızdır! Hiç kimsenin söz söylemeğe hakkı yoktur. Buna rağmen sefir beyler itiraz etmektedirler. Böyle bir haksızlığa uğradığımız için, utançtan yüzümüz kızarmalı! Devletimizin gayet muğlak olan mekanizmasını kim işletmektedir?⁶³

Yine Büyük Güçler'in bastırması ile gündeme gelen Anadolu Islahatı (1895) ve Rumeli Islahatı (1902) çerçevesinde yabancı sermaye taşra burjuvazisini iyice cendereye sokmuştur.⁶⁴ Ama taşra burjuvazisi bunlara pek pabuç bırakacak gibi değildir. Özellikle 1903 Mürtzeg Anlaşması sonrası Fransız jandarma nizamnamesinden iktibas edilerek 1869 Asakir-i Zabtiye Nizamnamesi'nin yerini alacak 1904 Jandarma Nizamnamesi buradaki mücadeleyi çok açık göstermektedir. İktibas sonucu Hegel'ci çizginin hükmüne geçilecek gibi düşünülse de nizamnameye sızarak nizamnamenin ruhunu belirleyen iki madde ile taşra burjuvazisi ve Savigny'ci çizgi hükmünü korumuştur: jandarma kuvvetleri görev hiyerarşisinde eskiden olduğu gibi yerel meclislere bağlı kalacaklardır; jandarma kuvvetleri mesken aramada yargı birimlerinin değil yerel meclislerin yetkisi altında hareket edeceklerdir.⁶⁵

1876-1914 dönemi diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda meta dolaşımının kolaylaşması için ulaşım ağlarının geliştiği bir dönem olmuş, karayolları, demiryolları ve rıhtımların inşası hız kazanmıştır. Yabancı sermayenin ön ayak olduğu bu yatırımlar sigortacılık ve bankacılık faaliyetlerinin kurumsallaşmasını da beraberinde getirmiştir.⁶⁶ Bu gelişmelerin bir parçası olarak ortaya çıkan dış ticaret

62 Engin Deniz Akarlı, *The Problems of External Pressures, Power Struggle and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, (yayımlanmamış doktora tezi) Princeton: Princeton University Press, 1976, s. 178.

63 Akarlı, *The Problems of External Pressures...*, s. 178'de İngilizce çevirisi ile alıntılanan bu bölümü biz orijinali Fransızca olan (*Avant la débâcle de la Turquie, Pensées et souvenirs de l'ex-sultan Abdul-Hamid recueillis par Ali Vahbi Bey*, Neuchâtel: Attinger Frères, 1914) eserin Türkçe çevirisinden aldık, bkz. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975 (1974), s. 109.

64 Nadir Özbek, “‘Anadolu Islahatı’, ‘Ermeni Sorunu’ ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9, 2009, s. 59-85; Gül Tokay, “Makedonya Reformları ve Güvenlik Güçleri”, *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Evren Balta Paker ve İsmet Akça (Ed.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 124-146.

65 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu'da...”, s. 57-59; Ayrıca bkz. Alp Yücel Kaya, “Les enjeux de l'institutionnalisation de la Jandarma ottomane face aux conflits agraires au début du XXe siècle”, *Les gendarmeries dans le monde de la Révolution française à nos jours*, J.-N. Luc ve A.-D. Houte (Ed.), Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2016.

66 Elena Frangakis-Syrett, “The Role of European Banks in the Ottoman Empire in the Second Half of the Nineteenth and in the Early Twentieth Centuries”, *Banking, Trade and Industry in Europe*, A. Teichova, G. Kurgan van Hentenryk, D. Ziegler (derl.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

fazlası yerel sermaye birikimine kaynak yaratmış, giderek kentleşen ekonomik yapı içerisinde hem kentsel altyapı yatırımları hem de kentsel tüketim maddelerinin üretimi gündeme gelmiştir.⁶⁷ Sermaye malları üretimi tüketim malları üretimi ölçüsünde olmasa da gelişme göstermiştir.⁶⁸ Kurulan sanayi yapısının geri ve ileri bağlantıları açısından önemli olacak demir fabrikaları ve dökümhanelerin faaliyeti diğer sanayi ile birlikte gelişmiştir. Diğer taraftan Amerikan İç Savaşı döneminde ortaya çıkan hammadde darlığı sırasında yükselişe geçen pamuk üretimi ve gelişen iç taleple birlikte tekstil sanayi yatırımları ivme kazanmıştır.⁶⁹ Bu gelişmeler yerli ve yabancı sermayedarlardan oluşan ticaret burjuvazisinin alanını oldukça genişletmiştir. Hatta 19. yüzyıl sonuna doğru ivme kazanan sanayi yatırımları ile bir sanayi burjuvazisinin de doğuşundan bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Ama bu süreç yalnızca tüccar sermayesinin yarattığı bir sanayileşme süreci değildir, üretim sermayesinin de müdahil olduğu bir sanayileşme sürecidir. Bir başka deyişle bu süreç yalnızca ticaret burjuvazisi çekişli değildir, aynı zamanda üretim alanını (doğrudan ya da iltizam sistemi üzerinden) kontrol eden taşra burjuvazisi çekişlidir. Bu bağlamda Karaferye ve Uşak’taki iplik, şayak, dokuma yatırımlarının gelişimi oldukça çarpıcıdır.⁷⁰ Tabii ki farklı kanallardan beslenen bu sermayedarlar yoğun bir iktisadi rekabet içerisindeydiler. Taşra burjuvazisi sanayi yatırımları aracılığıyla (iltizam ile ticaret ağlarına bağlanmasıyla birlikte) Hegel’ci çizgi ile bir kez daha hemhal olmaya başlasa da Savigny’ci ve Hegel’ci çizginin rekabeti bu alanda da kendini göstermiştir. Rekabetin kızışması sonucu, taşra burjuvazisi kendi çıkarlarını ticaret burjuvazisi ve yabancı sermayeye karşı koruyamayan Sultan’a karşı, emekçi sınıflarla da ittifaka giderek 1908’de devrimci bir pozisyon alacaktır.⁷¹ Ticaret burjuvazisi ve gelişen sanayi burjuvazisi ise Savigny’ci çizginin sınırlarını aşma yolunda devrime destek verecektir.

67 Eyüp Özveren, “Büyük Buhanda Bir Liman Kenti: İzmir, 1929-1932”, *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, sayı 6, 2003, s. 264-272; A. Gündüz Ökçün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 27, sayı 1, 1972, s. 135-166; Salih Başkutlu, *Osmanlı Devleti’nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri*, İstanbul: Libra Kitap, 2022; Ruhat Alp, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir Endüstri Hamlesi: Modern Konserve Sektörünün Doğuşu (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden XX. Yüzyıla)*, İstanbul: Libra Kitap, 2022; Ruhat Alp, *Bakraçtan Şirkete Osmanlı İmparatorluğu’nun Süt ile İmtihanı (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden XX. Yüzyıla)*, İstanbul: Libra Kitap, 2021.

68 A. Gündüz Ökçün (yay. haz.), *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 179-180.

69 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye...*, s. 181-186. Abdullah Martal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret*, Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1992, 123-133.

70 Pinar Çakıroğlu-Bournous ve Costan Lapavitsas, *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialisation and Modernity in Macedonia*, Londra: I.B. Tauris, 2019; Biray Çakmak, “XX. Yüzyıl Başında Uşak’ta Kurulan İplik Fabrikaları”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1/2, 2008, s. 41-58; Donald Quataert, “Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860–1908”, *Journal of Social History*, cilt 19, sayı 3, 1986, s. 473–489.

71 Bu yönde bir yorum için bkz. Donald Quataert, “The Commercialisation of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914”, *International Journal of Turkish Studies*, 1 (2), 1990, s. 53.

1908 Hürriyet Devrimi

Burjuva sınıflar arasındaki ayrışma ve mücadeleler bu şekilde gelişirken ortaya çıkan ve Savigny'ci çizgiye meyleden burjuva hukuku Osmanlı coğrafyasındaki ilk birikim dinamiklerini belirlemiştir: Çiftlik sahipleri 1839-1876 arası ya Balkanlar'da olduğu gibi ortakçıların toprakbentliğini tesis etmeye çalışmışlar, ya Batı Anadolu'da olduğu gibi köle emeğine başvurmuşlardır; 1876-1914 arası Batı Anadolu'da köle emeği kullanmaya devam ederken her iki bölgede de ortakçılarla birlikte mülksüz/leşmiş hizmetkarların da toprakbentliğini aramışlardır. Her iki dönemde de Balkanlar'daki çiftlik sahipleri çiftlikât nizamnameleri, Batı Anadolu'dakiler ise borç bağı ile toprakbentlik koşullarını oluşturmuşlardır. İlk birikimin ikinci aşamasına asıl damga vuran, çiftlik sahiplerinin 1876-1914 arasında çiftçilerin geçimlik hakları ve ortak alanlarına taarruza girişmesidir. Bir başka deyişle ilk aşamada çiftlikteki beylik arazi üzerinde emek disiplini hedeflenmiş, ikinci aşamada beylik arazinin çiftlikteki geçimlik hakların tanımlı olduğu diğer alanlar aleyhine genişlemesi emek disiplini ile birlikte hedeflenmiştir. Her iki aşamanın ortak alanlara yansması da farklı olmuş, ilkinde toprakbentlik koşulları bağlamında ortak alan kullanımı kısıtlanmış, ikincisinde ortak alanlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İşte bu koşullar altında, çiftliklerinden ihraç edilenlerin döneme dair birçok belgenin kullandığı tabirle, çiftçiler Selanik'te ya da İzmir'de "han köşeleri"nde sefalet çeker hale gelmişlerdir, bir başka deyişle proleterleşmişlerdir.⁷² Bu çerçevedeki çalışmalarımıza dayanarak, Balkanlar ve Batı Anadolu'daki gibi çok derinlikli olmasa da, benzer dinamiklerin Doğu Anadolu'daki emekçiler ve köylüler için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta Balkanlar ve Doğu Anadolu'da kırsal alandaki emekçilerin koşullarının birbirlerine oldukça koşut olduklarını düşünmekteyiz.

Altınız çizmemiz gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk birikim sürecinin ortaya çıkışı ve tarımsal kapitalizmin gelişiminde dış piyasaların 19. yüzyılda giderek artan devindirici gücü kadar çiftlik sahibi sınıflar arası mücadele ve rekabet belirleyici olmuştur. Taşra burjuvazisi ile burjuva bürokratlar arasındaki karpışma Tanzimat'la doruğa çıkmış, ateşleyicisi öşür vergilerinin iltizama verilmesi olmuştur. Bu bağlamda mücadele üst seviyede çiftlik sahipleri ile sarraf-tüccarlar arasındadır. Alt seviyede ise çiftlik sahipleri ile ağır yükümlülükler altında bulunan ortakçı köylüler arasındadır. Bu süreçte bu ikinci çatışma daha da alevlenmiştir, hasıllattan onda bir öşür çıkarıldıktan sonra paylaşımın ve yükümlülüklerin nasıl olacağı çatışmanın düğümünü oluşturmuş, yeni bir emek disiplini gündeme getirmiştir. Mukataa-iltizam sistemi içinde kendi çiftliklerindeki öşür vergilerinin de iltizamını alagelen taşra burjuvazisi bu kaynağı finans sermayesine (sarraf-tüccarlara) kaybedince kayıplarını çiftlik emekçilerinden çıkarmayı çözüm olarak görmüştür. Bu da zaten görenek hukuku içinde tanımlı yükümlülüklerin ağırlaşması ve özgür olmayan emek biçimlerinin (toprakbentlik ve borç bağı gibi) ağırlaşarak gündeme gelmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece 1839-1876 arasında taşra burjuvazisi ile burjuva bürokratlar arasında kızışan rekabet dahilinde oluşturulan emek disipli-

72 Örneğin Selanik Vilayeti Langaza Kazası'ndaki İstavroz ve Viraste Çiftliği sakinleri, BOA, TFR.I.SL 115/11479/15 C 1324.

ni öşür geliri kayıplarının telafisinin de ötesine geçecek bir kapitalist yapılanmayı çiftliklerde gündeme getirmiştir. Bu kapitalist yapılanma 1876 sonrası burjuva bürokratların yerini rekabet alanında yabancı sermayedarların alması ile yeni bir ivme ve iç ve dış piyasa çekişli bir derinlik kazanmıştır. İşte bu çerçevede emek disiplini yanında çiftliklerdeki beylik arazilerin köylü arazileri ve ortak alanlar aleyhine gelişmesi gündeme gelmiş ve proleterleşme hız kazanmıştır.

Çiftlik sahipleri arası mücadelenin doğurduğu farklı ritimlere sahip bu gelişmeler eşitsiz ve bileşik gelişmenin Türkiye’deki yansımaları olmuştur. Bu aşamalı ilk birikim sürecini dünya kapitalizminin uzun dalgaları çerçevesinde değerlendirmek, ele aldığımız coğrafyanın özgünlüğünü ortaya koyabilmek için bir başka fırsat daha vermektedir. Kapitalizmin hız kazandığı, kâr oranlarının arttığı dönemlerde, 1848-1873 ve 1896-1914’te çiftlik sahiplerinin toprak üzerindeki üretim baskısını arttırdıkları, özellikle de toprakbentlik ve/veya borç bağı ile emek disiplinini ön plana aldıkları görülmektedir. 1896-1914 genişlemesi proleterleşme ile birlikte deproletarizasyon⁷³ da doğurmuştur. Tabii böyle bir yönelim sonucu yine her iki genişleme dalgasına da Balkanlar ve Anadolu’da toplumsal hareketlilik isyanlar ve ayaklanmalarla damga vurmuştur.

19. yüzyıl sonunda Balkanlar’da büyük çiftliklerde toplumsal dinamik ve çatışmaların beslediği tarım meselesi kadar ulusal meselenin de alevlenmesi ile 1893’te Makedonya İç Devrimci Örgütü (MİDÖ) kurulmuş, örgütün 1903’te örgütlediği ayaklanma Manastır kenti çevresinde büyük etki yaratmış, yaklaşık 30.000 kişi ayaklanmaya katılmıştır.⁷⁴ Balkanlarla neredeyse aynı toplumsal dinamik ve çatışmaların gözlemlendiği Doğu Anadolu’da, toprakbentliğin de ötesine geçen yükümlülükler altındaki Ermeni köylülerin Hınçaklar’ın da rol oynamasıyla Kürd ağa ve beylere karşı ayaklanması sonucu 1894 Sason İsyanı patlak vermiştir, Hamidiye Alaylarının giriştikleri katliamlarla olaylar bölgede daha geniş bir coğrafyaya yayılarak 1897’ye kadar sürmüştür.⁷⁵ Batı Anadolu’da aynı dönemde benzer boyutta ayaklanmalar görülmesi de (ilk akla gelen isim Çakırcalı Mehmet Efe olmak üzere) sosyal eşkıyalığın bölgedeki tarım emekçilerinin yaşadığı toplumsal sorunun bir yansıması olarak ön plana çıktığını söylemek gerekir.⁷⁶ Bu toplumsal hareketlilik 1900’lerin başından itibaren bir halk ayaklanması niteliğine bürünen vergi is-

73 Deproletarizasyon özgür emekçilerin özgür olmayan emek biçimlerine tabi kılınması ya da ikincinin ilkinin yerini almasıdır. Sermayenin emekçi sınıfı disipline etmek amacıyla verdiği “yukarıdan mücadele”dir. Emek maliyetlerini aşağıya çekme hedefi doğrultusunda işçi sınıfının örgütlü gücü ve bilinci parçalanmaya çalışılır. Kavram için bkz. Tom Brass, *Labour Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation*, Leiden: Brill, 2012. Özgür olmayan emek ve deproletarizasyon üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özdeniz Pektaş, “Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları”, Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya (Der.), *İktisat Tarihinin Dönüşü: Dünyada ve Türkiye’de Yeni Yaklaşımlar ve Araştırmalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

74 İlhan Tekeli, “Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması”, *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 68-69, 76; Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question, 1893-1908, from Western Sources*, New York: Columbia University Press, 1998, s. 130.

75 Mehmet Polatel, “The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894”, *The Ottoman East in the Nineteenth Century, Societies, Identities and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (Ed.), Londra: I.B. Tauris, 2016.

76 Sabri Yetkin, *Ege’de Eşkıyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

yanları ile yaygınlaşmıştır.⁷⁷ Yine 1900 sonrası iyice sermaye tahakkümüne giren kentlerde (özellikle dış piyasalarla iç içe geçmiş liman kentlerinde) ivme kazanan grevler⁷⁸ alttan gelen toplumsal sarsıntının boyutunu göstermektedir. 1908 baharı oldukça hararetli geçmiştir: 1908 Martı'nda Tersane-i Amire işçileri 2 ay kadar sürecek bir greve çıkmakla kalmamış, taleplerini dile getirmek için Saray'a da yürümek istemişlerdir⁷⁹; yine 1908 Martı'nda, Uşak'ta sayısı 1500'e varan halı ipliği üreticisi (çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere) kendilerini işsiz bırakan Tiridzade, Bıçakzade ve Yılcıncıade iplik fabrikalarına saldırmakla kalmamış, makineleri kırmışlar, fabrikaları işlemez hale getirmişleridir.⁸⁰ 1907'de patlak vermeye başlayan asker isyanları⁸¹ ile Osmanlı coğrafyası zaten iyice devrim sathı mailine girmiştir.⁸²

İstibdat düzenine karşı ortaya çıkan bu toplumsal hareketlilikle örülü devrimci durumda, kendini ticaret burjuvazisi ve yabancı sermaye karşısında güvende hissetmeyen taşra burjuvazisi İstibdat'a sırtını dönmüş, devrimci bir pozisyon almıştır. Savigny'ci çizgiye sıkışmış ticaret ve gelişen sanayi sermayesi de Hegel'ci bir dönüşüm için devrime destek vermiştir. Devrimin öncü gücü ise bu sınıfların etkisi altında, başta MİDÖ, Taşnaklar ve Hınçaklar olmak üzere Bulgar, Sırp, Rum, Ermeni siyasi örgütlerle yakın temas ve iş birliği içinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur.⁸³ Hareket içindeki her ulustan kır ve kentteki emekçi kitlelerin katılımıyla devrim bir halk devrimi niteliğine bürünmüştür, İstibdat'tan kopmak anlamında da Hürriyet Devrimi olarak adlandırılmıştır.

Son dönemde yapılan arşiv araştırmalarına göre 1870-1900 arası 44 defa grev yaptıkları tespit edilen kent emekçileri yalnızca 1900-1908 Haziran'ı arasında 38 defa greve çıkmışlardır; II. Meşrutiyet'in 24 Temmuz'da ilanı sonrası 1908 yılı içerisinde ise bu sayı 143'e fırlamıştır; neredeyse her iş kolunda İstibdat rejimi ve sermayeye karşı tepkilerin su yüzüne çıktığı böylesine bir ortamda grevlerin 59'u İstanbul'da, 37'si Selanik'te, 10'u İzmir'dedir, diğerleri Üsküp'ten Beyrut'a yayılmıştır.⁸⁴ Toplum içinde hararetin bu şekilde yükselmesi karşısında burjuvazi frak-

77 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

78 Can Nacar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar, Tütün İşçileri, İşyeri Yöneticileri ve Devlet, 1872-1912*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022, s. 83-106; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013, s. 218-230.

79 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler...*, s. 223.

80 Quataert, "Machine Breaking...".

81 H. Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997 (1984), s. 53-57.

82 Ağırlaşan iktisadi krizi, halkın karşı karşıya kaldığı yüksek enflasyon ve alım gücündeki düşüşleri de ayrıca dikkate almak gerekir, bkz. Donald Quataert, "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908", *The Journal of Modern History*, cilt 51, sayı 3, 1979, s. D1147-D1161; Carter Vaughn Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 28, sayı 1, 1986, s. 81-106.

83 Özer Özbozdağlı ve Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Siyasi Programı, İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2020.

84 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler ...*, s. 226-227, 264-265, 357-367. Cevdet Kırpık'ın araştırması da yakın rakamlar vermektedir (1976-1900: 33 grev; 1900-1908: 33 grev; Temmuz-Aralık 1908: 119 grev), bkz. Cevdet Kırpık, *Osmanlı Devletinde İşçiler ve İşçi Hareketleri: 1876 - 1914*, (yayımlanmamış doktora tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004, s. 250-253, 256-263

siyonlarının tepki vermekte gecikmedikleri anlaşılmaktadır. Devrim daha ilk ayını doldurmadan İzmir gazetelerinden *Ahenk*’te daha iyi koşullarda çalışma taleplerini yükselten başta hamallar ve yükleme işçileri olmak üzere tüm emekçiler “kamu hürriyetini ihlal eden ayak takımları” olarak nitelendirilir⁸⁵; Meşrutiyet’in ilanından yaklaşık 2,5 ay sonra da 8 Ekim 1908’de grev yapılması ve sendika kurulmasını büyük ölçüde sınırlayan Ta’til-i Eşgal Muvakkat Kanunu’nu çıkarılır. Emekçi sınıflar aleyhtarı bir baskı rejiminin inşasının sonucunda grevlerin sayısı azalsa ve emekçi sınıfların örgütlenmelerinde yavaşlama olsa da cinin artık şişeden çıktığı oldukça açıktır.

1908 sonrası burjuvazi emekçi sınıflar üzerinde baskısını gösterirken özellikle 1913 sonrası Millî İktisat politikaları ile yatırım ve rekabet ateşi ile yanıp tutuşur hale gelmiştir. Bu dönemde özellikle anonim şirketlerin sayısının ivmelenerek arttığı görülmektedir. 1918’de faal olan 129 anonim şirketin, ki bunların yalnızca 9’u 1908 öncesinde kurulmuştur, 42’si ticari, 41’i sınai, 16’sı mali, 15’i inşaat ve nakliyat, 9’u sigorta, 6’sı ziraat alanında faaliyet göstermektedir.⁸⁶ Bunlar arasında ticaret burjuvazisinden gelen Levanten kökenli Giraud ailesinin İzmir’de 1910’da kurduğu İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi ve Pamuk Mensucat Fabrikası ile taşra burjuvazisinden (aile kökleri orta çağa - beylikler dönemine - Ramazanoğulları’na kadar uzanan) 1908 öncesinin Adana Belediye Başkanı, sonrasının Adana Mebusu Subhi Paşa’nın 1918’de Adana’da kurduğu kendi adı ile anılan pamuk ve un fabrikası burjuvazinin farklı serüvenlerini görmek açısından çarpıcı örneklerdir.⁸⁷

Taşra burjuvazisi ticaret burjuvazisi ve yabancı sermayeye karşı mücadelesine devam ederken 19. yüzyılın sonundan itibaren ticaret ve sanayi yatırımlarını yoğunlaştırmıştır. Bunun sonucunda Millî İktisat döneminde sınıf içi rekabet iyice şiddetlenmiştir ama taşra ve ticaret ayrımlarını aşarak farklı bir boyutta yerli-yabancı, müslüman-gayrimüslim ayrımları üzerinden şiddetlenmiştir. Yerli sermaye grupları yabancı sermayeye karşı mücadeleye girişirken, yerli sermaye içi mücadelede de Müslüman burjuvazi gayrimüslimler üzerine şiddetli bir taarruza geçmiştir. İlk mücadeleye dair dinamikleri İzmir ve ardülkesindeki gelişmeler üzerinden örneklendirebiliriz: İzmir ve çevresi incir piyasasında ağırlığı olan iki şirket *Smyrna Fig Packers Ltd.* ve *Société anonyme de figues* 1912’de “İncir Tröstü (Sendikası)” adlı bir şirket kurmuşlardır. Amaçları giderek büyüyen incir piyasasında tek alıcı (monopson) olmak ve fiyatın belirleyicisi olmaktır. Bu gibi ihracatçı, tüccar ve aracılardan örgütlenmelerine karşı Millî İktisat anlayışı çerçevesinde kooperatifçilik önemli yer tutmuştur, üreticilerin örgütlenmeleri İttihat Terakki hü-

(bu çalışmadan beni haberdar eden Can Nacar’a müteşekkirim). Zafer Toprak yeni kitabında grevlerdeki ivmeyi onaylamakla birlikte Devrim sonrası 1908 yılı içerisinde daha az sayıda (54) grev tespit etmiştir. Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı, 1908-1946*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 15-18.

85 Ahenk, 14 ve 15 Ağustos 1908.

86 Zafer Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Milli İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 117-118.

87 Her iki fabrika da Cumhuriyet döneminde aynı işletmecilerle üretime devam etmiştir. Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, İstanbul: Metis Yayıncılık, 1993, s. 267; Bülent Varlık, Kudret Emiroğlu ve Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana: Adana Sanayi Odası, 2008, s. 76.

kümetleri tarafından desteklenmiştir. Böylesine bir ortamda ürettikleri incire yüksek fiyat sağlamak amacıyla Tröst'e karşı büyük toprak sahibi üretici ve tüccarlar-
dan oluşan yerel sermayedarlar (Nazmi Topçuoğlu, Kazım Nuri Çörüş ve Ahmet Sarı) önderliğinde örgütlenen üreticiler, ilk önce 1912'de "Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi"ni, iki yıl sonra "Millî Aydın Bankası"ni ve nihayet 1915'te "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi"ni kurmuşlardır. Aynı süreci bir başka tröst "Üzüm Sendikası" ile karşı karşıya kalan üzüm üreticileri de tecrübe etmişlerdir. Yine yerel sermayedarların öncülüğünde 1917'de, üzümçülerin mallarını satmak, düşük faizle kredi açmak ve dış ticarete yeni piyasalar bulmak üzere "Manisa Bağcılar Bankası" kurulmuştur.⁸⁸ Bu tür bir şirketleşme örgütlü yabancı sermayeye göre daha zayıf durumda bulunan taşra burjuvazisinin (tarım ve ticaret sermayesinin) tepkisidir. Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi ve Millî Aydın Bankası'nın kurucuları arasında büyük incir bahçesi ve zeytinlik sahipleri ile tüccarlar vardır, Manisa Bağcılar Bankası'nın kurucuları arasında yer alan Karaosmanoğulları'ndan Halid Paşa, Katipzadeler'den İbrahim Efendi gibi büyük çiftlik sahipleri ve tüccarlar tarihsel taşra burjuvazisinin Batı Anadolu'daki *par excellence* temsilcileridir.⁸⁹ Görülüyor ki Subhi Paşa gibi toprak üzerindeki yatırımları sanayi yatırımlarıyla, Giraud'lar gibi ticari faaliyeti sanayi yatırımlarıyla çeşitlendirmek kadar toprak üzerindeki yatırımları ticaret ve bankacılıkla da çeşitlendirmek mümkündür.

Burjuvazi içi rekabette yerli sermayenin ikinci mücadelesi kendi içinde yaşanmıştır. Müslüman burjuvazi gayrimüslim, özellikle de Ermeni burjuvazisine yönelik onların mallarına el koymaya kadar uzanan büyük bir taarruza geçmiştir. Toprak sahipliğinden gelerek mültezimlik ve tüccarlığa uzanmış taşra burjuvazisinin has parçası (aynı zamanda "Meşrutiyet inkılabının" ateşli savunucusu, 1908 sonrası yerel mahkeme, Meclis-i İdare ve İttihat Terakki üyesi, Mihalıççık Ticaret Odası başkanı) Emin (Sazak) Bey'in 1918'de kaleme aldığı bu konudaki ifadeleri sınıf içi çatışmanın şiddetini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

Babam, Ermenilerden Tonisyan, Hacı Ohannes ve Karabetler'e hep borçlu olurdu.

88 *Tarih Tarihi: İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri*, İzmir: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, 1993, s. 26-65; Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi...*, s. 132-144.

89 Katipzade Mehmet Efendi'nin burjuva-bürokratlarla girdiği, 1816'da ölümlü sonuçlanan mücadelesini makalenin başında aktarmıştık. Bu şirket ve bankaların toplumsal temeli için bkz. A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s. 228-230, 236-239. Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks 1908-1918", *Economie et Société dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (derl.), Paris: Editions du CNRS, 1983. Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi gibi örgütlenen kooperatif(ler)in çelişmesini bu kooperatifin 1929-1930 yılı İdare Heyeti şöyle dile getirmektedir: "Umumiyetle ortaklarımızı ikiye ayırmak lazımdır; aynı zamanda incirlerin ticareti ile de iştiğal eden müstahsiller ve bu ticaretle alakası olmayanlar. ... Tacir ile kooperatifçi menfaatlerinin telifine imkân yoktur. Bizim ortaklarımız arasında da bu menfaat tezadı, incir ticareti ile iştiğal edenlerin bir gözlerinin piyasaya, diğerlerinin ortalıkta olması suretinde tezahür ediyor." İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçi Deneyimin Ege Bölgesine Çeşitlenmesi", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayını, 1986, s. 197.

Kendisi hesap tutmadığı için Ermeniler, asla borçtan kurtarmazlardı. Ermeniler, bir ağa ile iş yaparlarsa, ne yapıp edip boş kovana döndürürler. Önce davalarına ortak olurlar, tüm neslinin ödeyemeyeceği kadar borcu artırırılar, sonra toprağından, mülkünden ederler.⁹⁰ Hacı Halit Ağa evlatları ile Hacı Mehmet Ağa’nın ve daha başkalarının davalarını; çobanıyla, köpeğiyle sürüp götürdüklerini görmüştüm. Bizim davalar da Ermeniler’in olacak korkusu içindeydim. Borçtan kurtulmak, daha doğrusu Ermeniler’den kurtulmak, gece gündüz kafamın derdi oluyordu.”⁹¹ Bir ara, bizim düğünler yapılacaktı. (1904 yılı) Düğüne para lazım. Tonisyan’a da 230 lira borç var. Tonisyan’dan düğün masrafı için 200-300 lira yardım istedi. Tonisyan, babama; borcun çok büyük olacağını, davamın bir miktarını ortaya koymasını teklif edince, ben aklımı kaybetmişim. Tonisyan’ı -hemen her türlü hakaretle kovdum. Bir daha babamla iş yaparsa kendisine her türlü kötülüğü yapacağımı söyleyince, babam da ayrılmaya mecbur oldu. Allah’a şükür, borçları ödedik ve kurtulduk.⁹²

Emin Sazak borçların ödenmesine dair bir tarih vermese de 1908’in dönüm noktası olduğunu ima etmektedir: “Meşrutiyet’in ilanına kadar, Türkler’den ticarete heves eden pek az olmuştur. Ticaret yapanlar da vurucu kırıcı kimselerdi.”⁹³ 1908 sonrası Ermenilerle borçluluğa dayalı ilişki hiyerarşisinin değişmesiyle burjuvazinin taarruza geçtiği Emin Bey’in (28 Şubat-4 Mart 1918 tarihleri arasında kaleme alınmış) anlatısından da net şekilde görülüyor:

Tonisyan Matyos, bizde Ankara’da katıptı, kardeşi de Çankırı’da bize yapağı ve zahire alıyordu... Bir gün ansızın, Kığıms ve Kalpakçıyan’la beraber Ermeniler’i Sivrihisar ve Mihaliçcik’tan toplayıp hapsedmişler. Sonra meseleyi anladık... Ertesi gün mesele anlaşıldı. Artık olay genişlemişti. Ne kadar Ermeni varsa, hepsini topladılar...

Matyos ve biraderi bizim için çok tehlikeliydi. Allah korusun, memleketimizde Rus istilası tehlikesi vardı. Böyle bir zamanda Ermenilerin çok fenalık yapacağı şüphesizdi. Matyos ve Kams en büyük düşmandılar. Çünkü Yazır’daki hükmedici üstünlüklerini bozmuş ve Yazır’a hakim olmaya başlamıştım.

1904 yılında Yazır’da bir yayla evi yaptırmama razı olmamışlar ve yıktırılmışlardı. Meşrutiyet’ten sonra ev, samanlık, ahır yaptırıldı. İyice düşman kesilmişlerdi. Çünkü yirmi senedir Sazak Köyü’nün hayvanları, Yazır’da otlatılamaz olmuştu. Ev, ahır yaptırınca benimle düşman olmuşlardı.

Ermeniler’in ticaretini de sekteye uğrattıyordum. Kendim aldanmayıp, aldatıyordum. Halkı da aldatmaya teşvik ettiğimden bütün Ermeniler hasım oldu. Tonisyan’ların kendi çiftlikleri gibi gördükleri Sazak ve Ahur köyleri de ellerinden çıkıp, servetleri kaybolunca, tabii ki Matyos ve Kams daha fazla düşman olmuşlardı.

Mecburiyet, Matyos’u katip olmaya, kardeşini de işimizde çalışmaya zorlamıştı. Varlıklarının bize çok zararlı olduğunu ve Allah korusun, memleketin bir kötülüğe uğraması söz konusu olduğu takdirde Matyos’u ve Kams’ı derhal öldürmeyi kafamıza koymuştuk. Fakat bilgimiz dışında ortadan kaldırılmaları bizi zarara uğrattı. Bu sırada Ankara’da bulunan Çaputlu Hüseyin Ağa, bölgemizdeki Ermeniler’in

90 M. Emin Sazak, *Emin Bey’in Defteri, Hatıralar*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009 (2007), s.67.

91 A.g.e., s.67.

92 A.g.e., s. 69.

93 A.g.e., s. 71.

gönderilmesine yardım etmemizi söyledi. Ben de bir vatan hizmeti olarak kabul ettim. Ankara'daki önemli işleri bırakarak, Mihaliççik'a geldim. Bayramın ikinci günü Mihaliççik merkezindeyim. Ermeniler habersiz. Henüz yetkililerde bir hareket yok. Kaymakam Yovanaki adında bir Rum idi. Ankara'yı anlattık.

Kaymakam, Hıristiyan olduğundan, hükümetin siyasetine bağlı olduğunu göstermek ve Ermenileri soymak için her müracaatımızı dikkate alıyordu.

Memlekette hiç Müslüman esnaf yoktu. Ermeniler giderse, dükkanları tamamen kapanacaktı. Dükkanların kapanmaması için, Ermenilerin manifatura, hırdavat, aktariyelerini esnafa dağıtım yapmaya ve bir dükkan da kendim almaya karar verdim. Hacı Hüseyin Ağa, bu durumdan çok memnundu. Ben han odasında oturuyordum; o da her an emrime hazırды.

Neyse, ben Ermenileri çağırıp, pazarlığa aracılık ediyordum. Kim kime ne almak - vermek isterse, çağırıp aralarını buluyor, herkesin işini görüyordum.

Bu sırada benden başka kimsede beş para yoktu. İsteseydim, bütün Ermenilerin dükkanlarını alırdım. Hükümete kalacaksa, varsın hükümet iki bin lira zarar etsin.

Üç beş esnaf yetiştirirsek, memleket büsbütün sönük bir halden kurtulacak. Bunu hesap ettim ve böylece herkese, ucuz-pahalı, Ermenilerin dükkanlarını aldık. Hacı Hüseyin ile biz de ortak iki dükkan aldık. Aslında, ben almadım, Hacı Hüseyin almış, "ortağız" dedi.

Asıl düşüncemiz şuydu: Hükümet Ermenileri affederse, geri gelmemeleri için, evlerini de almaya karar verdik ve tapu işlemlerini yaptırдық. Devamını İnşallah sonra yazarız.⁹⁴

Emin Bey'in de kendince aktardığı gibi 1915'teki Ermeni tehciri ile taşra burjuvazisi Ermeni mallarını gasp etmiştir. Bu fiili gasp 26 Eylül 1915 tarihli, kısaca Emval-i Metruke Kanunu diye bilinen "Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlûbat-ı Metrûkesi Hakkında Kanun-u Muvakkat" ile hukuki boyut da kazanmıştır. Bu süreci Emin Bey şöyle ifade etmektedir:

Ermeniler tarafından Emval-i Metruke Komisyonu'na dilekçe ile devir işlemleri sonucu binaların bedeli verilmedi, diye başvurulunca; yüz elli lira bina, yüz lira dükkan malı hesabına, komisyona ödeme yaptık.

Her ne olursa olsun, bu davranışlarımdan şimdi memnun değilim. Tabiatıyla evler harap olacaktı. Gelme ihtimalleri Allah'a şükür azaldı.⁹⁵

Bu tür bir fiili ve hukuki gasp Sungur Savran'ın da vurguladığı gibi sınıf içi mücadele sonucu ortaya çıkan bir ilk birikim sürecidir, ağırlıklı olarak kentsel alanda ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Benzeri bir ilk birikim sürecinin kırsal alanda sınıflararası

94 A.g.e., s. 113-114. Sazak sözlerine şöyle devam etmektedir: "Bakalım benden sonra gelecek nesiller ve torunlar bu hareketlerimize ne hüküm verecek? Mümkün olsa değerlendirmelerini dinlesem. Şimdi pişmanlık duyuyorum, çünkü insaflı bir davranış olarak görmüyorum. Hükümet yapsın, ama ben malına vesairesine karışmamalıyım.

Üç-beş senedir, bilerek kimsenin hukukunu çiğnemek istemiyor ve yapmıyordum. Memlekette hakkı hukuku bilen birisi olarak tanımıyordum. Bin liralık Ermeni hukuku üzerime geçtiyse; sonra devlete beş yüz lira verdik, bin beş yüz lira yapağı noksanından vesairenden vergi ödedik. İşimden zarar gördüm. Pek çok kaybettim. Fakat ne çare ki, halk nazarında hırsız gibi değerlendirilerek vicdan azabı çektim. Devlet yöneticilerinin de, "Saltanat kurmuş, Divan-ı Harb-i Örfi teşkil etmiş, kaymakamı dövmüş, zorla işler yapmış..." gibi suçlayıcı düşüncelerine hedef oldum." a.g.e., s. 115. 95 A.g.e., s. 116.

96 Sungur Savran, "Sınıf Mücadelesi Olarak Ermeni Soykırımı", *Devrimci Marksizm*, sayı 23, 2015, s. 78.

bir mücadele sonucu gündeme geldiği de aşikardır, özellikle Doğu Anadolu’da Kürt ağa ve beylere karşı ağır yükümlülükler içindeki yoksul Ermeni köylüler tehcir sonucu mülksüzleştirilmişlerdir. Ama kırsal alandaki mülksüzleşme kentsel alandaki mülksüzleşmeden farklı olarak, Emval-i Metruke düzenlemelerinin epey öncesinde (fiili toplumsal çatışmaların doğurduklarının da ötesinde) hukuki düzenlemelerle gelişmiştir. Bu çerçevede mülkiyet anlaşmazlıklarının yerel meclislerin alacağı “idareten men” kararları ile çözümlenmesine dair mevzuat öne çıkmaktadır.⁹⁷ Bu konudaki gelişmeler 1908 öncesine uzanır. Ülke genelinde mülkiyet çatışmalarının artmasıyla emlak ve arazi anlaşmazlıkları Şura-yı Devlet’in 1902 ve 1906’daki kararları, baltalık ve mera anlaşmazlıkları Şura-yı Devlet’in 1902 ve 1906’daki kararları, baltalık ve mera anlaşmazlıkları da Sadrazamlığın 1903 kararı uyarınca yerel idare meclislerinin alacağı “idareten men” kararları ile çözümlenir hale gelir. II. Meşrutiyet hükümetleri aynı doğrultuda 7 Ağustos 1909’de (emval-i gayrimenkulenin tasarrufu kaynaklı ihtilafların “idareten” halli hakkında) bir irade-i seniyye, 20 Nisan 1910’da da bir talimat çıkarırlar. Buna göre, “sened-i hakani” ile tasarruf edilen emlak ve araziye yönelik herhangi bir müdahale ve tecavüz durumunda idare meclisleri “idareten men” kararı alarak müdahale ve tecavüz faillerini emlak veya araziden ihraç edecektir; Tasarruf senetlerinin kontrolü ve senede bağlı olarak zilyetliğin belirlenmesi esas olacaktır; Eğer taraflar arasında yalnızca biri senet sahibi ise mutasarrıf odur; eğer her iki tarafın da elinde senet varsa, eski tarihli senet sahibi mutasarrıftır; her iki tarafın da senedi yoksa emlak ve arazinin vergisini veren mutasarrıftır; Anlaşmazlık yine de sürerse taraflar nizamiye mahkemelerinde ilgili kademeleri bidayetten istinafa, oradan temyize izleyerek davalarını taşıyacaklardır. 1912’de Dahiliye Nezareti irade-i seniyye ve talimattaki “emval-i gayrimenkule” tabirinin mera ve baltalıkları da içerdiğini, dolayısıyla bu alanlar üzerine çıkan ihtilaf hakkında da idareten men uygulamasının geçerli olacağını not eder. Emlak ve arazi davalarının idareten meni üzerinden giden hukuki düzenlemeler 1913’te daha genel bir kodifikasyonla sonuçlanır ve farklı başlıklar altında emval-i gayrimenkule kanunları hazırlanır. “İdareten men” kararının bu şekilde mevzuata girmesi ve uygulanması Osmanlı vilayetlerinde, özellikle de Balkanlar’da idari meclislerin kuvvetini arttırmış, emlak ve arazi üzerine çıkan anlaşmazlıklarda onları hâkim konuma getirmiştir. Hem tapu senetleri idaresinin hem de buna bağlı olarak emlak ve arazi tasarrufuna dair yargının idare meclislerinde vücut bulması nizamiye mahkemelerini emlak ve arazi anlaşmazlıklarından doğan davalarda işlevsiz bırakmış, idari meclislerine (“erbab-ı temyiz ve itibarandan” gelip hatırı sayılır miktarda dolaysız vergi vererek aza ve)⁹⁸ hâkim olan büyük toprak sahiplerini mutlak iktidar sahibi kılmıştır.

97 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 59-63; Alp Yücel Kaya, “Beylik Arazi Köylü Arazisini ve Ortak Alanları Nasıl Yuttu? 20. Yüzyıl Başında Balkanlar’da İlk Birikim ve Mülksüzleştirme”, *Mülkiyeti Yeniden Düşünmek: Türkiye’de Özel Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali*, Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç (der.), İstanbul: Metis Yayınevi (yayıma hazırlanıyor).

98 21 Haziran 1867 (18 Safer 1284) tarihli “Vilayetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyye”ye göre vilayet idare meclisi azası seçilmek için aranan şartlar arasında Devlet-i Âliyye tebaası olmak, iyi kötüyü ayırt edebilmek (erbab-ı temyiz) ve itibar sahibi (erbab-ı itibaran) olmak, en az 500 kuruş dolaysız vergi vermek ve okur yazar olmak vardır (*Düstur*, 1. Tertib, 1. Cild, 1872, s. 623). Osmanlı taşrasında bu koşulların vücut bulduğu kesim ağırlıklı olarak büyük toprak sahipleridir.

1908 Devrimi'nin emekçi ve yoksul halkta yarattığı tüm beklentilere rağmen 1909'dan itibaren Osmanlı kırsalı 1908 öncesi toplumsal çatışmalarına geri dönmüştür. Manastır Vilayeti Görice Sancağı'ndaki idareten men mağduru Polina köylülerinin 29 Mayıs 1909 tarihli arzuhallerinde Hürriyet Devrimi sonrası yaşadıkları hayal kırıklığının ifadesi nettir: Polina çiftliği beyleri, "istibdad ve daha doğrusu yağmakarlık zamanında" köylerindeki araziyi "gasb" etmişlerdir, "ilan-ı hürriyet sonrası" ise değişen bir şey olmamıştır; "idare-i meşrutanın bahş eylediği müsavat [eşitlik] ve hürriyet ve saireden hiçbir vechle istifade edemediğimize binaen beylerin hergün birer suretle devam iden tavır ve taadi [zulüm]..."den şikayetçidirler.⁹⁹

Benzer bir şekilde Manastır Vilayeti Kozana Kazası'ndan Kalyon köyü ahali si 13 Aralık 1911'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri arzuhalde idareten men kararı ile Kani Paşa tarafından hane ve köylerinden ihraç edildiklerini şöyle aktarmaktadır:

Geçen sene meclis-i kaza-ı idarenin kararıyla yine kış zamanında 8-10 aile sokağa atılmış idi. İşte bugün de yine meclis kararıyla cümlemiz sokaklara atılarak bugün Kozana jandarma kumandanı 15-20 jandarma ve 15 kadar da başıbozuk köylülerle ve 15 kadar da Arnavut'la karyemize geldiler. Muhtarı hemen bulup kuşağıyla bir ağaca bağlayıp güya onun huzurunda hanelerimize başı bozuklar girdiler, hiçbirimizi bırakmadılar eşyalarımızı yollara attılar, bağrıışan kadınlarla çocuklarımızı ve bizi tüfenk dipçikleri ve kamçılılarıyla hepsi birlikte vurdular, cümlemizi kanlar bereler içerisinde bıraktılar. Nihayet binlerce senelerden beri ikamet ettiğimiz hanelerden karye hududundan cümlemizi çıkardılar. Kozana hükümetine taleb-i himaye zımında gittiğimizde aynı muameleyi bulduk, bu gece kadın ve küçük çocuklar dört yüz kadar kişi Kozana sokaklarında kaldık, bundan böyle de nerede kalacağımızı bilmiyoruz. Hanelerden sebab-i ihracımız güya çiftlik olduğundan imiş, daha nice çiftlikler var niçin aynı muamele yapılmıyor ve çiftlik ise diğer hayvanat kadar haysiyetimiz yok mu?¹⁰⁰

Mülksüzleşme Balkanlarla sınırlı değildir; İzmir Seydiköy'deki Avranderesi, Çileme ve Zeyton Köyleri ahali leri de 26 Mart 1909 tarihli arzuhallerinde ABD vatandaşı Madame Adamopoulo ile işbirliği içinde olan İdare Meclisi'nin idareten men kararının feshedilmesini talep etmektedirler: "... kuvve-i zabıt marifetiyle bizleri virgüsini [vergisini] virmekde olduğumuz hanelerimizden çıkartmış ve bu nakilde iktifa itmeyerek [yetinmeyerek] hanelerimizi de şu mühim baranda [yağmurda] yıkdırarak bizleri mülce' [düşkün] ve me'vasız [yersiz yurtsuz] bıraktırmış olmasıyla maya-ül hayatımız olan ziraat ve ikametimize hükümet tarafından ifa'a idilen iş bu tecavüzün hemen ref' [giderilmesi] ..."¹⁰¹

Aydın Sancağı Çakırbeyli Köylüleri'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri 18 Aralık 1909 tarihli arzuhalde de çiftlik sahibi Adnan [Menderes] Bey'le yaşadıkları mera ihtilafı konusunda benzer bir süreçten mustarip olduklarını ve mağduriyetlerini ifade ederek adalet talep etmektedirler:

99 BOA, DH.MKT 2843/20/1327 Ca 25; DH.MKT 2672/42/1326 Za 7.

100 BOA, DH.H 25/52.

101 BOA, ŞD 2791/30.

Dört yüz nüfûstan ibâret karyemizin ma’lûmü’l-hudûd [sınırları bilinen] mer’ası yedimizde mahfûz [saklı] i’lâmla [resmi belge ile] inde’l-muhâkeme karyemizde îfâsına geçen sene hükûm verildiği halde işbu hükûm hilâfında meclis-i idâre-i livâ kararıyla karyemiz kurbündeki [yakınındaki] çiftlik sahibi Adnan Beğ’e teslim mahalline sevk olunan jandarma müfrezesi vâsıtasıyla cebren ziraat ettirilmekte mahkemece ikmâl olunan hükme iktirân eden [ulaşan] mesa’ilin [meselelerin] meclis-i idârece fasl [halledilmesi] ve rû’yeti [görülmesi] şu zaman-ı meşrûtiyette kanunen câiz olamayacağı ma’lûm-ı sâmilidir hayvanâtımız meydanda ziraatımız yüzüstü kaldı bundan başka mer’amız hayvanâtımıza tahsîs olunmuş mahallimiz yoktur merhametinize sığınarak adâlet bekleriz...¹⁰²

Kırdaki emekçilerin bu adalet arayışından taşra burjuvazisi hoşnut değildir. Kani Paşa, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği 29 Aralık 1910 tarihli arzualde kendince başına gelen haksızlıklardan dem vurmakta, II. Meşrutiyet’ten hayal kırıklığını vurgulamaktadır: “İnkılab-ı mesudumuzun vaad ettiği teminat-ı hukukiyeden biri de hakk-ı tasarrufun tamamı-i muhafazası idi. Fakat atide arz edeceğim bir hadise ... bu babda bazen sarîh haksızlıklar vücuda getirildiğine bir delil-i vazıhtır.” Ona göre “müfrit sosyalistlerin ve aynı zaman[da] ifrat-perver nasyonalistlerin teşvikatiyle” köylüler “mantıksız ve haksız bir nazariye olan taksim-i arazi” talep etmektedir. Böyle bir uygulama “hiçbir çiftlik sahibi[nin] mülkünü artık tasarruf eylememesi ve öteden beri yarıcılık ve çiftçilik eden Hristiyan ahaliye terk eylemesi”ni doğuracaktır, böyle bir teşebbüsün önünün alınması gerekir.¹⁰³

Çiftlik sahibi sınıf 1908 Devrimi’nin öncü sınıflarındandır. Yukarıdaki örneklerde gördüğümüz üzere, 1908 öncesinde de talepleri hükümet katında karşılık bulsa da asıl 1908 sonrası Meşrutiyet hükümetlerini yönlendirerek frenleri boşalmış bir kamyon gibi ilerlemeye başlamışlardır. İdareten men kararının 1902’de başlayan, 1909-1913 arasında ivme kazanan kanunlaştırma hikâyesi bu sürecin net bir ifadesidir. Ama çiftlik sahipleri çiftlik emekçilerini mülksüzleştirmekle yetinmemişler, mülksüzleştirilerek işçileşenleri çiftliklerde (özgür olmayan emek koşulları altında) disipline etmek amacıyla hazırladıkları Amele Nizamnamesi’ni de 1909 ve 1912’de Meclis-i Mebusan’a taşımışlardır. Aydın Valisi’nin konu ile ilgili gönderdiği rapor emekçi sınıfların idare tarafından nasıl görüldüğünün net bir ifadesini sunmaktadır:

Bu vilayette köylerde ve çiftliklerde ziraatle iştigal iden amelenin ekserisi serseri makulesinden olub bunlar yazın amelelik etmekte ve fırsat buldukça dahi gasb ve sirkat [hırsızlık] ve saire gibi her türlü fezahate [rezilliğe] çüret eylemekdedirler. Binaenaleyh bunlar daima taht-ı nezarete bulundurabilmek için dahil-i vilayette bulunan bi’l-umum çiftliklerde müstahdem amelenin esamisini [isimlerini] ve mümkün mertebe hüvîyetlerini mübeyyin çiftlik ashabından birer defter istenilmiş ve bu defterler verildikten sonra bilahere vuku bulacak tebeddülden [değişikliklerden] de hükümete malumat virilmesine dair emr verilmiş idi.¹⁰⁴

Emekçi sınıfların bu şekilde “tehlikeli sınıflar”a dönüşmesi kaygısı vali ile sı-

102 BOA, DH.MUI 47/41.

103 BOA, DH.H 52/9.

104 BOA, DH.MUI 72/74/1326.

nırlı değildir. Meclis-i Mebusan'ın açık olduğu 1912 Nisan-Ağustos aylarında Tekfurdağı Mebusu Bedreddin Bey ve arkadaşları Şûra-ı Devlet'in 1909'da uygun görmediği kanun layihasının, yani "Amele Nizamnamesi"nin yasalaşması için hemen Meclis'e getirilmesini teklif etmiştir:

...hüvviyeti gayri malum eşhasın hizmetgarlık namıyla öteye beriye sokulmasına ve ekseriya ücret-i maktua [kesilmiş ücret] ve mahiyelerini [aylıklarını] aldıktan ve 3-5 gün hizmet eyledikten sonra birden bire terk-i hizmet ettikleri de bil defaat görülmesine karşı hükümet elde bir kanun ve nizam ve talimat olmamasından naşi [sebebiyle] ne idareten bir muamele icrasına muvaffak olmakta ve ne de pek ala dolandırıcılık şekline giren bu hale mehakim-i cezaiyye hükm verebilmekte olub müşteki ve müddei [şikayetçi ve davacı] mahkeme-i hukuka sevk edilmektedir. Bu terk-i hizmet zürraa'n [çiftçinin] tam iş zamanına tesadüf itmesine binaen zürraa [çiftçi] mahkemelerde tul [uzun] müddet uğraşmağa ne vakti ve ne de nakdi müsaittir. Müsaid olsa dahi yabancı fakir bir adamdan hükmen dahi istifa-ı hak etmesi müteasırdır. İşte şu maruzatımız heyet-i muhteremelerince de malum bulunduğuna şübhe olmayan bir ihtiyaç-ı hakikiyi tekrar itmekten başka bir şey değilse de mevsim-i hasadın takarrübü [yaklaşması] ve arz eylediğimiz halatın [durumun] gittikçe bir şekli garip almakta olduğunun istihbar kılınması dolayısıyla zürraa ve hizmetkarların mütekabilen [karşılıklı olarak] temin-i hukuklarına kafi olabilmek üzere mukaddema Dahiliye Nezareti'nce tanzim olunub el yevm Şûra-ı Devlet'te bulunan layiha-ı kanuniyenin hemen ikmal-i tedkikatı ile Meclis-i Milliye tevdiine [bırakılmasına] karar verilmesini temenni ve teklif eyleriz.¹⁰⁵

Bedreddin Bey ve arkadaşlarının sınıf nefreti açıktır, kimlikleri belli olmayan kişiler hizmetkârlık adıyla yüksek ücret almaktadırlar, sonra da çiftlik sahiplerini işlerin tam ortasında kaçarak yüz üstü bırakmakta ve dolandırmaktadırlar. Şûra-ı Devlet'te bekleyen kanun tasarısı bir an önce Meclis'e gönderilip yasalaşmalıdır. Ama bunu 1912 sonbaharında patlak verecek Balkan Savaşları tamamen engelleyecektir.

Taşra burjuvazisi ve ticaret burjuvazisi-yabancı sermaye mücadelesini aşan, yerli-yabancı ama daha çok Müslüman-gayrimüslim ayrımı üzerinden şiddetlenen mücadele 1913 sonrasına damga vurmuş, yerli burjuvazi içerisindeki Müslüman sermayedarların Savigny'ci damarı hiç olmadığı kadar kabarmıştır. Bunun sonucunda hem gayrimüslim sermaye hem de kırsal alandaki Müslüman ve gayrimüslim (fark etmeksizin) emekçiler (çoğu özgür olmayan emek kategorilerine tabi kılınarak) mülksüzleştirilmiştir. Bir bilanço değerlendirmesi yaparsak; zaten zaman içerisinde giderek ticaret ve sanayi yatırımlarına meyleden taşra burjuvazisinin Müslüman temsilcileri emval-i metrukeye el koyarak ticaret ve sanayi burjuvazisinin parçası haline gelmiştir; ticaret ve sanayi burjuvazisinin Müslüman temsilcileri ya Milli İktisat politikalarından ya da emval-i metrukeden faydalanarak portföylerini genişletmişlerdir; ticaret ve sanayi burjuvazisi içinde yer alan Yahudiler ile Levantenlerin bir bölümü de mukavemet göstererek bu süreçten sağ salım çıkmışlardır; yabancı sermayenin ise bu süreçte hırpalandığı ama 1929 Büyük Bunalım sonrası ortaya çıkacak yeni iktisadi çerçeveye kadar hükmünü sürdürdüğü aşıkardır.

¹⁰⁵ BOA, BEO 4053/303938/4 B 1330.

1923 Devrimi

Taşra burjuvazisi 1876’ya kadar, toprakbentlik ve borç bağı ile tanımlı özgür olmayan emek biçimlerini görenek hukukuna dayanarak yaşatmaya hatta ağırlaştırmaya çalışmıştır. 1876 sonrasında ise, özellikle de “Amele Nizamnamesi” tasarruflarında görüldüğü üzere görenek hukukundan çıkararak yeni bir hukuk inşa etmeye heveslidir. Taşra burjuvazisinin yeni hukuk arayışı yine özgür olmayan emek biçimleri peşindedir, ama sınıf mücadelesinin sertleşerek tehcir ve soykırımı da ortaya çıkardığı bu dönemde, sınırlarını daha da zorlayarak özgür emek biçimlerini de dönüştürmeyi hedeflemektedir. İşte böylesine bir dönemde “ekserisi serseri makulesi” olan “ameleler” dağa çıkarak efe ve zeybek olarak sosyal eşkıyalığa soyunmuşlardır.¹⁰⁶ Anadolu’daki sınıf mücadelesinin doğurduğu toplumsal sorunun bir başka aktörü olarak 1910’ları kaplayan savaş yıllarında yıkıma uğrayarak sosyal eşkıyalığa soyunmuş bir başka grubu, asker kaçaklarını da unutmamak gerekir.¹⁰⁷ Bunlara Reji’nin baskı ve kontrolü altında sözleşmeli üretim gerçekleştiren (bir nevi işçileşen), hayatlarını idame ettirebilmek için Reji’nin kolcuları ile mücadeleyi göze alıp tütün kaçakçılığında başka çareleri olmayan küçük üreticileri de eklemek gerekir.¹⁰⁸

1917 Ekim Devrimi’nin, Bolşevizm’in Anadolu’daki etkisi böyle bir ortamda oldukça kuvvetli olmuştur.¹⁰⁹ Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası¹¹⁰ gibi Anadolu’da oldukça faal olan Yeşil Ordu Cemiyeti’nin 1920’deki Beyannamesi doğrudan yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız toplumsal soruna değinmekte ve Ekim Devrimi sonrası kurulan “Yeni Dünya”yı örnek göstererek emekçi sınıfları mücadeleye çağırılmaktadır:

Eski dünya nedir? Yeni dünyada neler oluyor? Eski dünya, birkaç zenginin, milyonlarca insanı esir gibi çalıştırmak, bu milyonlarca insanın açlık ve sefaletine karşı kendi rahatlarını temin etmesinden başka birşey değildir.

Köylüler, çiftçiler, bağcılar, bahçeciler, kunduracılar, yemeniciler, duvarcılar, marangozlar, arabacılar, velhasıl ayağı ve koluyla çalışan bütün işçiler, geceyi gündüze katarak çalışır, çabalar, pek zorlukla ancak karınlarını kuru ekmekle doyurabilirler. Hasta olurlar, aç, ilaçsız kalırlar. Onlara ne ekmek veren olur ne ilaç veren ve ne de hekim getiren bulunur.

106 Yetkin, *Ege’de Eşkıyalık*.

107 Masayuki Yama’uchi, “Reflections on the Social Movements during the National Liberation War of Turkey: A Tentative Analysis of Partisan Activities in Western Anatolia”, *Journal of Asian and African Studies*, sayı 15, 1978, s. 15-50; Sungur Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2: Anadolu’da Sürekli Devrim Dinamikleri”, *Devrimci Marksizm*, sayı 44, 2020, s. 31-89.

108 Donald Quataert, “Reji, Kaçakçılar ve Hükümet”, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 23-43.

109 Bu sürecin ayrıntılı analizi için bkz. Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...”, s. 68 vd. Millî Mücadele dönemindeki sol hareketler konusunda ayrıca bkz. Erol Ülker, “Millî Mücadele’de Sol Akımlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *100. Yılında Millî Mücadele’de Eskişehir’de Sol*, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

110 Paul Dumont, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası’nın köylü nüfusun devrime iştiraki konusunu Komitern’in 1920’deki Kongrelerindeki çizilen çerçeve doğrultusunda öne çıkardığını vurgulamaktadır, bkz. Paul Dumont, “Le mouvement communiste anatolien en 1922”, *Du socialisme ottoman à l’internationalisme anatolien*, İstanbul: the ISIS Press, s. 361-362.

Dünyada yenen, giyilen herşeyi fukara meydana getirir. Evleri, konakları, sarayları, amele çalışarak yapar. Fakat, kendini aç, çıplak, sefil, evsiz yurtsuzdur. Aşar diye alırlar, iane diye alırlar. Zavallı köylü her türlü vergiye katlanır. Ne yolu yapılır, ne memleketi onarılır, ne çocuğu okutulur.

Fukaranın hayrına hiçbir iş görülmez. Ne davasına bakan olur, ne de kimse ona insan diye bakar. Sanki allah köylüyü, ameleyi, fukarayı, zenginlere kul köle olmak için yaratmıştır.

Ey köylüler, fukaralar, ey çalışkan çiftçiler, namuslu ırgatlar ve ameleler, gözlerinizi açınız, etrafınıza dikkatle bakınız! Etrafınızda bulunan beyler, paşalar, ağalar kimlerdir, bilir misiniz? Onlar da sizler gibi insandır. Allahın indinde aranızda hiçbir fark yoktur. Allah, insanları hep eşit yaratmıştır. Sizi fukara yapan, cahil bırakan bu zalim adamların şerrinden kurtulmak için başınızı biraz kaldırın, sesinizi yükseltin, onlardan korkmayın! Onlar, kendi kendilerine kalınca size bir şey yapamazlar. Rusyadan gelen haberlerden, Rusyada ve Azerbeycandaki çiftçi ve askerinin yaptığı işleri herkes yavaş yavaş öğreniyor. Onlar, yeni bir dünya yapıyor. Eski idareleri, eski hükümetleri tamamen değiştirmişler. Yeni idare, yeni hükümetler kuruyorlar. Yeni dünya bambaşka oluyor. Yeni dünyada hükümet hep fukaraların eline geçti. Hükümet adamlarını fukara seçiyor. Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar hep ortadan kalktı. Zengin, fakir, büyük, küçük, bey, paşa hep eşit oldu. Rütbeler hep lağvoldu.

... Mal mülk sahibi olmak ta yasak olduğu için rüşvet, anaför, hırsızlık, yalancılık, dolandırıcılık kamilen ortadan kalkmıştır. Herkes insanlığı anlamış, herkes birbirine eşit olmuş. Biz de böyle yapacağız, böyle olacağız. Biz de bu yolda yürüyoruz.¹¹¹

Bu bağlamda Yeşil Ordu'nun Nizamnamesi'ndeki kurulacak yeni dünyanın yeni hukukuna dair şu maddeler dikkat çekicidir:

3. Yeşil Ordu, arazi ve umumi servetten bütün bütün halkın, ancak zati saileri, maddi ve manevi kabiliyetleri nisbetinde faydalanmasını temine çalışır.

4. Su, hava, ışık ve hararet gibi hayati menfaatlardan sayılan ve umumi olan toprağın devletçe idaresini ve halkın parasız ortak emeğine bırakılmasını, esaslı islahattan biri sayar.

5. Menkul ve servet sağlayan sermayelerden meydana gelecek faydanın bazı kişilere ve bazı ailelere değil, bütün vatandaşlar arasında bölüştürülmesi için, devletin bütün iktisadi hayata karışmasına taraftır.¹¹²

Burada 1920 Nisan'ında Karacabey'e uğrayan Çerkes Ethem'in Balıkesir Heyet-i Merkeziye'nin topladığı yardım paralarına kudretince katkıda bulunmayan Arnavut Galip Paşa'ya söylediklerini hatırlamak faydalı olacaktır:

Böyle bir zamanda herkes, vatanın selameti ve kurtuluşu için varlığını feda etmelidir. Sen ise, teessüfle go' rüyorum ki, servetçe senden çok aşağı durumda olanlara fena bir örnek olmakta devam ve ısrar ediyorsun. Kaldı ki ben senin geçmişini de ve seni de pek iyi biliyorum. Haksız bir davayı kazanmak için onbinlerce lira rüşvet veren bir adamsın. [1]50 lira gibi az bir parayı İstanbul birahanelerinde, Bursa'da bir gecede harcayan hovarda bir insansın. Vatan uğrunda bu cimrilığın

111 *Yakın Tarihimiz Dergisi*, cilt 1, 1962, s. 71'den aktaran Dimitur Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi*, (haz. Ayşe ve Ragıp Zarakolu), İstanbul: Belge Yayınları, 1990 (1978), s. 75-76.

112 *Yakın Tarihimiz Dergisi*, cilt 1, 1962, s. 107'den aktaran Şişmanov, *Türkiye İşçi...*, s. 76.

hayret ve nefrete şayan değil midir?¹¹³

Galip Paşa “Beyim bu bir yardımdır. Ve yardım da arzuya ve isteğe bağlıdır. Ve ben de fazlasını veremem” diyerek karşılık vermesiyle, tevkif edilmiş geceyi de hapiste geçirmiştir. Ancak bir adamının Paşa namına 5.000 lira teslim etmesi ile serbest kalabilmiştir.¹¹⁴ Yardımı 150 liradan 5.000 liraya çıkarmış Galip Paşa epey tedirgin olmuş olmalıdır.

1920’lerde halk kitlelerinin hareketlenmesi yalnız Galip Paşa’yı değil tüm taşra burjuvazisini tedirginliğine sevk etmiştir. Burjuvazinin tedirginliği tabii ki Büyük Millet Meclisi (BMM) Başkanı Mustafa Kemal’e de yansımıştır. 16 Eylül 1920’de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa’ya yolladığı şifreli telgrafta “memleketi muhafaza” için hükümetin yapması gereken “ıslahat”lara dikkat çekmiştir:

Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilatı vücuda getirmek için fevkalade faaliyete başlamışlardır. (...) Bunların maksatları memlekette toplumsal bir inkılap meydana getirmektir. (...) Memleketimizin fikir ve inkılap taraftarı olan veya bu perde altında türlü türlü maksatlar peşinde koşan adamları da, bu tehlikeleri fark etmeksizin Bolşevik teşkilatını kolaylaştırmaktadırlar. Biz bu ahval üzerine evveleminde memleketi elimizde muhafaza ve ne ıslahat lazım ise hükümet vasıtasıyla yaparak anarşi ve inkılap suretiyle Rus tabiiyetine mani olmak [zorundayız].¹¹⁵

İşte tam 18 gün sonra, 4 Ekim 1920’de Meclis oturumunda gündemine gelen Köy Baltalıkları Kanun tasarısı “memleketi muhafaza” için yapılması gereken “ıslahat”lara harika bir örnek teşkil etmektedir. Tasarı doğrudan BMM Başkanı tarafından Meclis’e sunulmuştur¹¹⁶:

B. M. Meclisi Riyaseti Celilesine

Köylülere hakkı kanunilerinden daha serbest istifade fırsatını vermek ve mirî ormanların muhafaza ve inzibatını temin etmek üzere mücavir köylerle ahalisi odunculuk ve kömürçülük ile meluf bulunan köylere baltalık tefrik ve tahdidine dair Umuru İktisadiye Vekâletince tanzim kılınan kanun lâyihası ve esbabı mucibe mazbatası Heyeti Vekilenin 22.9.1336 tarihindeki içtimasında ledelmütalâa tasvip edilmiş ve leffen takdim olunmayla ifayı muktazasını rica ederim.

B. M. Meclisi Reisi M. Kemal¹¹⁷

113 Çerkes Ethem, *Anılarım*, (sadeleştirilmiş baskı), İstanbul: Berfin Yayınevi, 1993 (1962), s. 26-27. Galip Paşa’nın köylüler ve Hazine-i Hassa ile (sahip olduğu Çamandıra Çiftliği bağlamında) yaşadığı arazi anlaşmazlığı ve buna yönelik davaya dair arşiv belgeleri gayet hacimlidir, henüz ayrıntılı bir analiz yapmış olmasak da Galip Paşa’nın bu veya başka davalar çerçevesinde, yukarıda gördüğümüz toprak sahipleri gibi, herkesi ve her şeyi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmiş olması şaşırtıcı olmayacaktır (bkz. BOA, DH.MKT 1149/2/20.06.1325; DH.MKT 1168/88/14.04.1325; DH.MUİ. 6/2/24.01.1328).

114 Çerkes Ethem, *Anılarım*, s. 26-27.

115 Ahmet Efe, Çerkes Ethem (Gözden Geçirilmiş 2. Basım), İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007, s. 102-103’ten alıntılayan Savran, “*Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...*”, s. 78.

116 Oturum yöneticisi ikinci reis vekili Hasan Fehmi (Ataç) Bey’dir.

117 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 1, cilt 4, (3. Baskı), Ankara: TBMM Basımevi, 1981, s. 518.

Meclis de karşı karşıya kaldığı toplumsal tazyik karşısında sessiz kalamamış ve 14 Ekim 1920’de 39 sayılı Baltalık Kanunu’nu çıkartmıştır.¹¹⁸ Kanun sürekli devrim dinamiklerinin harekette olduğu Millî Mücadele döneminde¹¹⁹ Anadolu’daki sınıf çatışmalarını ve toplumsal sarsıntıları yansıtan, yukarıdan aşağıya bir taviz değil, aşağıdan yukarıyı zorlayarak elde edilen bir kazanımdır.¹²⁰ Kırsal alanda hızla yürüten fiili mülksüzleştirmeyi 1902’den bu yana mülkiyet anlaşmazlıklarının “idareten men” kararları ile çözülmesi üzerinden ve 1915’te de Emval-ı Metruke Kanunu ile hukuka döken bir mevzuat gelişmişken Baltalık Kanunu yoksul köylülere neredeyse bir toprak reformu vaat etmektedir:

BİRİNCİ MADDE — Odunculuk, kömürcülük ve kerestecilik ile melûf olan ve ya âzami yirmi kilometre mesafe ile büyük ormanlara mücaveret ve münasebeti bulunan köylere, beher haneye âzami on sekiz atık dönüm itibarıyla ve orman memurlarının riyasetinde mahallî mühendis ve tapu memurlarından ve karye heyeti ihtiyariyesinden ikişer zattan mürekkep bir heyet marifetiyle baltalık tefrik ve mevcut baltalıklar bu nispete iblâğ edilmek [ulaştırılarak] suretiyle tevsian [genişletilerek] yeniden tahdit ve köy namına meccanen kaydi resmi icra olunur, işbu baltalıkların hu’snü muhafazasıyla emri intifai [faydalanması] heyeti ihtiyariyenin nezaret ve mesuliyeti tahtında karye halkına ait bulunur. Evkaf ormanları alelittak [ayrım yapmadan] müstesnadır.

İKİNCİ MADDE — Köy civarındaki ormanların eshas uhdesinde bulunmasından dolayı birinci maddede gösterilen miktarda miriden baltalık tefriki mümkün olamadığı takdirde orman memurunun tahtı nezaretinde köylülerden ve orman sahipleri tarafından intihap edilecek [seçilecek] birer ve her iki tarafın muvafakati ile veya muvafakat hâsıl olamadığı takdirde orman memurunun bitaraf olarak intihap edeceği [seçeceği] bir ki ceman üç muhammin tarafından takdir edilecek kıymet üzerinden nispeti mezkûre dairesinde bilistimlâk bedeli köylü tarafından peşin olarak tediye edilmek [ödemek] suretiyle köy namına teferruğ [tapuya geçirilir] olunur. Köylü bedelini defaten tediye edemediği takdirde iktisat vekâleti marifetiyle Ziraat bankalarından alelûsul yaptırılacak ikrazatla [borçlanma ile]

118 Bu kanuna ve içerdiği toplumsal ve siyasi boyuta Yalçın Küçük de *Türkiye Üzerine Tezler*’in ilk sayfalarında dikkat çekmiştir, bkz. *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1980 (1978), s. 17-26.

119 Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...”, s. 34 vd.

120 Kanun’un pek de göstermelik olmadığını vurgulamak lazım, İktisat Vekili Mahmud Celal (Bayer) Bey’in açıklamalarından üzerinde düşünüldüğü ve ayrıntılı çalışıldığı anlaşılmaktadır: “Bendeniz ormanların doğrudan doğruya millete ait olduğuna kailim. O zavallı millet ki, bugün hiç bir suretle hakkı intifai [fayda] elde edememiştir. (Bravo sadaları). Biz bilhesap bu iki hektara karar verdik. Yirmi cedit dönüm demektir. Her köylünün hisse-i intifai [fayda] yedi sene, ormanın devri tabiisini hesap ederek, üç sene zarfında devri tabii yaparak, beher (7) sene bir meşe ormanının yetiştirilmesini hesap ederek, her haneye üç dönüm olmasını nazarı dikkate alarak bir hesap yaptık ve binaenaleyh her köylüye senedi on bin kilo kadar odun veya kömür isabet edeceğini ve bu itibarla bugün köylünün hali hazır piyasasına nazaran geçinebileceği kadar eline para geçeceğini tahmin ettik. Aynı zamanda bu miktarı koyarken, köylüyü artık miri ormanlarına girmek için müstağni [doygun] bir vaziyette bırakmak istedik. Malumu alileridir ki, miri ormanlarını muhafaza etmek, bugün memleketin sıhhati ve iktisadiyatı ile şiddetle alakadar mühim bir meseledir. Eğer biz köylüyü kendi alat ve edevatı zürriyesini temin edebilecek ve bizzat kendisinin i-hrak edeceği [yakacağı] şeyleri kolaylıkla tedarik edecek ve kendisinin idaresini temin ve evladı ayalının [çoluk çocuk] nafakasını tedarik için nakledeceği odun ve kömür hususunda sıkıntılı bir vaziyette bırakmazsak, hem köylünün iyiliğine hizmet etmiş olur, hem de elimizde kalan miri ormanları tahripten kurtarmış oluruz.” *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 1, cilt 4, (3. Baskı), Ankara: TBMM Basımevi, 1981, s. 523.

tesviye olunur.

Tarafeyn takdir olunan bedele razı olmadıkları takdirde yalnız tezyit veya ten kisi bedel için mehakime müracaat edebilirler. Fakat bu müracaat kararın tenfize mâni olamaz.

4 Ekim 1920’de yapılan (1. devre, 1. içtima senesi, 28. içtima) Kanun görüşmelerinde Meclis’te söz alan İzmit mebusu Hamdi Namık (Gör) Bey kanunun ruhunu gayet net ortaya koymaktadır:

HAMDİ NAMIK BEY (İzmit) — Efendim bu gün en mesut günlerimizden birisidir. Çünkü bugün şu kanunla anlıyorum ki, halka doğru gitmek isteyen bir Hükümet mevcuttur. Şimdiye kadar halkın bu kadar menfaatine hadim hiç bir kanun tanzim edilmemiştir. Binaenaleyh İktisat Vekâleti vekili muhteremini ve sonra Heyeti Muhtereme-i Vekileyi tebrik ederim. Fazla söz ile Heyeti aliyenizi işgal etmek istemiyorum. Bu kanunun kabulünü Heyeti aliyenin rica ederim.¹²¹

Menteşe Mebusu Tevfik Rüştü (Aras) Bey ise kanunun sahaya yansımalarını harika bir şekilde ayrıntılandırmaktadır:

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Menteşe) — Bendenizce kanunun en ruhlı maddelerinden biri de ikinci maddedir, onun tayyî şöyle dursun, kanunun en çok ruhunu teşkil eden esas bu maddedir. Çünkü bir çok yerlerde biliyoruz ki, mirî ormanlar pek uzak kalmıştır ve köyün mirî baltalıkları da harab olmuştur. Şimdi onlara bir orman vermek lâzım geliyor. Bil hassa o mahut[malum] kara taş¹²² meselesinden dolayı ta köylerin burnu dibine girmiş ve herkesin şahsi ormanı olmuştur, Bunları pek yakından tanıyorum. Meselâ Marmaris kazası böyledir. Koca bir kaza merkezi katiyen bir ormana sahip değildir. Çünkü eşraftan Şerif Efendi o kara taşı ilerlete ilerlete ağaç namına orada her ne varsa kendisi malik olmuştur. Şimdi böyle halka hiç olmazsa Hükümetin düşündüğü gibi, istimlak hakkını vermezsek, siz soğuktan ölüen, odunsuzluktan kıvranın demek olur. Onun için ikinci maddeyi pek muvafık bulur ve aynen kabulünü rica ederim.¹²³

Gerçekten de Baltalık Kanunu’nun 2. maddesi esaslı bir maddedir, ağa ve beylerden oluşan taşra burjuvazisinin topraklarını istimlakini ve emekçi halka dağıtılmasını öngörmektedir. Kırdaki emekçileri mülksüzleştiren idareten men kararlarını çöpe atarak onları geçimlik toprak sahibi haline getiren bir mevzuat ortaya konması dönemin sürekli devrim dinamiklerine somut bir örnektir. Cumhuriyet tarihi boyunca kırsal “halkın bu kadar menfaatine hadim” başka bir kanun da düzenlenmeyecektir. Baltalık Kanunu’nun 2. maddesinin, tartışmalara rağmen 1945’te yasalaşan, burjuvazinin büyük muhalefeti ile uygulama alanı bulamayan 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun meşhur 17. maddesinin bile ilerisinde halk menfaatine bir düzenleme getirmektedir.¹²⁴

121 A.g.e., s. 522.

122 Burada Tevfik Rüştü Bey “kara taş” ile (kadastro geçmiş de geçmemiş de olsa) arazi sınırlarını (aynı zamanda yerel güç mücadelesini) gösteren sınır taşlarını kast ediyor.

123 A.g.e. s. 525.

124 Kanunun 17. maddesi şöyledir: “Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere

Bu belirsiz, taşra burjuvazisi için endişeli atmosfer içinde Emin Bey 1920'de defterine şu notları düşmüştür:

Bu arada, bir de Bolşeviklik meselesi ortaya çıktı. Bolşeviklere öteden beri meyilli bulunuyoruz. Sebebi de, bunların İngilizlere ve Fransızlara düşman olmaları. Sonuçta, düşmanımız bir, diyoruz. Fakat şimdi Bolşevik ilkelerini takip ve tatbik edecek zümreler çoğaldı. Adeta Meclis'e söz geçirir durumda ve bütün kuvvet ellerinde.

Bu adamlar, Rusya'da olduğu gibi Bolşevikliğin yıkıcı şeklini uygulama taraftarı olup, ona göre düzenleri var. Yunan memleketi istila etse de, her neye mal olursa olsun, memlekette Bolşeviklik yapmak istiyorlar. Buna karşı koyacak zenginleri, köy ağalarını, az çok hali vakti yerinde olanları, dindarları, özellikle hocaları tamamen imha etmek istiyorlar. Bunu, -Cenab-ı Hak muhafaza buyursun- hemen bugünden yapmak istiyorlar.¹²⁵

Doğal olarak Emin Bey de diğer taşra burjuvazisi gibi kendi mal ve mülkü için tedirgindir: "Mülkiyet hakkının kaldırılması hiç işime gelmez; çünkü şahsen zarara uğrarım. Meydanda olan arazi ve emlakim, kendi çalışmamızla, emeğimizle elde edildi".¹²⁶ Bu tedirginliğe rağmen Emin Bey (diğer burjuva sınıf temsilcileri gibi) Baltalık Kanunu müzakerelerinde söz almamış, Hamdi Namık ve Tevfik Rüştü'nün kanunu destekleyici konuşmalarına cevap vermemiştir. Ama Meclis gündemine Baltalık Kanunu'ndan birkaç ay sonra, 18 Nisan 1921'de (1. devre, 2. içtima senesi, 22. içtimada), gelen (ve 28 Nisan 1921'de kanunlaşan 114 sayılı) "Zonguldak ve Ereğli havzai fahmiyesinde mevcut kömür tozlarının amele menafii umumiyesine olarak furuhtuna dair" kanunun müzakerelerinde emekçi sınıflar düşmanı sınıfsal konumu açık etmekten de çekinmemiştir. Kanun, layihesindeki açıklama doğrultusunda "şimdiye kadar pek mühmel bırakılmış olan biçare amelenin mehma emken insani bir hayata sevkine medar olması itibariyle elzem bulunmuş", maden kömürü tozlarının ameleye gelir getirmesi için satılabilmesini öngörmektedir. Kanun içeriği doğrultusunda Meclis'te emekçi sınıflar lehine rüzgâr esmeye devam etmektedir ama Kanun müzakeresindeki aşağıdaki tartışma dönemin kızışan atmosferini görmek kadar burjuvazinin *par excellence* temsilcisi Emin beyin özel mülkiyet temelli burjuva hukukunu öne çıkaran muhalefetini görmek için çarpıcıdır:

EMİN B. (Eskişehir) — Efendim bu mesele ince muhakeme edilmeli. Bir defa bu madenlerde Hükümetin tozları ameleye terk etmek hakkı var mıdır? imtiyazda böyle bir kayıt var mıdır? Yoksa bu tozlar doğrudan doğruya ocak sahiplerinin midir? Bu birincisi, ikincisi; memleketimizde en ziyade muhtacı muavenet [yardım] olan acaba kimdir? Sırf Zonguldak'taki amele midir? Yoksa on beş milyon Türk olan ahali midir? Bugün bendeniz yakînen biliyorum ki, iki ay sonra-

dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16ncı maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder."

125 Sazak, *Emin Bey'in Defteri...*, s. 161. Aynı dönemde Emin Bey'in memleketi Eskişehir Bolşeviklik cereyanlarına oldukça açıktır, bu konu üzerine zengin arşiv malzemesi de içeren yeni bir derleme kitap için bkz. Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *100. Yılında Millî Mücadele'de Eskişehir'de Sol*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

126 Sazak, *Emin Beyin Defteri...*, s. 162.

Hattâ Meclisi Âliniz de dâhil olduğu halde - hiç kimse para alamıyacaktır. (Sadede sesleri)

ABDÜLKADİR KEMALİ B. (Kastamonu) — Bunu nereden biliyorsunuz?

EMİN B. (Devamla) — Neden biliyorum bakınız: Eskişehir’de Ağnam rüsümü için halk tazyik görüyor, bir liraya toklu satıyor. Bunun çaresi düşünülün. Bu dertleri saklıyalım demiyorum, rica ederim, bunu söylemiydim mi? Hukuka riayet edilmesin mi? Evvelâ hukuku müktesebe vardır. Efendim, iyice düşünelim. Hakikaten Bolşeviklik bu milleti kurtaracak ise iktisat Vekili Beyefendinin tuttuğu yollar pek doğrudur. Eğer değilse...

İKTİSAT VEKİLİ MAHMUT CELÂL B. (Saruhan) — Bu nasıl lâkırdı Reis Bey? Rica ederim ben bunu muradmedim ve söylemedim.

EMİN B. (Devamla) — Eğer değilse, bu memleketin kabiliyetine göre, eski Hükümetin muhafazası taraftarı değilim ve bunu hiç bir vakit istemem de...

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Yalnız mürtecidir.

EMİN B. (Devamla) — Bendeniz memleketimle âlakadar bir kimseyim, serseri değilim. Memleketin kabiliyeti içtimaiyesine göre bir iş yapacak isek böyle iktisadi mesail oyuncak olamaz efendiler; ortada hukuku müktesebe vardır. Bu tozların yüzde kaç nispetinde olduğu tahmin edilmeden böyle körükörüne kanun yapmıyalım. Burası Meclisi Âlidir ve mukadderatı milleti elinde tutuyor. Böyle lâalettayın [gelişigüzel] kanun yapamayız.

İKTİSAT VEKİLİ MAHMUT CELÂL B. (Saruhan) — Hukuku müktesebeye [kazanılmış haklara] dokunan yok

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Ben körükörüne kanun yapmıyorum. Rica ederim Reis Bey, bu bir ilmî bahistir. (Gürültüler).

EMİN B. (Devamla) — Bendeniz heyeti ihtiyariye mühürüyle geldim. Millet iradesiyle geldim.

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Körükörüne tâbirini reddediyorum.

EMİN B. (Devamla) — Memleketin iktisadiyatı o kadar sarsılmıştır ki memleketin müdafaasından gayri hiç bir şey düşünmüyoruz. Haza min fadlı rabbi. Bunu da düşmanlarımız takdir etmişlerdir.

Bugün memleketin iktisadiyatı sarsılmıştır. Efendiler, düşmanlarımızın yegâne gözledikleri şey de budur ve bunun çaresi bittabii vardır. Onu da düşünelim. Böyle iktisadiyat ile oyna- mıyalım. (Çaresi nedir? sesleri) çaresi vardır efendiler. Hukuku tasarrufiyeye riayet edilmeli ve halka emniyet gelmelidir. Binaenaleyh bunun reddini teklif ediyorum.¹²⁷

İki kanun arasında 14 Ekim 1920’den 28 Nisan 1921’ye birkaç ay var dedik, ama Emin Bey’i Ekim’de sessiz bırakan Nisan’da ise burjuva hukukunu müdafa çerçevesinde sınıf nefretini açığa vuran Ocak 1921 itibariyle Çerkes Ethem ve güçlerinin bertaraf edilmesi ama esas olarak 28 Kanunusani 1337 (28 Ocak 1921) gecesi

127 T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 2, cilt 10, Ankara: TBMM Basımevi, 1958, s. 29. Emin Bey kanunun reddi konusunda tek başına değildir, 28 Kanunusani sonrası Meclis’te sesi yükselmeye başlayan epey mebus vardır, bunlardan Konya mebusu Vehbi Efendi (aynı oturumda) burjuvazinin diğer yükselen sesidir: “VEHBİ Efendi (Konya) — Efendim, Zonguldak’ta çalışan ameleyi askerlikten istisna ederiz. Ona aklım erer. Çünkü oradaki ameleği terqip ve teşvik eder. Sonra orada bulunan amelenin sıhhatini muhafaza için hastane yapmak için tahsisat verdik. Hastane yapılabilir. Buna da aklım erer. Fakat yevmiye ile çalışıp kazanan Zonguldak amalesi için kömür tozlarından ayrıca bir menfaat temini hususunun hikmetini bilmediğim için buna dair gerek iktisat Vekili ve gerek mazbata muharriri taraflarından izahat verilmesini teklif ediyorum. Âmele yevmiye ile çalışmaya razı olmuş, çalışıyor. Sonra sair hususatta rahatı da düşünülüyor. Ayrıca bu kömür tozlarının onların menfaatine tahsis olunmasının sebebi nedir?”, a.g.e., s. 26.

olanlardır...¹²⁸ Nazım Hikmet'in 28 Kanunusani'de söylediği gibi tarih sınıfların mücadelesidir, 28 Kanunusani burjuvazinin emekçiler ile mücadelesinin tarihidir:

ta ata aa ta ta ha ta tta ta

tarih

sınıfların
mücadelesidir

1921

kanunusani 28
karadeniz
burjuvazi
biz

on beş kasap çengelinde sallanan
on beş kesik baş
yoldaş

bunların sen

isimlerini aklında tutma

fakat

28 kanunusaniyi unutma!
“siyah gece
“beyaz kar
“rüzgar
“rüzgar”.

trabzondan bir motor açılıyor
sa-hil-de-ka-la-ba-lık!
motoru taşıyorlar
son perdeye başlıyorlar!

burjuva kemal'in omuzuna binmiş
kemal kumandanın kordonuna
kumandan kahyanın cebine inmiş
kahya adamlarının donuna
uluyorlar

hav... hav... hak... tü
yoldaş unutma bunu burjuvazi

ne zaman aldatça bizi
böyle haykırır:

¹²⁸ Olayların ayrıntılı analizi için bkz. Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...” ve Sungur Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 3: Mustafa Suphi'leri Kim Öldürdü?”, *Devrimci Marksizm*, sayı 45-46, 2021, s. 67-135.

– hav...hav...hak...tü

Memleketin muhafazası için ıslahat gerektiren koşullar böylece yumuşamış, emekçi sınıflar lehine olan toplumsal ve siyasi atmosfer 28 Kanunusani’den sonra hızla değişmiştir.¹²⁹ Özellikle 9 Eylül 1922 sonrasında burjuvazi hakimiyetini ilan etmiş gibidir. 9 Eylül’den tam 10 gün sonra, 19 Eylül 1922’de (Yunus Nadi ve Tunalı Hilmi gibi çoğunluğu ticaretle meşgul) 55 mebus ve 37 tüccardan oluşan bir girişimci grup Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi’ni kurarlar.¹³⁰ Meclis zabıtlarından 27 Kasım 1922’de Maliye Vekili Hasan Fehmi (Ataç) Bey’in İzmir seyahati sonrası “memaliki müstahlasa ahvaline dair” anlattıkları Millî Mücadele ve Rumların göçü sonrası emval-i metrukenin de belirlediği yeni mülkiyet düzeni ile sınıflar hiyerarşisini ortaya koymaktadır:

Aydın’da bir incir meselesinden bahsediyorlar. Bu incir meselesini de arz ediyorum. Bir adam muvakkat [geçici] mutasarrıf vekili olmuş, bir zat da jandarma kumandanı olmuş, oraya ilk memur olmak üzere, bunların her ikisi demişler ki, bu sahipsiz incirlerin mevsimi geçiyor, dökülecek, harabolacak. Beş tane mütaahhit bulmuşlar. Bu mütaahhitlerle görüşmüşler, yüzde altmış emvali metruke ambarlarına - Hükümete - yüzde kırkını kendilerine aidolmak üzere incirlerin mahsulünü bunlar, toplasın ve bir de memur ikame edelim, toplanılan incirlerin yüzde altmış Hükümete, yüzde kırkı bu mütaahhitlere aidolsun demişler ve böyle bir muamele yapmışlar. Az bir müddet sonra ahali bakmışlar ki, bunda büyük bir kâr, büyük bir menfaat var. Şikâyet vukubuluyor, bu şikâyet bendeniz burada iken gelmişti. Bendeniz Aydın’ın bu şikâyetini sordum ve henüz cevap gelmemişti. Kendim İzmir’e gidince Aydın Muhasebecisiyle orada bulunan müfettişi İzmir’e çağırdım. Bunlar sahipsiz kalan incir bahçelerini beş, altı kısma taksim etmişler. Yüzde altmışı nispetinde toplanması ilân edilmiş ve bu ilân üzerine; iki kısmını doğrudan doğruya o bahçelere mücavir olan ahali, köylüler almışlar ve toplamışlar, yüzde altmışını Hükümete getirmişler, kırkını da kendileri yemişler. (O, helâl

129 Ereğli havzası maden işçilerinin çalışma koşullarında iyileştirmeler getiren 10 Eylül 1921 tarihli 151 sayılı “Ereğli havzai-fahmiyesi maden amelesinin hukukuna mütealik kanun” emekçi sınıflar lehine atmosferin kısmen devam ettiğini göstermektedir. Ama bu kanunun tartışıldığı 2 Mayıs 1921 tarihli 28. oturumda Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit (Kansu) Bey’in şu sözleri meclisteki değişen atmosferi iyi yansıtmaktadır: “Şimdi efendim, böyle bir amele birliği müfettişliğinin lüzumu var mı, yok mu? Bâzi rüfeka diyor ki :... Henüz böyle bir teşkilât yokken ne için böyle bir kanun yapalım? Bendeniz de cevaben arz etmek istiyorum ki: Hakikaten bizde bir amele teşkilâtı yoktur ve ameleyi böyle bırakırsak - gördüğünüz şekilde - patron denilen âmirlerin zulmü altında ezilip duracaktır. Amelenin böyle bir ırşada ihtiyacı vardır, efendim... Fakat kanunda böyle bir kayıt korsa, yani amele arasında bir birlik husule getirilmesi noktai nazarından ben deniz bunu pek muvafık buluyorum. Yalnız bir şey var: Bâzi rüfeka burada amele kahramanı kesildiler: Meselâ; Refik Beyefendi, Tunalı Hilmi Beyefendi, hattâ encu’men mazbata muharriri bey bile. Biz itiraz eder etmez; amele korkusu, amele endişesi, amele kuşkulananması, yok bilmem ne... Tarzında sözler söyleniyor. Ameleden korkmayın rica ederim. Efendiler: Burada, herkes bütün rüfeka amelenin bugün ne vaziyette olduğunu; birtakım müstahzir ve - âmirlerin ceplerini doldurmak için - ne kadar zulüm gördüklerini hepimiz biliyoruz. Cümlemiz, amelenin ve bütün ahalinin, hapsinin; refahını, rahatını ister adamlarız; neden ameleden korkalım?... Onun için Refik Beyefendiden ve diğer rüfekadan da rica ederim, buraya çıktıkları vakit ve ekseriya da sağa hitaben: (Handeler) Amele korkusu, amele kaygısı, demelerine lüzum yok. Bunu iade ederim size, hiç korkumuz yoktur. (Alkışlar).” *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 2, cilt 10, Ankara: TBMM Basımevi, 1958, s. 212.

130 Selim İlkin, “Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, sayı 2, 1971, s. 229-230. Şirket üzerine bir tartışma için ayrıca bkz. Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler...*, s. 60-73.

olsun, sesleri) Diğer kısmını da karar mucibince bize aidolarak - ahaliye toplatmak suretiyle - toplatmışlar.

HAFİZ HAMDİ B. (Biga) — Yine ahali amele oluyor, Hasan Bey.

Mal ve mülke önceden olduğu gibi toprak sahipleri ile mütaahhitler el koyarken, ahali ameleliğe devam etmektedir. 29 Ekim 1923'te burjuvazi işte böylesine bir çerçevede kendi cumhuriyetini (iktidarını) ilan etmiştir. Halk kitlelerinin bu ortamda daha önceden elde ettiği kazanımları da kaybetmesi söz konusudur. 15 Nisan 1924 tarih ve 484 sayılı “Devlet Ormanlarından Köylülerin İntifa Hakkına İlişkin Kanun” ile 1920’de çıkarılan Baltalık Kanunu ilga edilmiştir. Yeni kanuna göre ihtiyacı olanlar devlet ormanlarından faydalanabileceklerdir (fenni tahammüle göre ruhsatla), ama eski kanunda öngörülen devlet ormanlarından köylere orman tahsisi ve toprak/orman sahiplerinin arazisinin istimlakı tamamen gündemden çıkmıştır. Taşra burjuvazisi böylece rahat bir nefes almıştır. Diğer taraftan halkın ihtiyaç ve menfaatini öne çıkaran Baltalık Kanunu’nun aksine yeni kanun ticari çıkarları gündemine almıştır, öylesine ki sanki kereste tüccarlarına hitap etmekte, ticaret burjuvazisine de göz kırpmaktadır:

ÜÇÜNCÜ MADDE — Ormanlar dahil ve civarındaki köyler ahalisinden ticaret için kereste imal edeceklerin her birine müzayedesiz ve tarife bedeliyle en yakın Devlet ormanlarının fennen tahammülü olanlarından işleyebileceği miktarda ve müddeti bir seneye mahsus olmak üzere ruhsatname ita olunur.

Ancak müzayededen maada hususatta tüccarların tabi oldukları ahkâm ve şeraiti fenniyeye tabi olurlar. İşbu kerestelerin her yere ihracı serbest olup bedelleri mukassatan [taksitli olarak] istifa olunur. Kerestecilikle meşgul olan köylere civar ormanların müzayede ile tüccara satıldığında köylülerin ihtiyacı miktarı tefrik edilmek meşruttur.

Ama taşra burjuvazisi olası toprak reformu endişelerine karşı asıl güvenceyi 1924 Anayasası’nın 74. Maddesi ile kazanmıştır:

Madde 74.- Menafii umumiye için lüzumu usulen tahakkuk etmedikçe ve kanunu mahsus mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval [mala el koyma] ve mülkü istimlâk [mülke el koyma] olunamaz.

Fevkalâde ahvalde kanun mucibince tahmil olunacak nakdî, aynı ve sayü amele mütaallik mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlığa icbar edilemez.¹³¹

Yine de emekçi sınıflar aleyhine gidişata karşı koymayı aklına getirenler için 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu’nun 1. Maddesi irtica ve isyan dışında

131 Toprak reformu yapabilme yolunda 74. Madde’nin koyduğu engel ancak 5 Şubat 1937’deki 3115 S. Kanun/md. 7 ile bu maddeye yapılan ekle aşılacaktır: “Umumî menfaatler için lüzumu, usulüne göre anlaşılmadıkça ve mahsus kanunla mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz. **Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur.** Fevkalâde hallerde kanuna göre tahmil olunacak para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlık yapmağa zorlanamaz.”

emekçi sınıfları da baskılamak üzere (uygulamada grevlerin ve sendikal faaliyetlerin engellenmesi, sendikacıların tutuklanmasını gibi önlemleri de içerebilecek) bir ihtar sunmaktadır:

BİRİNCİ MADDE — İrticaa ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâlê bâis bilûmum teşkilât ve tahrika ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı Hükümet, Reiscumhurun tasdikiyle, re>sen [doğrudan] ve idareten men>e mezundur. İşbu efal [eylemler] erbabını Hükümet İstiklâl mahkemesine tevdi edebilir.

Tabii burada Anadolu kırsalında kalan emekçi halkın gayet iyi hatırlayacağı 1908 öncesi ve sonrasındaki mülksüzleştirme uygulamalarının lokomotifini olan “idareten men” kavramının altını çizmek gerekir. Diğer taraftan 1908 öncesinden bu yana “idareten men”in ortaya koyduğu “aşırı ferdîyetçi”, “ferdi menfaati umumi menfaatin zararına himaye” eden, “iki menfaat arasındaki çatışmada toplumun menfaatinin, daima ferdin menfaatinin üstünde olması gerektiğini gözden” kaçırarak uygulamalar çerçevesinde tanımlanmış mülkiyet hukuku 1926’da Medeni Kanun ile sıfırdan kodifiye edilmiştir.¹³² İsviçre Medeni Kanunu’ndan iktibas edilen Medeni Kanun görenek hukukuna dayalı mevzuatı tamamen ortadan kaldırmıştır. Üstüne üstlük 865 sayılı Ticaret Kanunu’nun Medeni Kanun’la birlikte eş anlı yürürlüğe girmesiyle Tanzimat döneminden bu yana burjuva dünyasının içinde bulunduğu uyumsuz hukuki çerçeve de yok olmuştur. Böylelikle Türkiye, Niyazi Berkes’in altını çizdiği gibi, Tanzimat’tan bu yana süregelen Savigny’ci ve Hegel’ci çizgiler arasındaki salınımlardan kurtulmuştur.¹³³ Medeni Kanun’un gerekçesinde Mahmut Esat Bozkurt Türkiye’nin ulaştığı Hegel’ci çizgiyi kendince şöyle özetlemektedir:

Çağdaş uygarlık ailesine mensup ulusların ihtiyaçları arasında temelli farklar yoktur. Süre[k]li toplumsal ve ekonomik ilişkiler insanlığın büyük bir uygarlık yığınınını, bir aile haline getirmiştir. Türk ulusunun çağdaş uygarlığı, onun yaşayan ilkelerini olduğu gibi kabul etme kararını verdiğini unutmamak gerekir ... Çağdaş uygarlığa katılma, onu benimseme yolunda kesin kararlar yürüten Türk ulusu, çağdaş uygarlığı kendine uydurmak değil, her ne pahasına olursa olsun o uygarlığın gereklerine kendini uydurmak zorundadır. Bu kanunun amacı din kurallarını ya da alışılmış gelenekleri tutmak değil bütün siyasal, toplumsal, ekonomik ve ulusal eylemleri güvence altına almaktır.¹³⁴

Berkes’e göre Medeni Kanun ile yeni bir siyasi hukuk inşa olmuştur ki Kanun’un devrimciliği burada gizlidir:

Görüyoruz ki Medenî Kanun’un alınışında güdülen amaç halkın yurttaşlık (medenî) ilişkilerini geleneklere, alışkanlıklara ve din kurallarına uygun yolda düzenlemek değil, bunun tersine bu ilişkileri olması gerekene göre yeniden düzenlemektir. Kanunun devrimci niteliği buradadır. Cevdet Paşa, medenî hukuku si-

132 Choukri Cardahi, “La possession en droit ottoman, son caractère, ses effets et les actions possessoires (avec un aperçu de Droit comparé)”, *Revue critique de législation et de jurisprudence*, (yeni seri) cilt 46, 1926, s. 261-262.

133 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 531.

134 A.g.e., s. 531.

yasal hukukun temeli sayıyordu; şimdiyse medenî hukuk yeni bir siyasal hukukun gereklerine uymak zorunluluğuyla kanunlaştırılmıştır.¹³⁵

Berkes söylemekten imtina etmektedir ama Medeni Kanun ile sonuçlanan süreç Türkiye'deki burjuva devriminin oluşum sürecidir. 19. yüzyıl taşra burjuvazisi ile burjuva-bürokrat, finans ve ticaret burjuvazisi ittifakının mücadelesine sahne olmuştur; zaman içinde burjuva-bürokratlar siyaseten elimine olur finans burjuvazisi de Duyun-ı Umumiye'nin kuruluşu ile zayıflarken ticaret burjuvazisi gelişen dünya kapitalizmi ile ilişkileri çerçevesinde bir sıçrama kaydetmiş ticaret ile sanayiye birlikte götürür olmuştur. 1908 devrimi sonrası kızışan rekabetle birlikte Millî İktisat politikaları taşra burjuvazisinin ticaret ve sanayi burjuvazisine evrimini mümkün kılmış, bu oluşan sınıf hâlihazırdaki gayrimüslim ağırlıklı ticaret ve sanayi burjuvazisini oyun dışı bırakmak için elinden geleni yapmıştır. Eski taşra, yeni ticaret ve sanayi burjuvazisi 1917 Ekim Devrimi sonrasında, halk hareketi ve komünizm endişesi altında hâkim olduğu düzenin devrilmesinden korkmuş, zaten kalıbına sığamaz hale geldiği Savigny'ci çizgiden dış dünya ile ilişkilerini de kolaylaştıracak Hegel'ci çizgiye geçiş yapmıştır. Toprak hukukunda görenek hukukunun doğurduğu zor artık Medeni Kanun'un doğurduğu burjuvaziyi koruyan özel mülkiyet rejiminde tanımlı hale gelmiştir.¹³⁶

Diğer taraftan zaten Hegel'ci çizgiyi izleyen ticaret ve sanayi burjuvazisi Savigny'ci çizginin silinmesi ile sahra atmış gibidir. 1903'te Guraba-ı Müslimin hastanesi eczacısı olarak atanan Süleyman Ferit (Eczacıbaşı) Bey 1909'da Eczane-i Umumiye'yi, 1911'de de Şifa Eczanesi satın alır, 1919'da İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti üyesidir¹³⁷, 1923'te İzmir İktisat Kongresi Sergisi'ne kendi üretimi tıbbi ve kozmetik ürünlerle katılır, 1926-1933 arası İzmir Ticaret Odası Yönetim Kurulu başkanlığı yapar.¹³⁸ 1908 Martı'nda iplik üreticilerinin fabrikalarını yıkıp döktüğü Yılcancızadeler, Hürriyet Devrimi'nin siyasal örgütü

135 A. g. e., s. 531.

136 17 Şubat 1925 tarih ve 552 sayılı "Aşarın ilgasıyla yerine ikame edilecek vergi hakkında kanun", yalnız aşar vergisini değil aşar vergisinin tahsil mekanizması iltizamı da yürürlükten kaldırmıştır. Bunun taşra burjuvazisi için iki sonucu olmuştur: Büyük toprak sahipleri aşarın yerine (pek de uzun ömürlü olmayacak) yeni bir tarımsal üretim vergisine tabi olsalar da aşar yükünden kurtulmuşlardır; iltizamın kaldırılmasıyla tamamen kendilerinin kontrolü altındaki bir yatırım alanı ortadan kalkmıştır, bunun sonucunda bazıları 1908 sonrası ağırlık vermeye başladığı ticari ve sanayi yatırımlara hız verirken, bazıları da çareyi mültezimlikten (çok da farklı olmayan) müteahhitliğe geçmekte bulmuştur. İltizamın kaldırılması sonucu ortaya çıkan yeni sınıfsal konfigürasyon taşra burjuvazisinin Hegel'ci çizgiyi, Hegel'ci çizginin de taşra burjuvazisini karşılıklı beslemesini gündeme getirmiştir. 552 sayılı kanun üzerine bu ön-değerlendirmeleri yaparken aşar ve iltizamın kaldırılması üzerine daha derinlikli araştırmalara ihtiyacımız olduğunun altını çizmek isteriz. Konu üzerine nadir bir kaynak üzerinden yapılan öğretici bir çalışma için bkz. Sadık Şarısamanoğlu, "Mahkeme Kayıtlarına Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında İltizam Problemi: Afyonkarahisar Örneği", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 6, sayı 2, 2004, s. 122-130.

137 Millî Mücadele döneminde burjuvazinin örgütlenmesi kongreler ve cemiyetler temelinde olmuştur, bu konudaki ayrıntılı tartışma için bkz. Sungur Savran, "Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 1: Burjuvazinin Güçleri", *Devrimci Marksizm*, sayı 41-42, 2020, s. 62-70.

138 Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları...*, s. 202, 282-283; Mustafa Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri, (17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s. 30-31; "Süleyman Ferit Eczacıbaşı Şifa Eczanesi", https://eczacilik.ege.edu.tr/tr-3090/suleyman_ferit_eczacibasi_sifa_eczanesi.html (erişim tarihi 25.03.2023)

İttihat Terakki içerisinde faaldirler, Millî Mücadele süresince Uşak Merkez-i Heyetiyesi’nde¹³⁹ yer almakla kalmazlar, cephede kullanılmak üzere fabrikalarında şayak dokuttururlar.¹⁴⁰ Kemalist devrim sonrası Londra’da şube açıp İzmir’in de önde gelen işletmelerinden biri haline gelirler. 1927’de ise artık (günümüzdeki Ege Bölgesi Sanayi Odası’nın öncülü) İzmir Sanayi Birliği’nin kurucu üyesidirler.¹⁴¹

Tabii ki Hegel’ci çizginin zaferi Takrir-i Sükûn Kanunu’nun doğurduğu baskı ve sonrasında emekçi kitlelerin haklarına doğru taarruza engel değildir. Ama yine de işlerin burjuvazi için çok da kolay olmadığı, emekçilerin 1908’de makineleri kırdığı gibi 1926’da gerektiğinde patronların yakasına yapışarak meydanı pek boş bırakmadıkları aşikardır:

Halkapınar’ın ratub [nemli] ve pis bir mahallinde etrafı yüksek duvarlarla muhat olan ve kapısının üstünde (Şark Halı Kumpanyası¹⁴²) levhası bulunan bu fabrikadaki müstahsillerin % 95[’i] kadın, çoluk ve çocuktan ibaret olup; son zamanlarda askeri mübayaatın [satın alma] vermiş olduğu battaniye, çaput vesaire siparişi üzerine 1926 Ağustos mahından [ayından] beri günün yirmi dört saatinde faaliyettedir. İşçileri altı yüze iblağ ederek müddet-i mesaiyi on iki saate çıkarmakla yevmiyelere zam icra etmiş ve aynı zamanda on iki saatlik mesaiyi kabul etmeyen elli zavallıya fabrika kapılarını kapamıştır. Terk edilen bu zavallılar memleketin hükümetine ve ticaret odasına arz ettikleri muhik [haklı] şikâyetler nazar-ı itibara alınmadı. Bir gün beş kadın ve iki erkek işçinin fabrika direktörünün otomobiline hücumları ve hak istemeleri zavallıların üçer ay hapislerini intaç etti.¹⁴³

Bu çerçevede 1908 Hürriyet Devrimi’nin sürükleyicisi emekçi sınıflar Millî Mücadele döneminde boy gösterecekler de Millî Mücadele sırasında yenilgiye uğrayarak 1923 Devrimi’nin sürükleyicisi olamamışlardır; ama kendi hukuklarını 1908’deki başarısızlıklarının aksine 1923’te burjuvazi dolayımıyla sınırlı da olsa inşa edebilmişlerdir. İşte bu yüzden “[b]u inkılap Türkiye’nin tarihi inkişaf seyrinde ileriye atılmış bir adımdı, fakat son adım değildir.”

139 Uşak Merkez-i Heyetiyesi aynı İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti gibi Millî Mücadele döneminde burjuvazinin önde gelen örgütlerindedir, bkz. Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 1...”, s. 62-70.

140 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 254-255, 344.

141 Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları...*, s. 203, 292-293; R. Funda Barbaros, *1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonomik Çözüm Arayışları Çerçevesinde İzmir’de Sanayileşme*, İzmir: Ege Bölgesi Sanayi Odası Yayını, 1995, s. 87-90.

142 Kumpanya 1907’de Londra’da kurulmuştur ama idari merkezi İzmir’de olan yabancı sermayeli bir şirkettir. İzmir’deki fabrikasının yanında Batı Anadolu’ya yayılmış geniş bir üretim ağını kontrol etmektedir. 1908 Martı’nda Uşak’ta iplik üreticilerinin fabrikalara saldırılarının arkasında Kumpanya’nın sermaye içi rekabeti kızıştırması sonucu emekçiler üzerine artan baskı etkilidir. bkz. Elena Frangakis-Syrett, “Modernity from Below: The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Ltd. of İzmir, 1907-1922”, *Perspectives on Global Development and Technology*, sayı 14, 2015, s. 413-429; Emrah Yılmaz, “Bir Zamanlar Anadolu’da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited [Şark Halı Kumpanyası] ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1907 – 1914)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 21, sayı 2, 2020, s. 291-333; Quataert, “Machine Breaking...”.

143 Konu ile ilgili TKP İzmir İl Komitesi’nin raporu için bkz. Erden Akbulut ve Erol Ülker, *Türkiye Komünist Partisi’nin Bolşevikleşmesi 1925-1928*, İstanbul: Yordam Kitap, 2001, s. 367.

Ekler:

EMİN (SAZAK) BEY'İN DEFTERİ'NDEN:

31 Ekim 1924 Ankara

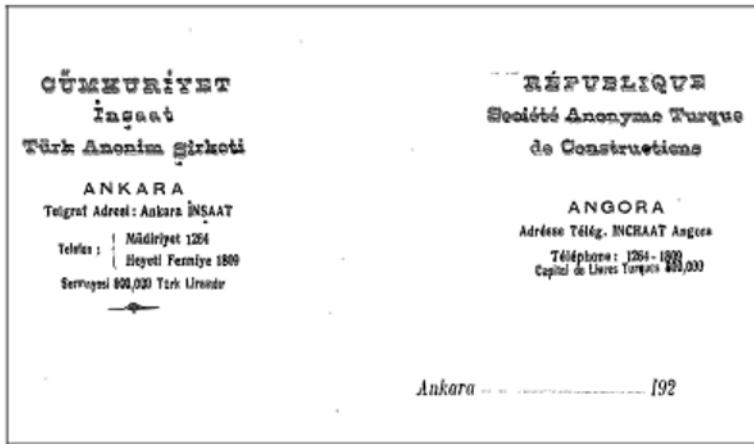
Bu sene, Ankara-Sivas demiryolunun 14-15-16 numaralı üç tüneline ve Çerikli-Sekili kısmını, iki yüze yakın çeşitli köprüyü, Deliceözü'ndeki köprüleri inşa işini üstlendik. Müteahhitliğini kardeşim Habip ile mühendis Şevki ve Behiç Bey'ler adına aldık. Çok sıkıntılı bir dönem geçirdik ve halen geçirmekteyiz. İnşallah sonu iyi olacaktır.¹⁴⁴

26 Ekim 1925 Ankara

Hayli zamandır, olağanüstü halleri de yazamıyorum. Genel durumu, bir inşaat şirketi kurmaya uygun gördüm ve yirmi yıl süreli "Türkiye Cumhuriyeti İnşaat Türk Anonim Şirketi" ünvanıyla, 500 bin lira sermayeli bir şirket kurmakla meşgul oldum. Allah, başarılı kılsın.

Şirkete halen başkası tarafından sermaye konulmamıştır. Sırf kendim idare ediyorum. İnşallah, ümit ettiğim sonuca bu defa gerçekten ulaşırsam, kendimi başarılı sayacağım.

Memlekette henüz tanınmış, yayılmış güçlü bir şirket yok. Biz de hükümet ve halk nazarında "iş yapar" olarak tanınmışız. Memleket, demiryolu vs. pek çok

Sazak, *Emin Bey...*, s. 237.

bayındırlık hizmetine muhtaç. En emin ve en kârlı iş bunu gördüm. Cenab-ı Hak başarılı kılsa, şirketin iki senede iki milyon lira kazanacağını umuyorum. Halen idaresinin mümkün olduğunu da görüyorum. Cenab-ı Hak, kederden korusun.¹⁴⁵

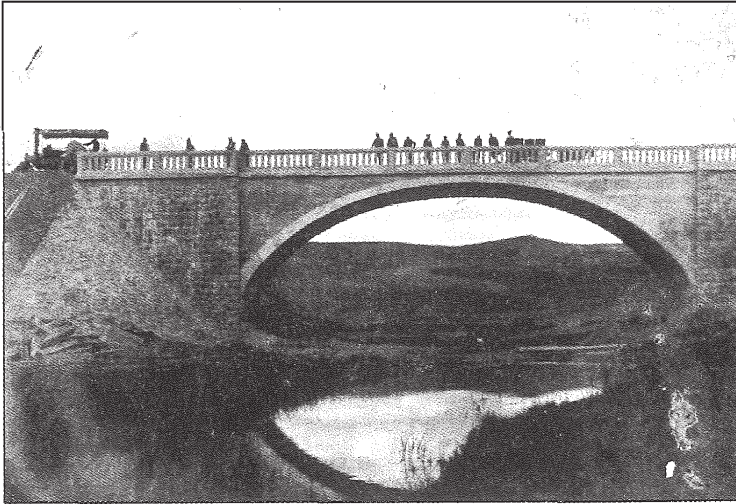
144 M. Emin Sazak, *Emin Bey'in Defteri, Hatıralar*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009 (2007), s. 238.

145 Sazak, *Emin Bey*, s. 243.

Sazak, *Emin Bey...*, s. 252.

Demiryolu yapımına giren ilk Türk firmalarından Cumhuriyet İnşaat Türk Anonim Şirketi’nin Ankara Sivas Demiryolu hattında yaptığı ilk köprülerden biri.

Sazak, *Emin Bey...*, s. 252.

BİR İHTİLAL OLARAK MİLLÎ MÜCADELE

Savran bu kitapta epey bir putu kırmaya yöneliyor. Millî Mücadele'nin 19 Mayıs 1919'dan önce başlamış olduğunu, Kuvayı Milliye olarak bilinen güçlerle Ankara hükümetinin askeri güçlerini özdeşleştirmenin yanlışlığını kanıtlarıyla gösteriyor. Mustafa Kemal'in ta Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar Millî Mücadele'nin tartışılmaz lideri haline gelmediğinin altını çiziyor. En önemlisi, Sovyet Rusya'nın mücadelenin kazanılmasındaki rolünün vazgeçilmez olduğunu ortaya koyuyor.

Başta Mustafa Suphi olmak üzere Türkiye Komünist Fırkası'nın önderlerinin, Ocak 1921'de katledilmesinin gerçek faili hep belirsizlik taşımıştır. Savran bu kitapta aynı zamanda bu cinayetin failini tarihi bir belge temelinde açıklıyor.

432 Sf.

Yordam Kitap

[f](#) YordamKitap [t](#) YordamKitap [@](#) YordamKitap www.yordamkitap.com

Cumhuriyetin krizinin kökleri

Sungur Savran

Cumhuriyetin 100 yılını tartışırken elbette herkes kendi ideolojik ve politik çerçevesinden değerlendirmeler yapacak. Ama bir de içinde yaşamakta olduğumuz tarihsel dönemde tarihî gelişmenin kendisi, deyim yerindeyse, pratikte bir değerlendirme yapıyor. Cumhuriyet, 100. yılını büyük bir krizle tamamlıyor. Bu kriz kendi başına cumhuriyetin doğum süreci açısından çok şey anlatıyor.

Elbette bu kriz en sonunda varacağı yere büyük bir mücadele sonunda ulaşacak. Tarih diye tarafsız, bağımsız, sınıf mücadelelerinden kopmuş bir hakem yok. Her şeyi, çıkarları çatışan koca koca sınıflar ve toplumsal güçler belirleyecek. Ama Türkiye'nin buraya gelmesi bile aslında cumhuriyetin kendi kırılabilirliği ile yakından ilgili. Ufku Kemalizmin laik aydınlanmacılığı ile sınırlı olan çok önemli bir kitle bunu görmek istemiyor. Bu bakış açısından türeyen eylem programlarının ufku da var olanı savunmak, yeniden ve olduğu gibi ayağa kaldırmakla sınırlı. Sosyalist solun çok önemli bir bölümü de bu kitlenin düşünsel çerçevesini benimsiyor. Bunu, zaman zaman “kamucu” ve “anti-emperyalist” olduğunu iddia eden bir sosla servis ediyor.

Bugün yaşanan gelişmelerden mutlu olmayan, “eski Türkiye”yi özleyen bir başka kitle daha var. Bunlar hiçbir zaman kendilerini dar anlamda “Kemalist” olarak tanımlamamış olan, ama Batı emperyalizmiyle bütünleşmeden sonuna kadar yana, ona uygun bir hayat tarzına sahip çıkan, daha gevşek olarak tanımlansa da laikliği genel bir doğrultu olarak kabul eden bir dünya görüşünün sahibidir. Kendilerine “Atatürkçü” derler, “Kemalizm”in sivri yanlarını kabul etmediklerini böylece ortaya koyarlar ama Atatürk'ün Türkiye'yi yerleştirdiği yörüngeyi terk etmeyi de reddederler. Bunlar artık bugün Türkiye politikasında esamesi okunmayan merkez

sağ partilerin temsil ettiği kitledir ve onların aydınlarıdır. Bu yazının amaçları açısından Kemalistler ile Atatürkçüler arasında bir ayırım gözetmek gereksizdir. Bugün “Atatürkçü” çizgiden çok “Kemalizm” öne çıkıyorsa bunun nedeni, demin de ifade ettiğimiz gibi, AKP’nin ve genel olarak faşist hareketlerin yükselişinin merkez sağın çöküşüyle iç içe girmesidir. “Atatürkçülük” bugün reel bir güç değildir. Ama aşağıda “Kemalizm” için söylenecek çoğu şeyin “Atatürkçülük” için de geçerli olduğunu baştan belirtelim.

Sorunu doğru tanımlamak: Krizin temelleri

Cumhuriyetin krizinin genel çerçevesini ayrıntılı olarak tartışmaya bile gerek yok: AKP’nin, sekiz yıldır MHP’ye koltuk değneği gibi yaslanarak yarattığı yarı-askerî istibdad rejimi, son yıllarda bu alanda taarruzunu yükseltirken şimdi seçimlerde doğan yeni durum tehlikeyi daha da ciddi hale getirmiş bulunuyor.

Peki, bizi buraya getiren ne? Erdoğan ve AKP’nin bir “yeni Türkiye” yaratma hevesinin, bir 2053 ve 2071 vizyonu savunmasının arkasında ne yatıyor? Ayrıca bu ideolojik-politik vizyon neden toplumdaki hâlâ epeyce geniş bir destek görüyor? Soruyu daha da genelleştirelim: Recep Tayyip Erdoğan’ın, bu yazı yayımlandığında neredeyse 21 yılı tam tamına dolmuş olacak olan hâkimiyetinin sırrı nerede yatıyor?

Erdoğan karşıtları arasında en büyük grubu oluşturan Kemalist, salt aydınlanma ve laiklik eksenli bir bakış açısına sahip olan kitle ve aydınları bunu anlamaya çalışmıyor, sadece öfkeleniyor. Okura bir an durup düşünmesini tavsiye ederiz. Bu, özellikle Kemalist kitle değil de aydınlar söz konusu olduğunda ne demektir? Böyle bir gelişmenin mutlaka belirli tarihsel ve güncel koşulları, nedenleri, temelleri olması gerektiğine göre, buraya bir yerden gelmiş olmamız gerektiğine göre, Kemalist aydınların (“kötülük cephesi” türü retorik salvolar dışında) herhangi bir şekilde böyle bir açıklamaya girişmemesi ne demektir? Bu tavır psikoloji alanında inkâr kategorisini gündeme getirir. Ya da Jean-Paul Sartre’in en iyi “kendine yalan söyleme” hali olarak çevrilebilecek *mauvaise foi* (ya da İngilizce karşılığı ile *bad faith*) kavramıyla açıkladığı durumu. Birazdan bu inkârın ya da kendi kendine yalanın neye ilişkin olduğunu anlamaya çalışacağız.

Ama önce biraz daha soluklanalım ve yine soralım: Kemalist kitle ve aydınlar için bu durum karşısında “sadece öfkeleniyorlar” dedik. Kime öfkeleniyorlar? Erdoğan’a, AKP’ye ve onun çevresinde oluşmuş geniş çıkar gruplarına mı? Evet, elbette, ama sadece onlara değil. Onlar esas olarak *halka* öfkeleniyorlar. Kemalistler halka neden öfkeleniyorlar? En sık duyacağınız cümle şudur: “Bu halk çok cahil!”¹

Bunun hem son derece sığ bir açıklama olduğu hem de hiçbir şekilde doğru

1 Sosyalistler de Kemalistlerden aşağı kalmıyor. Ama onların en sevdiği cümle bu değil. Onlar en çok “bu halk adam olmaz” cümlesini seviyor. Neden? Çünkü Türkiye sosyalistlerinin, kendi ekonomik durumu en yoksul tabakalara göre daha iyi olanları, kendilerinin “devrimciliği” bir *fedakârlık* olarak yaptıklarına inanırlar. Yani bir bakıma onlar kendi kurtuluşlarının da mücadelesini vermekte değildirler. İşçinin, köylünün, yoksulun kurtuluşu için mücadele etmektedirler. Halk ise her seçimde bunu “anlamadığını” gösterince “devrimci” öfkelenir. Bilinçaltında dile gelen soru, “bu halk için değer mi?” olur. Marksistler ise işçi sınıfının kurtuluşunun bütün insanlığın kurtuluşunun yolu olduğuna inanır. Bizim devrimci mücadelemiz bir “fedakârlık” değil bir ihtiyacın ürünüdür.

kabul edilemeyeceği bu derginin okurları için açık olmalıdır. Ama bir an ciddiye alacak olsak, tek bir soru ile yere serebilirdik bu “açıklama”yı. **Halk neden cahildir?** İnanılır gibi değil ama üniversitelerin önemli bir bölümünü dolduran, muhalif gazete ve televizyon kanallarında boy gösteren, modern Türkiye’nin tarihi, ekonomisi, sosyolojisi vb. üzerine makaleler ve kitaplar yayınlayan Kemalist aydınlar grubu bu ikinci adımı bir türlü atmaz, atamaz. Oysa bu ikinci sorunun cevabı berraktır: Halk cahilse, cumhuriyetin eğitim sistemi, aydınları, medyası vb. halkı “cahil” bıraktığı için cahildir. Başka bir cevap olamaz. Bu cevap tartışılmaz biçimde doğrudur.

İşte psikolojik inkâr ya da kendi kendine yalan mekanizmasının sırrı! Analiz bir başlasa sadece Kemalist aydınlar değil, üst ve orta sınıflardan bütün aydınlanma ve laiklik tutkuları, küçümsedikleri “cahil halk” karşısında kendilerini de “aydın” olarak gören her meslekten insan, bireysel olarak kendilerinin, kolektif olarak da Kemalist cumhuriyetin, onun eğitim sisteminin, medyasının vb. sorumluluğunu ister istemez itiraf etmek zorunda kalacaktır. Susarlar. En kolay öz savunma yolu budur. Ama işte bu onları gülünç bir yere yerleştirir. Soru cevapsız kalmıştır: 80 yıl boyunca cumhuriyet neden emekçi halkın, yoksulların büyük bölümünü cahil, yani karanlıkta bırakmıştır?

Kemalist kitlenin, hatta aydınların, “halk neden cahildir?” sorusuna cevap vermektan kaçınarak aslında kendi kendilerini karanlıkta bıraktıkları gerçeğinin aritmetik anlamda sağlamlasını da yapabiliriz. AKP’nin 20 yılı aşkın iktidarı boyunca sık sık topluma bakıp söyledikleri bir başka cümle ile. Kendi ağızlarından bir sağlama. Dost meclislerinde duymuşsunuzdur. “Benim ülkem bu muydu? Tanıyamıyorum bu ülkeyi.” Burada, bir isyanın içinde gizlenmiş, berrak bir bilgisizlik itirafı vardır. Bu kitle Türkiye’yi tanıyamamıştır ve şimdi bunu itiraf etmektedir. Peki, gerçekten tanımak için ne yapmaktadır? Koskoca bir hiç! Kemalist, toplumunu tanımadığını itiraf ediyor ama bir kolektivite olarak onu tanımak için hiçbir çaba göstermiyor.

Biz cumhuriyetin krizinin temellerini ortaya koyabilmek için cumhuriyetin kuruluşuna kadar geri gitmek gerektiğine inanıyoruz. Bu kuruluşun şifrelerini doğru kavramak, oradan bugüne kadar çekilecek bir kırmızı çizgiyi izlemek ve Erdoğan’ın hâkimiyetini sürdürmesinin nedenlerini bu temelde açıklayabilmek gerektiği kanısındayız. Bunu iki ayrı yazıda Marksist aydınlar nezdinde tartışmaya açtık. İlkinde cumhuriyetin tarihinde İslamcılığın toplumsal, ideolojik ve siyasi açılardan önce bastırılmasına, sonra da uzun vadeli bir gelişme içinde yükselmesine bağlı bir genel eğilim yaşandığını ortaya koyduk.² Cumhuriyetin kabaca ilk yarım yüzyılı İslamcılığın yeni burjuva devletinin sıkı denetimi altına alınmasıyla geçmişti, ikinci yarım yüzyılı ise İslamcılığın yükselişine tanık olmuştu. Çok çarpıcı biçimde, dönüm noktası 100 yılın tam ortasından geçen bir olaydır: 1973 seçimlerinden itibaren Necmettin Erbakan’ın (1969’da başka bir adla kurduğu ama 12 Mart tarafından kapatıldıktan sonra bu adla yeniden kurulan) Millî Selamet Partisi’nin belirleyici bir siyasi güç haline gelmesi son derecede sembolik bir değer taşır.³

2 Sungur Savran, “İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı”, Neşecan Balkan, Erol Balkan & Ahmet Öncü (der.), *Neoliberalizm, İslamcı Sermaye ve AKP* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 2013.

3 Özellikle Menderes döneminin İslamcılığın kıpırdanmaya başladığı, hatta siyasi iktidarın desteğini dahi aldığı bir dönem olduğu doğrudur. Yani yükselişin tohumları artık atılmaktadır. Ama

İkinci yazımız ise meselenin daha derinine giriyor, sadece cumhuriyet yüzyılı'nın nabzını tutmuyor, deyim yerindeyse ritm bozukluğunun konjenital (doğuştan gelme) bazı sorunların ürünü olduğunu ortaya koyuyordu. Yani nabızdan kalbe gidiyordu. Sorunun kökü bir yandan arka plan olarak İslam âleminin 7. yüzyıldan 18. yüzyıla, yani kapitalizmin yükselişi öncesi ve sonrasında Hıristiyanlık âlemiyle ilişkilerinin geçirdiği köklü dönüşüme yaslanıyordu. Bir yandan da Osmanlı'nın 16. yüzyıldan itibaren hilafetin taşıyıcısı olarak İslam dünyası içinde temsil ettiği yerin Türklere bıraktığı politik-ideolojik mirasın özgül yönlerine dayanıyordu. Bu tarihî mirasın bugünün Türkiye'si bağlamında nasıl bir anlam taşıdığını anlamaya çalışmak gerekliydi.⁴

İlk yazının ana teması başkaydı: AKP'nin güncel maddi temeli olarak Türkiye burjuvazisininin (kansız) iç savaşını merkeze alıyordu. Dolayısıyla cumhuriyetin 100 yılı üzerine söylediklerinin öneminin gözden kaçması anlaşılabilir. Ama ikinci yazı çok köşeli bir şekilde AKP'nin tarihî yükselişine o güne kadar hiç önerilmemiş ve tartışılmamış bir teorik-bilimsel açıklamayı merkezine alıyordu. Kendi yoldaşlarımız dışında olumlu olumsuz en ufak bir tepki almadık. (Atladığımız bir çalışma varsa kusura bakılmasın, görmemiş olmamızdandır.) Bu bizi şaşırttı mı? Doğrusunu söylemek gerekirse hayır. Bütün teorik-ideolojik hayatımız çoğu zaman köşeli olarak dile getirdiğimiz görüşlerimizin susuş kumkumasına getirilmesiyle geçti. Onun için bunu da yadırgamıyoruz. Ama ısrar ediyoruz. AKP ve Erdoğan'ın başarısının sırrı ya da tersinden söyleyecek olursak halkın Erdoğan'a 20 yılı aşkın süredir teveccühü tarihî kökleri çok güçlü olan bir dizi çelişki üzerinde yükselmektedir. Bunu görmeden ne Erdoğan vak'asını anlayabilir ne de adım adım inşa ettiği istibdadı yenilgiye uğratabiliriz.

Üç uyarı

Cumhuriyetin 100 yılı dolarken yaşadığı krizin temellerini kavrama çabasına girişmeden önce üç uyarı yapmak istiyoruz. Biz büyük sosyo-ekonomik olguları Marksizmin maddeci diyalektiği zemininde kavramanın proletaryanın mücadelesinin etkili biçimde verilmesi için önemine inanan bir insan olarak bu konudaki araştırmalarımızı sürekli olarak derinleştirmeye çalışıyoruz. Bu çalışmamız bu nedenle 2016 yılındaki çalışmamızda ele almadığımız bir dizi yeni kavram ve konuyu gündeme getirecek—her ne kadar iki makale arasındaki süreklilik farklılıklardan daha ağırlıklı olsa da. Ama daha önemlisi şu: Okurumuzun bilmesini isteriz ki, burada yazdıklarımız devam etmekte olan bir araştırma, okuma, düşünme çabasının bir merhalesidir; yargılarımızın bir kısmını zaman içinde daha sağlam hale getirmeye çaba gösteriyoruz; bazı iddialarımızın, ancak daha uzun vadede, yeni ampirik bulgular ışığında tam olarak kanıtlanabileceğinin farkındayız. Öyle durumlarda üstelik çoğunlukla bu gerçeğe işaret ediyor, genç kuşak Marksist araştırmacıların karşısında zorlu görevler olduğunu vurguluyoruz. Cumhuriyetin

İslamcılığın *bağımsız bir güç* olarak siyaset sahnesine çıkması için 1970'li yılları beklemek gerekir. 4 Sungur Savran, "Faşizm mi Rabiizm mi?", *Devrimci Marksizm*, sayı 27, Yaz 2016.

100. yıldönümü tartışmalarına Marksizmin maddeci ve diyalektik sesini katmaktan kaçınılmazsa bazen geçici hatalar yapmak bile evladır.

İkinci uyarımız şudur: Son dönemde politik olarak Kılıçdaroğlu'nun en belirgin temsilcisi olduğu, ama ideolojik-teorik düzlemde sol liberallerin çok uzun yıllardır izlediği bir çizgi var. Aman karşı tarafı anlayalım, aman önyargılı davranmayalım, aman onların "tahayyül dünyasına" nüfuz edelim, aman onlarla ters düşmeyelim. Karşı taraf kim? İslamcılığın âlimleri, ideologları, politik temsilcileriye bu fikirler bütünüyle gerici fikirlerdir, ters tepmeye mahkûmdur. Karşı taraftan kasıt AKP ve ortaklarına destek veren milyonlarca emekçi ise sorun böyle tartışılmaz. Çünkü sorun düşünsel değildir, sınıfsaldır. Ne demek istediğimizi bu erken aşamada anlatmamız zor. Yalnızca okurun fikirlerle ilgili her söylediğimizin bir de çıkarlarla, sınıf ve zümre çıkarlarıyla ilgili bir altyapısı olduğunu hatırlamasını rica ediyoruz.

Nihayet üçüncü bir uyarı: Burjuvazinin bütün büyük partileri gibi AKP'nin ve lideri Erdoğan'ın esas amacı elbette Türkiye'de kapitalizmin ayakta kalması ve sermaye birikiminin burjuvazi açısından en uygun koşullarda sürmesinin sağlanmasıdır. Dahası, AKP Özal'dan sonra işçi sınıfına ve emekçilere neoliberal temellerde (özelleştirme, taşeronlaştırma, esnekleştirme, sendikasılaştırma) en büyük taarruzu yapan parti olmuştur. Bu yazıda okurun bunu bir arka plan bilgisi olarak daima zihninde bulundurmasını tavsiye ediyoruz. AKP'nin esas amacının sermayeye hizmet olduğu analizin sonunda zaten ortaya çıkacak. Mesele şu ki bu hizmet, *diğer partilerden farklı bir stratejiye yaslanıyor*. Burada tartışacağımız konular büyük ölçüde ideolojik zeminde olduğu için okur burjuvazi ile proletarya arasındaki ilişkilerin ihmal edildiğini düşünebilir. Bizden uzak olsun. AKP'yi incelediğimiz bir başka makalemizde biz kendimiz liberal solu tam de bu meseleyi hiç gündeme getirmediği için eleştirmiştik.⁵

1. Rövanşizm ya da kindarlık

Şimdi "halkın cehaleti" meselesini bir kenara koyarak Erdoğan'ın ve AKP'nin politik ve ideolojik yönelişinin tarihî köklerini araştırmaya başlayabiliriz. "Cehalet" sorunu olarak ifade edilen ve halkı küçümsemeye dayanan meseleye elbette döneceğiz ama bunu ancak ideolojik-politik projenin kendisinin karakterini anladıktan sonra yapabiliriz. O aşamaya geldiğimizde, burjuvazinin, AKP tarafından temsil edilen yeni yükselen fraksiyonunu harekete geçiren saikler ile büyük emekçi halk kitlelerine yön veren saiklerin tamamen *farklı* karakterde olduğunu göreceğiz. Ama bu saiklerin oluşmasına zemin hazırlayan tarihî olgu ortaktır.

Rövanşizm, bilindiği gibi, intikam politikası demektir. Bazen ideolojik mertebeye de yükselebilen bir politik hat. Yakın veya uzak geçmişte yaşanmış bir yenilgiye, bir ezilmeye, bir felakete maruz kalmış bir toplumsal sınıf, grup, ulus, din vb. bir süre sonra koşullar değişmeye başlayıp geçmişteki acısının hesabını sormayı, futbol terminolojisinde olduğu gibi "rövanşını almayı" düşünebildiği bir

⁵ Sungur Savran, "Fütuhât, İstibdad, Hilafet: AKP Döneminde Toplumsal Mücadeleler ve Devlet", *Ayrıntı Dergi*, sayı 36, Kış 2021. Bu yazı daha sonra *Devrimci Marksizm*'in Yaz-Sonbahar 2021 tarihli 47-48. çift sayısında tekrar yayınlanmıştır.

güce kavuşursa gündeme gelir. Hitler 1918’de patlak veren Almanya devriminin rövanşı peşindeydi. Alman halkının Cihan Harbi’ni bitiren Versailles Antlaşması’nın ağır koşullarına dış bilemediğini bildiği için bir de onun rövanşını almayı koymuştu programına. Trump, Amerikan işçi sınıfı ve köylülüğünün küreselcilik döneminin politikalarından gördüğü zarara duyduğu öfkeyi, burjuvazinin kendi çıkarları temelinde küreselcilik karşıtı olan fraksiyonunun amaçlarının hizmetine koşan bir rövanşizmi temsil ediyordu.

Erdoğan’ın rövanşizminin tözünün “dindar ve kindar” özdeyişinde cisimleştiğini biliyoruz. AKP ve hâkim sınıf içindeki taraftarları, Türkiye’nin hâkim sınıfları içinde var olan iki ana hattan birini temsil eder: Büyük kavganın bir yanında toplumun sosyo-ekonomik ve politik alanlarda ilerlemesi için dinin nüfuzunun bir dizi alanda geriletilmesi gerektiğini savunan hat vardır; AKP öteki tarafın, yani İslam’ın toplumsal ve siyasi hayatın çimentosu olmasını gerekli gören, cumhuriyet öncesi son etkili siyasi temsilcisini İkinci Abdülhamid’de bulan hattın sözcüsüdür. Onun temsil ettiği hat, cumhuriyetin ilk yıllarında yenilgiye uğramıştı. Şimdi 100 yıl sonra AKP bunun rövanşını almak için mücadele ediyor.

Toplumun İslamcı temellerde yürümesi gerektiğini savunan ideolojik-politik akımın cumhuriyetin kuruluş döneminde uğradığı yenilgiyi ele almadan önce, onun arka planını oluşturan dünya-tarihsel bir başka olgunun da berraklığa kavuşturulması gerekiyor. Bu arka planın zemini, İslam âlemi ile Hristiyanlığın (ya da bazen söylendiği gibi İslam uygarlığı ile Yahudi-Hristiyan uygarlığının) yüzyıllarca süren mücadelesidir. İslamcı dünya görüşünün Türkiye’de yaşadığı yenilgiden ayırmak için buna Büyük Mağlûbiyet adını vereceğiz.

Büyük Mağlûbiyet

Bugüne kadar yazılı tarihin tamamı sınıf mücadeleleri tarihi olagelmıştır elbette. Ama her çağın hâkim sınıflarının kendi içinde de mücadeleler yaşanmıştır. Her ülkenin ya da uygarlığın vb. bir hâkim sınıflar koalisyonu tarafından yönetildiği açık olduğuna göre, her çağda hâkim sınıflar arası mücadelelerin *en büyükleri* güçlü devletler ya da imparatorluklar arasında yaşanır. Hâkim sınıf tarihçilerinin ve ideologlarının tarihi aralıksız bir dinler ya da milletler (kavimler) arası savaşlar silsilesi olarak anlatabilmesini mümkün kılan maddî temel de budur. Burjuva devriminin ürünü Napolyon bütün Avrupa’yı işgal ettiğinde bu (zaten kendisi tarafından ilan edilmiş olan!) İmparatorluk Fransa’sının bir zaferi olarak anılır. Oysa burjuva/kapitalist devrim, bendini aşarak Rusya’ya kadar yürümüştür. İkinci Dünya Savaşı’nda yaşanan Nazi-Sovyet savaşı Almanya ile Rusya’nın savaşı gibi görünür, ama ardında Ekim Devrimi ile Nazizm denen karşı-devrimin ölümüne kapışması vardır.

Avrasya anakarası ve Afrika’nın kuzey bölgeleri üzerinde 7. yüzyıldan itibaren iki büyük tek tanrılı uygarlığın hâkimiyet savaşı yaşanmıştır. İslam’ın doğuşu ve yükselişiyle birlikte o güne kadar Hristiyanlığın kapalı av alanı olarak kalmış olan Avrupa’nın bile batısının ve doğusunun bir bölümü İslam’ın bayraktarı imparatorluklar tarafından işgal altına alınmıştır: Arapların Endülüs’te kurdukları

üstünlük 14. yüzyıla, Osmanlı'nın Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki üstünlüğü ise, Doğu Avrupa'dan çekiliş çok daha erken başlamakla birlikte Balkanlar'da ta 19. yüzyıl sonuna-20. yüzyıl başına kadar devam etmiştir. Ama bu ikinci tarih aldaticıdır. Osmanlı'nın temsil ettiği İslamiyet'in üstünlüğü dalgası, 18. yüzyıl sonunda Napolyon'un Mısır'ı işgali (1798) ile birlikte baş aşağı dönmüş, 19. yüzyıl gerileme çağı olmuştur.

Hepimizin bildiği gibi, güç dengesindeki bu büyük dönüş, kapitalizmin hem ekonomide hem de o zeminde elde ettiği üstünlükle askerlik alanında Batı'da, Hıristiyan dünyasında yarattığı büyük atılımın sonucudur. 19. yüzyılın tamamında ve 20. yüzyılın ilk yarısında Batı (bu gidişata ayak uydurarak Orta Asya'ya ve Kafkasya'ya doğru büyük bir atak yapan Çarlık Rusya'sını da hesaba katarsak) İslamiyet'in hâkim olduğu toprakların çok büyük bölümünü sömürgeleştirmiştir. Çok büyük miktarda Müslüman'ın yaşadığı Hindistan ve Endonezya'nın ardından Kuzey Afrika ile Sahil (Sahel) olarak anılan Sahra altı kuşakta, Ortadoğu topraklarında ve Rusya'nın yukarıda sözünü ettiğimiz yeni topraklarında kurulan sömürgelerden geriye, Müslüman nüfusun yaşadığı ülkeler arasında bağımsız sadece üç ülke kalmıştır: Osmanlı (Türkiye), İran ve Afganistan. İlk ikisi çok güçlü imparatorlukların bakiyesi oldukları için kolaylıkla sömürgeleştirilememiş ama yarı-sömürge derekesine düşmüştür. Afganistan ise Rusya-İngiltere arasındaki politik-askerî denge ve dağlık coğrafyası sayesinde ele geçirilememiştir.

İşte Büyük Mağlûbiyet dediğimiz budur. Türkiye'nin aydınları, on yıllardır, aydınlanma düşüncesinin diyalektiğe ve çelişkiye yabancı düşünüş tarzına teslim olarak, laiklik bir kez yerleşince olsa olsa zaman içinde bilimin, teknolojinin ve eğitimin ilerlemesiyle daha da güçlenecektir inancıyla, yaşadıkları ülkenin İslam ile ilişkisini kaale almanın cumhuriyetin ilk iki on yılında yaşanan süreçlerden sonra gereksiz hale geldiğini düşünmüş olabilir. Ama günümüzde katıyen İslam âlemi ile sınırlı olmayan bir dinî kabarmanın kanıtladığı gibi, içine girdiğimiz kapitalist çöküş çağında geçmişin bütün ideolojik-politik biçimleri her ülkenin hâkim sınıflarınca ısıtılarak gündeme getirilmektedir. O zaman Türkiye'nin laik aydını, bu toprakların, uzun yüzyıllar boyu, İslam uygarlığının boynunu Batı'ya doğru uzatmış, onu tehdit etmiş, birtakım Hıristiyan halkları sömürgeleştirmiş bir imparatorluğunun varisi olduğunu hatırlamak zorundadır. Bunu unutmak ancak kendi kendini zora sokma sonucunu doğuracaktır. Türkiye aydını dezavantajlıdır: Kemalizm kendisini İslam uygarlığının bilgisinden büyük ölçüde koparmıştır. Genç Marksist aydınlara İslamiyeti, İslam dünyasının tarihini, bugünkü coğrafyasını ve politik-ideolojik akımlarını, geçmiş kuşaklardan çok daha iyi tanıması bir **görevdir**. “Şu konuyu çalışayım” diyen akademisyenin kişisel hevesi hafifliğiyle ele alınamayacak bir görev.

Büyük Mağlûbiyet İslam âleminin aydınları arasında (aynen bizde Osmanlı tarihi için kabaca yapıldığı gibi) bir “duraklama” (“cumûd”) ve “gerileme” ya da “çöküş” (“inhitât”) kavramlaştırmasının gelişmesine yol açmıştır. Buradan hareketle değişik akımlar doğmuş, dinde silkinme ve çağa ayak uydurma konusunda tadilat öngören bir “tecdid” akımı, bunun bir alt akımı olarak her şeyi Batı'dan almaya yöneldiği için “taklit” olarak küçümsenen bir akım, ideolojik yelpazenin ortasında bir yeniden doğuş bakışı ile yola çıkan “nahda” akımı ile öteki uçta İslam'ın özüne

dönme anlamında bir “selefilik” akımı doğmuştur.⁶ Yanlış anlaşılmasın: Bu akımları tüketici bir liste olarak vermiyoruz. Buna bizim uzmanlığımız yetmez. Söylemek istediğimiz şudur: İslam âleminin dinî düşünce çerçevesi içinde düşünmeye devam eden aydınları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren durumun vahametini kavramış, birtakım çıkış yolları aramaya başlamıştır. Ve de farklı yol ve yordam öneren ekoller doğmuştur. Örnekleyerek anlatmaya çalıştığımız budur.

Osmanlı emperyalizmi

Genel tablo budur. Bunu bilmeden Türkiye'nin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı devrimci sarsıntıları da cumhuriyetin kuruluşundan sonra yaşanan büyük dönüşümü ve bunun toplumun bazı katmanları üzerinde bıraktığı etkiyi de anlamak mümkün değildir.

Ne var ki, İslam âleminin bu geniş tablosu içinde Türklerin yaşadığı deneyim çok özgül, neredeyse istisnai bir karakter taşımıştır. Bunun ilk veçhesi, tipik bir kapitalizm öncesi imparatorluk olan, Arap tarihçisi Albert Hourani'nin deyiimiyle “İslam dünyasının Roma'sı”⁷ olarak anılabilecek Osmanlı İmparatorluğu'nun kabuk değiştirerek emperyalizme ayak uydurma çabasının ürünü olan Osmanlı emperyalizmidir.

Bu terimin Mustafa Suphi'nin dağarcığında olan, İttihat ve Terakki'nin, en başta Enver Paşa'nın, Cihan Harbi dönemi politik stratejisini yerden yere vurmak için sık sık kullandığı bir terim olduğundan daha önceki çalışmalarımızda söz etmiştik.⁸ Mustafa Suphi bunu kendi başına yapmıyordu. Sosyo-ekonomik yapı bakımından emperyalizm tarifine hiç uymayan iki ülkeye, sadece Osmanlı'ya değil Çarlık Rusya'sına ilişkin olarak da bu sıfatı Cihan Harbi döneminde kullanan Lenin'dir. Rusya için durumu şöyle izah ediyor: “Rusya'da yeni tipte bir emperyalizm, İran, Mançurya, ve Moğolistan'a karşı güdülen Çarlık politikasında kendini açıkça ortaya koymuştur; ama genellikle Rus emperyalizminde egemen unsur militarizm ve feodalizmdir.”⁹ Lenin'in bu tanımı, Petersburg, Moskova ve Volga bölgesinde çok büyük ölçekli üretim birimlerinde fabrika üretimine geçmiş olan ve proletaryanın çok hızla büyümekte olduğu Rusya'dan daha da fazla, henüz dişe dokunur bir kapitalist sanayi üretimi yaşamamış olan Osmanlı için geçerlidir.

Lenin'in yapmak istediği, emperyalist olmak bir yana emperyalizme son derecede bağımlı olan bu iki ülkenin Cihan Harbi hedeflerinin esas emperyalist ülkelerden hiç farklı olmadığını, bu iki devletin de kendilerini savunmak için değil çeşitli ülke ve bölgeleri yağmalamak amacıyla savaşa girmiş olduğunu (Rusya için en başta o dönemki adıyla Konstantinopol'un (Türkçe Konstantiniyye) ele geçirilmesi, Osmanlı

6 Andrew Hammond, *Late Ottoman Origins of Modern Islamic Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, s. 6-9.

7 Zikreden Selim Deringil, “‘They Live in a State of Nomadism and Savagery’: Late Ottoman Empire and the Post-Colonial State”, *Comparative Studies in Society and History*, 45 (2), 2003, s. 312.

8 Sungur Savran, *Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele*, İstanbul: Yordam Kitap, 2023, Bölüm 16, “Mustafa Suphi, Neden Öldürüldü?”, özellikle s. 309-310.

9 V. İ. Lenin, *Sosyalizm ve Savaş*, çev. N. Solukçu, Ankara: Sol Yayınları, 1980, s. 18. Alıntıya dikkatimi çeken Levent Dölek yoldaşıma teşekkürler.

için ise İngilizlerin hâkimiyetinde veya Hindistan'ın yolu üzerinde olan (İran, Afganistan) Müslüman ülkelerin fethi) vurgulamak için kullanır. Şöyle diyebiliriz: Bunlar *sosyo-ekonomik olarak* emperyalist değildirlere ama *siyasi-askeri olarak* emperyalist politika izlemektedirler.

Biz burada Lenin'in bu kullanımını bir bakıma geriye doğru yürütüyoruz, eskilerin deyişleyle makabline şamil kılıyoruz. Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı bakımından emperyalist olmaktan uzak olduğu halde, sadece Cihan Harbi'nde değil, Cihan Harbi öncesinde, Abdülhamid döneminde de emperyalist bir politika izlemeye çalıştığını söylemiş oluyoruz. Bu garabet aslında yine Cihan Harbi'nden çok önce Rusya'da da görülüyor. Çarlık neredeyse bütün dış politikasını Hindistan'daki dev sömürgesini muhafaza etmek ve oradan hareketle Asya'nın başka yörelerine sıçramak ihtiyacı üzerine inşa eden İngiltere ile rekabeti dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında hem Kafkaslar'da hem de Orta Asya'da çok güçlü bir sömürgeleştirme harekâtına girişmiştir.¹⁰ Yani emperyalist olmadığı halde emperyalist bir ülke gibi hareket etmiştir. Aynı şey Osmanlı için geçerlidir.

Cihan Harbi'nde Enver Paşa'nın stratejisinin İngiltere ve Rusya'nın (her ikisi de Enver'in hamisi Alman Kayzeri İkinci Wilhelm'in düşmanıdır ve bu elbette bir tesadüf değildir) aleyhine Asya'nın çeşitli Müslüman ülkelerine yayılmak olduğunu biliyoruz. Abdülhamid'in coğrafi odak noktaları farklıydı. Bir odak noktası zaten Osmanlı toprağı olan Mezopotamya, Büyük Suriye, Filistin ve Arabistan yarımadasındaki çok farklı sosyo-ekonomik yapıları Osmanlı'nın merkeziyle bütünleştirmekti.¹¹ Bağdat ve Hicaz demiryollarından o bölgelerde uygulanan kaynaştırma politikalarına kadar çeşitli biçimler alacaktır bu. İşin bu yanı çok tartışılmış ve yazılmıştır.¹² Ama bir de Abdülhamid döneminin Afrika politikası vardır ki, bu büyük ölçüde gölgede kalmıştır.

Abdülhamid döneminde yalnızca Arap yarımadasındaki gibi farklı sosyo-ekonomik yapılar (göçebe toplumlar, çöl bedevileri, aşiretler, şeyhlerin hâkimiyeti vb.) altında yaşayan toplumların Osmanlı'nın Batı ile daha fazla bütünleşmiş yapısına kaynaştırılması üzerinde durulmamıştır. Aynı zamanda, zaten Osmanlı toprağı olan Trablus Garp vilayeti ve Bingazi sancağında (bugünkü Libya) da Arap yarımadasındaki kaynaştırma politikası benimsenmiştir. Ayrıca, 1869'da açılan Süveyş Kanalı dolayısıyla İngiltere-Hindistan güzergâhı bakımından büyük bir önem kazanmış olan Kızıldeniz boyunca Afrika sahilindeki çeşitli yöreler ile birlikte Sudan'dan itibaren yönünü batıya dönen ve Çad Gölü havzasını da kapsayan, yani bugün Batı dillerinde Sahel (Arapça Sahil) olarak anılan bölgeyi de hedefleyen bir

¹⁰ Adeeb Khalid, "Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Central Asia in Comparative Perspective", *Slavic Review*, cilt 65, sayı 2, Yaz 2006, s. 231-251.

¹¹ Bu politikanın Osmanlı Anadolu'sunu Mezopotamya yoluyla Arap yarımadasına bağlayan Kürdistan'da da yeni bir sömürgeleştirme dalgasına yol açtığı düşünülebilir. Bu meselenin bugünün Kürt sorununda taşıyacağı önem göz önüne alınarak incelenmesi gerektiğine işaret edelim.

¹² Abdülhamid'in de Enver gibi Kayzer Wilhelm'le çalıştığını biliyoruz. Demiryolları çok incelenmiş bir konudur. Buna karşılık, Arap yarımadasındaki bütünleştirme çalışmaları için bkz. Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery", a.g.m.. Ayrıca teorik metodolojisi bizimki ile bütünüyle karşıt olsa bile Ussama Makdisi'nin bir çalışmasını da zikrederim: "Ottoman Orientalism", *American Historical Review*, 107 (3), 2002.

hâkimiyet mücadelesi söz konusudur.¹³ Bu, Kızıldeniz'in doğusundaki toprakların, yani bugünkü Suudi Arabistan'ın Kızıldeniz sahilinde bulunan batı kısmının önemini de arttırmıştır. Hicaz Demiryolu'nun ardında ("Kutsal Topraklar" a ulaşmanın yanı sıra) bu ekonomik ve politik dinamik yatar. Öte yandan, yarımadanın daha güneyinde yer alan Yemen'in de önemi aynı nedenlerle artmış olmaktadır. (Yemen'in El Hudeyha ve Aden limanları Afrika ile komşudur. Afrika'da ise Cibuti limanı bunlarla karşı karşıya, yani Arap yarımadası ile yakın iletişim içindedir.)

Bu deniz yolunun ve Hicaz Demiryolu'nun uzun vadeli ekonomik ve stratejik öneminin yanı sıra, Afrika'nın kuzey doğusunu Osmanlı için değerli kılan bir başka önemli ekonomik neden vardı. Osmanlı'nın siyahi köle ve cariyeye ticareti başta İngiltere olmak üzere Batı'nın, özellikle İngiltere'nin bütün baskısına rağmen 19. yüzyıl sonunda hâlâ devam etmekteydi. Afrika'daki köle-carriye ticaretinin başlıca kaynağı Sudan'dı, onun ardından da Habeşistan (bugünkü Etiyopya) geliyordu. (Beyaz köle ve cariyeye ticareti ise esas olarak kuzey Karadeniz yöresinde ve Balkanlar'da yürütülüyordu.) Köle yasağında İngiltere ile Osmanlı arasındaki en önemli mücadele tam da Kızıldeniz'de köle tüccarlarının seyrüsefer serbestisi ile ilgiliydi. Yani iş İngiliz devletinin özgürlük âşığı olması değil, kendisinin Hindistan'a ulaşan ana deniz yolu üzerinde tekel gücü kazanmasıydı.

Köle ticareti çok yüksek kâr getiren bir faaliyetti. Bu da Osmanlı'nın Afrika emperyalizmi için en önemli saiklerden biri idi. Sudan'ı büyük bir sarsıntı içinde bırakan ünlü tarihî olay Mehdi isyanının (1881-1885) dinî kisvesi ardında köle tüccarları ve onlarla aynı doğrultuda köle ticaretinin "serbesti"sinden yarar gören toplumsal katmanların çıkarları vardı. Hareket bir aşamada Sudan'ın en büyük kenti ve bugünün başkenti Hartum'u dahi ele geçirmiştir.¹⁴

Osmanlı emperyalizmi bahsini şöyle bağlayabiliriz. Çökmekte olan bir kapitalizm-öncesi imparatorluk, "inhitât" sorunu karşısında Arapların, Hint Müslümanların ya da Rusya'daki Türkî dünyanın soruna bakışından farklı olarak bir "ileri kaçış" stratejisine meyletmektedir. Avrupa'daki sömürgelerini yitirdikçe gözlerini daha da fazla Arap dünyasına ve Doğu Afrika'ya, hatta Sahra altı kara Afrika'ya çevirmektedir.

Burada iki şey rol oynuyor. İlki, Osmanlı'nın bütün zavallılığına rağmen hâlâ güçlü bir sömürgeci geleneği temsil eden ve kendini bütün 19. yüzyıl boyunca

13 Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa. Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz*, Stanford: Stanford University Press, 2006. Bu aşamada Osmanlı emperyalizmi konusundaki bu tartışmamızda Erol Ülker dostumuza olan borcumuza mutlaka değinmemiz gereklidir. Ülker 2019'da emperyalizm üzerine yaptığı ve bize de yolladığı bir İngilizce çalışmada ("Ottoman Empire and Imperialism", I. Ness, Z. Cope (eds.), *The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism*) ve daha sonra 2021'de bu çalışmanın genişletilmiş bir Türkçe versiyonunda ("Emperyalizm, Anti-Emperyalizm ve Osmanlı İmparatorluğu", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 19, sayı 75, Yaz 2021) Osmanlı emperyalizmi konusunda sergilediği çok yararlı bir tartışma ile bizim bu konudaki literatürle tanışmamızı sağlamıştır. Şunu da ekleyelim: Biz de bu düşünsel alışverişten hemen önce, 2019'dan başlayarak, Erdoğan hükümetinin (ve ondan önce Fethullah Gülen'in) 21. yüzyılda Afrika'da güttüğü politikalar üzerinde durmaya ve bunu Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonu politikalarıyla ilgisi içinde düşünmeye başlamıştık. Bkz. "Türkiye-Suud Kapışması Afrika'da", <https://gercekgazetesi1.net/gundemdekiler/turkiye-suud-kapismasi-afrikada> ve "Afrika'dan Elinizi Çekin! Hepiniz!", <https://gercekgazetesi1.net/gundemdekiler/afrikadan-elinizi-cekini-hepiniz>.

14 İlhan Zengin, "Köle Ticaretinin XIX. Yüzyılda Sudan'ın Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yaşantısına Etkileri", Doktora Tezi, Mayıs 2018, s. 17-53 ve 219-235.

yenilemeye çalışmış idarî-askerî bir yapılanmaya sahip olması. İkincisi, Osmanlı sultanlarının dünya Müslümanlarının en azından ruhani liderliğine soyunabilecek bir mevkiye bulunması: Hilafet.

Hilafet sorununa sonra döneceğiz ama şimdiden bir ara sonuca ulaşabiliriz: İslam âleminin genel “inhiât”ının bir parçası olmakla birlikte Osmanlı yine de dünya Müslümanlarının geri kalanından farklı olarak ayakta kalma, hâkim bir güç olmayı sürdürme, “yeniden doğuş” (nahda) türü bir düşe sahiptir. Üstelik çok çarpıcı bir durumla karşı karşıyayız: Osmanlı emperyalizmi, başka bakımlardan birbirinin can düşmanı olan, iki ayrı ideolojik kampın tarihî önderi konumunda olan *Abdülhamid ve Enver’in her ikisi tarafından da* tutunulan bir dal olmuştur. Osmanlı’nın Türk hâkim sınıfının bir bölümü bu yüzden Türkiye’nin daha sonra gireceği yoldan sarsıcı bir düş kırıklığı duyacaktır.

Millet ve ümmet

Demek ki Osmanlı’yı, daha doğrusu Osmanlı’nın çokuluslu hâkim sınıfları arasından Türk hâkim sınıflarını İslam âleminin geri kalanından ayıran ilk nokta, bir yandan inhiât yaşarken bir yandan da yeni emperyalizm dalgasına katılarak “ileriye doğru kaçış” çabası içine girmesidir. Osmanlı-Türk hâkim sınıfı bu anlamda geleceğe baktığında kararlar bağlamayan, sürekli iç çekip yakınmayan, yeni dünyalara açılarak ihtişamını sürdürecektir olma umudunu taşıyan bir sınıftır.

Osmanlı’nın İslam âlemindeki özgül konumunun bir başka boyutu daha var. Bu da ümmet ile millet arasındaki ilişkinin Osmanlı söz konusu olduğunda İslam âleminin parçası olan diğer uluslardan farklı bir özellik göstermesi.

Kapitalizmin ilk yükseliş çağının sadece bu üretim tarzının ilk doğduğu coğrafyada (Batı Avrupa’da) değil, onu daha sonra izleyen bölgelerde de bir ulus-devletler zincirinin kurulmasıyla sonuçlandığı biliniyor. Bunun nedeni ulusun ve ulus-devletin kapitalist üretim tarzına genel anlamda en uygun siyasi üstyapı olması değil. Günümüzde, emperyalizm çağında, ulus-devlet tam tersine kapitalist üretim tarzının yarattığı uluslararasılaşma eğiliminin önünde bir engel olarak yükseliyor. Mesele başka: Ulus-devlet, her coğrafyada kapitalizm-öncesi toplumlardan kapitalizme geçiş aşamasında iç pazarın bütünleşmesi, kapitalizmin üstyapısının konsolidasyonu, “bebek sanayi”nin yabancı sermaye karşısında korunması gibi çeşitli nedenlerle en uygun biçim. Kapitalizmin nüfuz alanına girmiş (sömürgeleştirilmiş coğrafyalar hariç) bütün ülkelerde kapitalistleşme bayrağını devralmaya hazır sınıfların birer ulus-devletin inşasına yönelmesi bunun bir sonucudur.

İslam coğrafyasında kapitalist üretim tarzına geçiş dinamikleri bakımından 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı dönemde en önde gelen aday, hem tam sömürgeleştirilmiş olmadığı için, yani hâkim sınıfların elinde bir devlet enstrümanı olduğu için (benzer durumda bir tek İran vardır), hem de Avrupa Devletler Sistemi’nin (ya da İngilizce “Concert of Europe” deyimini için uygunsuz bir terimle Avrupa Uyumu’nun) bir mensubu olan ve kıta çapındaki sermaye devrelerinin bir parçası haline gelmiş olan Osmanlı-Türkiye’dir. Bu, Osmanlı’da, *tamamen bize özgü* bir diyalektik

çelişki doğurur. İslam âleminin diğer bütün unsurları için henüz bir üst birlik olarak dünya Müslümanlarının cemaati olan ümmet ile yeni doğmakta olan milliyetçilik arasında bir çelişki yaşanırken, Osmanlı'da sadece gayri müslim uluslarda değil (o ta 19. yüzyılın başında Sırlarda ve Yunanlarda başlamış ve Balkan Savaşları'na geldiğinde doruğuna çıkmıştı), Müslüman Türklere de bir milliyetçilik akımı kolaylıkla, alır başını yürütür. Bizde İslamcılık ile Türkçülük ya da milliyetçilik, Yusuf Akçura'nın ünlü *Üç Tarz-ı Siyaset* (1903) risalesinde de görüldüğü gibi (üçüncüsü Osmanlıcılık), Osmanlı-Türk hâkim sınıflarının gündemine birlikte girmiştir. Bu iki akımı bir arada yaşatma ve hatta telif etme düşüncesi de hem düşünsel planda savunulmuş hem de uygulamada defalarca denenmiştir. Üstelik, birazdan göreceğimiz gibi, bu sentez çabası hâkim sınıfların tek bir ideolojik kümesine özgü değildir. Başka bakımlardan birbirinin gözünü oyması beklenebilecek kanatların bu sentez fikri üzerinde anlaştıkları da görülmektedir.

Oysa ümmet ile millet birbirinden çok farklı cemaatlerdir. Ümmet, Allah'ın, Muhammed peygamberin ve Kur'an'ın çevresinde kenetlenmiş, Hac vakti pratik olarak birleşen, dinî inançlara yaslanan bir cemaatken millet (her coğrafyada farklı biçimlerde oluşma süreci yaşasa da) daha ziyade ırka, kavme, dile, tarihe, dünyevi kültürel unsurlara ve birçok durumda ortak ekonomik ağlara ve milleti birleştiren bir devlete bağlı bir ortaklığa dayanır. Dolayısıyla, birinden (ümmet) diğerine (millet) geçiş kaçınılmaz olarak sancılı bir süreç olacaktır. Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi bu Osmanlı-Türk hâkim sınıfları için böyle yaşanmamıştır.

Osmanlı emperyalizmini incelerken gördük. Abdülhamid döneminde bu emperyalizmin ideolojik çerçevesi İslam birliği idi. Ana amaç Osmanlı-Türk hâkim sınıfının Araplar ve Sahra altı kara Afrikalılar üzerinde sömürgeci bir hâkimiyet kurmasıydı. Yani İslam bir ideoloji olarak Türk milletinin çıkarlarına hizmete koşulmuş oluyordu. Millet için ümmet güçlendiriliyordu.

Osmanlı emperyalizminin diğer devresi Enver Paşa'nın Alman himayesinde Asya'nın Müslüman ülkelerini fethetme girişimiydi. Burada da açıkça Türk milletinin çıkarları izleniyordu ama bu, İngiliz "gâvuru"na karşı İslamcı bir zeminde yapılıyordu.

Bu iki örnekte ümmet ile milletin arasındaki çelişkinin en azından gizlendiği, ortaya bir sentezin çıktığı görülüyor. Üstelik hem İslamcılığı hem Türkçülüğü aynı anda güden iki lider, Abdülhamid ve Enver birbirlerinin can düşmanıydı. İş devlet ile dinin ilişkisine gelince Enver, Abdülhamid'den bambaşka bir politika izliyor, örneğin tam da İslam adına savaş verirken eğitim ve hukukun şer'i kurallardan bağımsızlaşabilmesi için reformlar yapmaya girişiyordu. Talat Paşa Said Halim Paşa'nın yerine baş vezir olduktan sonra, 1917'de okul sistemi Şeyh ül İslam'ın nüfuzundan ve Evkaf Nezareti'nin (Vakıflar Bakanlığı'nın) uhdesinden alınıyor, Maarif Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı'na) bağlanıyordu. Bu, daha sonra 1924'te getirilecek Tevhid-i Tedrisat'ın (Eğitim Birliği'nin) önkoşullarını hazırlayan çok önemli bir laiklik adımıydı. Ama öte yandan sırf Osmanlı-Türk hâkim sınıflarının çıkarlarını ilerletebilmek için İslam bir ideolojik şal olarak kullanılıyordu.

Bunu ne Şah İran'ı ne Nâsır Mısır'ı ne de başka bir Müslüman ulusun devlet yöneticisi yapabiliirdi. Osmanlı-Türk hâkim sınıfları nasıl yapabiliyordu?

Bu istisnai durumun kaynağı elbette hilafet kurumuydu. Hilafet yaklaşık dört

yüzyıldır Osmanlı sultanlarının elinde idi ve 20. yüzyıl başında da Osmanlı tahtının amaçları açısından büyük bir üstünlük kaynağıydı. Milleti ümmet ile uyumlu hale ancak Osmanlı getirebilirdi. Buradaki diyalektik çelişkinin, tikelin evrensel olanın somut biçimi halini almasının verimi yüksek, gelecek için potansiyeli büyüktü. Mesela, Osmanlı'nın Cihan Harbi'ndeki dürtüsü bütünüyle Osmanlı-Türk hâkim sınıfının yayılmacılığı olduğu halde, Enver Paşa, kendi fütuhât maceraları uğruna, padişah-halifenin (Sultan Reşad) Cihad-ı Ekber ilan etmesini sağlamıştı. Bunun etkisi sınırlı olmuştur kuşkusuz. Ama hilafetin bütün İslam âlemi için güçlü bir nüfuz etkeni olduğu yadsınamaz.

İşte Osmanlı-Türk hâkim sınıfının geleceğe umutla bakmasını sağlayan ikinci faktör de buydu. Hilafet bu sınıfın dünyevi çıkarlarının güçlü bir kaldıracı olarak iş görecekti. Bu yüzden de hilafet bütün öteki Müslüman ülke halklarından farklı olarak Osmanlı-Türk hâkim sınıfı açısından bir millî çıkar meselesiydi.

Radikal bir burjuva devrimi

Şimdi makas değiştirerek Kemalist harekete geçeceğiz. Geçmeden evvel, önceki iki bölümden çıkarmamız gereken sonucu kısaca tekrar özetleyelim. Bir bütün olarak baş aşağı düşmekte olan İslam âleminde gözlerini yukarıya çevirmiş bir tek Türk hâkim sınıfları vardır. Gerek Abdülhamid'in, gerekse Enver'in "ileri doğru kaçış" girişimleri işe yaramamıştır, devletin Cihan Harbi sonunda düştüğü durum acıklıdır, ama bütün bunlara rağmen gelecek henüz belirlenmiş değildir. En iddialı tarihî şahsiyeti alacak olursak, Enver Paşa Kasım 1918'de memleketten kaçtıktan sadece bir buçuk yıl sonra, 1920 yazında Moskova'da ve daha sonra Bakû'da boy gösterdiğinde, elinde İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adlı bir uluslararası örgüt vardır. Hâlâ, bu sefer Alman Kayzeri'nin değil Sovyet Rusya'nın desteğiyle, İslam âlemini İngiliz tahakkümünden kurtarma hayalleri beslemektedir ya da güçlü olduğu izlenimi vermek için öyle görünmektedir. Kuşkusuz, kimse Enver kadar iddialı değildir ama bir kez Misak-ı Millî sınırları içinde yeni Türkiye ayağa kalktığında ne yapılacağı da henüz belli değildir.

1921 Ağustos-Eylül aylarında Meclis'ten aldığı yetkiyle Başkomutan olarak yönettiği Sakarya muharebesinden zaferle çıkınca artık Anadolu hareketinin tartışılmaz önderi haline gelen Mustafa Kemal'in, daha sonra Büyük Taarruz, İstanbul'un işgalinin sona erdirilmesi ve Lozan merhaleleri geçilip cumhuriyet ilan edildikten itibaren yönelişi "Osmanlı emperyalizmi" yaklaşımının geride bırakıldığını ortaya koymuştur. Mustafa Kemal yönetimindeki yeni devlet, kendisini "Yurtta sulh, cihanda sulh" sloganında ifadesini bulan "bana dokunmayın, o zaman ben de kimseye dokunmam" dış politikasıyla güvence altına aldıktan sonra bütün ağırlığını yepyeni bir devlet kurmaya ve hızla kapitalizmi geliştirmeye vermiştir.

Bu sürecin radikalliğini daha evvel de vurguladık. 1980'li ve 1990'lı yıllarda ilk büyük yükselişini yaşarken sol liberalizm (o zamanlar sivil toplumculuk olarak da bilinirdi) cumhuriyetin Osmanlı'nın devlet yapısının devamı olduğunu, ortada bir önceki tarihî çağdan kalma bir kalıntı devlet olduğunu iddia ediyor, esas mücadelenin bu "ceberut devlet" in kapitalizmi, demokrasiyi, sivil toplumu

bastırması olduğunu söylüyor ve buradan hareketle solun burjuvazi ile bir ittifak kurması gerektiği sonucuna ulaşıyordu. Dolayısıyla bu yanlış düzeltmek için, cumhuriyetle kurulan devletin kapitalizmin önünde bir engel olmak bir yana onun aktif bir ajanı olduğunu ortaya koymak gerekiyordu. Hem Millî Mücadele'nin bir burjuva devrimi olduğunu hem de bu devrimin Osmanlı'dan radikal bir kopuşla kapitalist üretim tarzının önünü açmış olduğunu göstermek gerekiyordu. Bunu *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* başlığını taşıyan kitabımızın ilk cildinde çok ayrıntılı olarak yaptık.¹⁵ Burada vereceğimiz özetle yetinmek istemeyen okurumuzu o kitaba yönlendirmekle yetiniyoruz.

Mustafa Kemal önderliğindeki cumhuriyet kadrosu, Türkiye'yi kapitalist bir ülke haline getirmek ve kültürel olarak burjuvalaştırmak için ne gerekiyorsa yaptı. Osmanlı ta Tanzimat'a kadar geri giden bir 80 yıllık süreç içinde Batı'nın kapitalist ülkelerinden çok şey almıştı. Ekonomi dünya çapında sermaye birikimi devrelerinin parçası haline gelmişti. Bir ticaret ve tarım burjuvazisi adım adım gelişmiş, hatta bunun bir Müslüman bileşeni bile oluşmuştu. Batılı yaşam tarzı İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut gibi kentler başta olmak üzere Müslüman bir toplumdan beklenmeyecek kadar yaygınlaşmıştı. Ama hiçbir şeyin kalıcı olacağına dair bir kesin güvence elde edilemiyordu. 1876'da nihayet ülkenin yönetiminde de meşrutiyet dönemi açılıyordu. Yani padişahın iradesine şartlar getiriliyor, belirli yetkiler yeni kurulan meclise veriliyordu. Bu meclisin kurulur kurulmaz İkinci Abdülhamid tarafından "93 Harbi" diye bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı bahane edilerek kapatılması ve 30 yıl boyunca kapalı kalması, Osmanlı'nın kapitalizme doğru mehter yürüyüşünün bir simgesi gibiydi. Haklar veriliyor, sonra uygulanmıyor, sonra mecburen başka bir belgeyle yeniden ilan ediliyordu.

Cumhuriyet, daha ilk günden muazzam bir radikallikle yeni devletin politikalarının geri dönülmez olduğunu herkese hissettirecekti. 1924 Mart ayında devlet ve din işlerinin ayrılması bakımından büyük bir adım atılıyordu. Saltanat Kasım 1922'de ilga edilmiş, cumhuriyet de bunun mantıksal sonucu olarak Ekim 1923'te kurulmuştu. Ama 3 Mart 1924'te Hilafet de ilga edilecekti. Osmanlı sultanlarının dört yüzyıllık halifelik ayrıcalığı ortadan kalkıyordu. Buna paralel olarak eğitim birliği sağlanıyor, din eğitimi de eğitim işlerine bakan Maarif Vekâleti'ne bağlanıyordu. Ayrıca Şer'îye ve Evkaf Bakanlığı da ilga ediliyor, dini vakıfların bakanlar kurulu düzeyinde temsiline son veriliyor, bunlar da bir genel müdürlüğe bağlanıyordu. Bundan sonrası çorap söküğü gibi gelecekti.

1918-1923 arası yaşanan ve cumhuriyetin kuruluşu ile sonuçlanan politik devrimi izleyen sosyal devrim en köklü işlerini şu alanlarda yapmıştır:

- Hukuk alanı kapitalist bir toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde hallaç pamağu gibi atılmıştır. 1926'nın Medeni Kanunu'nu, Borçlar Kanunu, Ticaret Kanunu ve ekonomik hayatın piyasa ve sermaye temelinde düzenlenmesi için gerekli bir dizi başka mevzuat izlemiştir. Bilindiği gibi, buna Türk Ceza Kanunu'nu ve idarî hukuk alanında getirilen yenilikleri de katarsak, bu kanunların büyük bölümü İsviçre, İtalya ve Fransa kanunlarının çok kısmi bir adaptasyonla çevirisi yoluyla

¹⁵ *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, cilt 1: 1908-1980, 5. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2022, s. 70-145.

oluşturulmuştur. İşin bu yanına birazdan başka bir bağlamda değineceğiz. Ama bu metodun kullanılmış olması hiçbir şekilde hukuk sistemindeki bu değişikliğin kapitalizmin gelişmesinin yolunu döşeyen çok radikal bir atılım olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu ülke Mecelle olarak anılan bir hukuki geçiş rejimi döneminde bile kısmen şeriat yasalarından türeyen bir yapıya sahipken hızla ve ardı ardına, özel mülkiyeti güvenceye bağlayan, miras ve aile hukukunu da buna uygun biçimde düzenleyen, metaların dolaşım alanını ve kapitalist dolaşımın hukuki temeli olan sözleşme hukukunu (Borçlar Kanunu) sağlamlaştıran yasalarla kapitalizme yelken açmış olmaktadır. Bu gelişmeyi “üstyapı kurumları” olarak küçümsemek, mesela neden Fransız devriminin de en önemli atılımlarından birinin “Napolyon kodifikasyonu” olarak anılan yasalar sistemi olduğunu açıklama olanağından da yoksun kalmak demektir.

- Laiklik yönünde atılan adımlar Türkiye’de burjuva sosyal devriminin ikinci çok radikal bir boyutudur. Yukarıda tek bir günde (3 Mart 1924) yapıldığını aktardığımız sarsıcı değişiklikleri çok iyi kavramak gerekir. Hilafetin kaldırılması dünya-tarihsel önemde bir olaydır ve aşağıda bunun üzerinde daha ayrıntılı olarak duracağız. Eğitimin birleştirilmesi, dinî eğitimin de eğitim bakanlığı aracılığıyla devletin denetimine tâbi kılınması ve bunlara kısa süre sonra eşlik eden medreselerin kapatılması dinin toplum üzerindeki hâkimiyetinin en önemli boyutlarından biri olan eğitim alanını devletin üstlenmesi anlamına gelmiştir. Üçüncü büyük değişiklik olarak dinî vakıfların önem derecesini düşüren ve bunları devletin bir genel müdürlüğünün kontrolüne veren değişiklik de aslında çoğu burjuva devriminde tekrar tekrar yaşanmış olan, dinî kurumların ekonomik gücünün kontrol altına alınması sorununun Türkiye’deki ifadesidir. Bilindiği gibi, 1925’te sufi kuruluşların faaliyetine ket vuran tekke ve zaviyelerin kapatılması yönünde bir kanun çıkmıştır. Bunu 1928’de devlet dini olarak İslam’ın anayasadan çıkarılması, 1933’te ezanın Türkçe okunması kuralının benimsenmesi ve nihayet 1936’da laiklik ilkesinin anayasaya yazılması izlemiştir. Bunların her birinin politik olarak ne ölçüde doğru olduğu teker teker tartışılabilir. Ama bu topraklarda burjuva sosyal devriminin radikal bir laiklik atağı yapmış olduğu önermesi sorgulanamaz.
- Kadınların eşitliği açısından devrim o döneme göre çok ileri bir kültürel-ideolojik iklim yaratmış, tesettürü bir zorunluluk haline getiren kültürel-ideolojik atmosfere son vermiş, eğitimde kadınların önünü açmış, bu sayede birçok çalışma alanında kadınların mevcudiyetini hızla arttırmış ve elbette en önemlisi Batı ülkelerinin birçoğundan daha erken bir aşamada, 1934’te kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımıştır. Türkiye zamanla meslek sahibi kadınların kendi mesleklerinde ağırlığı bakımından kimi alanlarda dünya çapında öne çıkan bir profile sahip hale gelecektir.
- Kemalist yönetim, bazılarının sandığı gibi, sadece üstyapıda değişikliklere gitmemiş, ekonomik alanı da ciddi biçimde yeniden düzenlemiştir. Yeni devlet Lozan’da kapitülasyonların kaldırılması konusunda ciddi bir mücadele vermenin dışında, daha önce bir yabancı bankanın (Banque Ottomane-Osmanlı Bankası) kısmi olarak üstlenmiş olduğu merkez bankası görevlerini üstlenmek üzere bir kamu bankası kurarak ve böylece para piyasasını düzenleyerek, daha 1920’li yıllarda bankacılık alanında örnek bir kuruluş olması için İş Bankası’nı kurarak ve onun bir finans kapital birimi işlevini üstlenip sanayi alanına yatırım yapmasını öngörerek, köylü üzerindeki aşar vergisini kaldırarak ekonomide modern çağın gereklerine uygun bir yapıyı oluşturmaya çalışmıştır.
- Ama ekonomideki atılım 1920’li yılların bu tedbirleriyle sınırlı değildir. Belki çok daha önemli olan, sosyal devrim sürecinin 1930’lu yılların buhran (depresyon) koşullarında dünya pazarının parçalanmasının yarattığı ortamda Türkiye’de sanayi kapitalizmi kurmaya devlet eliyle girişmesidir. Cumhuriyet öncesinde işçi sınıfının safları daha ziyade ulaştırma sektörünün, madenlerin, askerî fabrikaların ve bir miktar tütün, gıda ve tekstil işletmesinin ötesine geçmiyordu. 1930’lu yıllarda tekstil, ayakkabı, gıda, şişe cam, çimento, kâğıt, madeni ürünler, hatta demir-çelik alanında

devlet eliyle Anadolu'nun çeşitli yörelerine dağılmış olan koskoca bir sanayi sektörü kurulmuştur. Artık özgül olarak kapitalist üretim tarzı, yani makineli büyük ölçekli üretim Anadolu topraklarında boy vermeye başlamıştır. Bu atılımda Millî Mücadele'nin büyük müttefiki Sovyetler'in çok ciddi bir katkısı olmuş, finansman konusundaki destek dışında Sovyet merkezî planlama sisteminin deneyimi de bizdeki devlet kapitalizmi deneyimine epey yol göstermiştir.

- Nihayet ulaştırma ağlarının genişletilmesi bakımından da, sonraları uyduruk birtakım eleştirilerde söylenenlerden farklı olarak 1930'lu ve 1940'lı yıllar hızlı bir faaliyete tanık olmuş, demiryolu ağı iki katına, karayolu ağı ise 2,5 katına yükseltilmiştir. Ulaştırma ağının zayıf olduğu yerde en gelişkin ticaret hukukunun bile malların dolaşımına faydasının dokunamayacağı açıktır. Bu şebekelerin geliştirilmesi ulusal bir pazarın oluşması açısından olumlu etkiler yapmıştır.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Türkiye'de sosyal devrim süreci çok kapsamlı ve radikal önlemler içermektedir. 1950'li yıllardan sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde en hızlı ekonomik gelişmeyi, sanayileşmeyi, finans sermayesinin gelişmesini başka bir ülkenin değil Türkiye'nin yaşaması tesadüfen değil, burjuva devriminin bu topraklarda bu önkoşulları yaratmasıyla olmuştur.

Kindarlığın doğuşu

İşte kindarlık bu çelişkinin ürünüdür. Osmanlı-Türk hâkim sınıfının bir bölümü gelecek hakkında İslam'a ve İslamcılığa dayanan bir geniş nüfuz alanı, yayılmacılık, başka uluslar üzerinde hâkimiyet beklentisi içindeyken Kemalist yönetimin bunun koşullarını ortadan kaldıran laiklik atağı, İslamcı hâkim sınıf fraksiyonunda bir büyük öfke ve kin yaratmıştır. Bu ekol için İslamcılık Türkiye'de sadece İslamcılık değildir. Türk milliyetçiliğidir.

Osmanlı geleneğine öykünen ve onun şanını hâkim sınıf çıkarları için sürdürmek isteyen koskoca bir sınıf fraksiyonu var karşımızda. Bu öykünme, 400 küsur yıl önce İslam dünyasında Türk'ün üstünlüğünü tescil eden hilafet zemininde devasa İslam âleminde her türlü ekonomik yarar elde etmeye dönük bir yayılmacılığın ideolojik kılıfı. Laik burjuvazi nasıl Türkiye kapitalizminin bekasını, geleceğini, kârlılığını bütünüyle emperyalist Batı'ya bağlamış olduğu bir yüz yıllık tarihten geliyorsa İslamcı kanat da aynı şekilde o yüz yıl önceki umutları, bir tür emperyalizmi yeniden canlandırarak dünyanın yeniden bölüşümünde kendine daha büyük pay istiyor.

Üstelik *o projenin zamanı esas bugün gelmiş durumda*. Kapitalizm bu yüz yıllık dönemde çok daha fazla uluslararasılaştı, sermaye, meta, para, işgücü ülkeler arasında akış hızını kat kat arttırdı, dünya ekonomisinde ortak pazar, ekonomik bölge, işbirliği ve bütünleşme hareketleri yüz yıl öncesine göre çok daha ileri bir seviyede. Yüz yıl önce İslam âlemi kapitalizmin kuruluşuna daha yeni yeni geçerken, hatta birçok ülkede bu İkinci Dünya Savaşı sonrasını beklemek zorunda kalmışken, millet, bütün coğrafyalarda bir iç pazarın oluşması ve "bebek sanayi"nin korunması bakımından önem taşıyordu. Türkiye hâkim sınıfının o dönemde kendi sınıf çıkarını millet biçimi altında geliştirmeye çalışırken ümmet içindeki faaliyetlerinde zorluklarla karşılaşacağı kesindi. Ama *bugün ümmet ölçeğinde pazar yaratmanın*

günü gelmiştir. Dünyanın birçok kıtasında 100 milyonlarca nüfusu bir ekonomik çatı altında örgütlemeye çalışan birçok girişim var: Avrupa’da AB, Latin Amerika’da Mercosur, güneydoğu Asya’da ASEAN, bunların şimdilik en ileri gitmiş örnekleri. Neden bir İslam Ekonomik Birliği ya da İslam Ortak Pazarı olmasın?

İşte kinin sınıf çıkarları ile ilgili yanı budur. Laikliğe karşı ağır bir tepki bu kinin merkezinde yatar. Ama kilit nokta, daha önce de belirttiğimiz gibi, hilafetin kaldırılmasıdır. Çünkü buradan geri dönüş çok zordur, neredeyse imkânsızdır. Buna rağmen Türk burjuvazisinin İslamcı kanadının bugün bile hilafet düşleri görmekte olduğunu sanıyoruz. Erdoğan’ın 2011 Arap devrimi ertesinde İhvan-ı Müslimin (Müslüman Kardeşler) örgütünün uluslararası şebekesinde kazandığı mevziler bu umudu besleyebilecek bir somut faktördü. Ancak 2013’ten itibaren İhvan ulusal seksiyonlarının güçlü olduğu her ülkede yediği darbeler, şimdilik bu düşü, yani Türkiye’ye ait bir hilafet makamı rüyasını çok geri plana itmiştir.

Böylece, açıklamaya çalıştığımız meselenin ilk yarısının cevabını bulmuş durumdayız. AKP’nin ve Erdoğan’ın temsil ettiği politika Türkiye tarihinde 21. yüzyılda güçlü bir akım olarak ortaya çıktıysa, bunun nedeni, cumhuriyetin kuruluş sürecinde radikal bir burjuva devrimi sürecinin yaşanması ve Kemalist dönüşüm programının özellikle laiklikle ilgili boyutlarının ve en başta hilafetin ilgasının Türklüğün İslam âlemindeki üstünlüğü temelinde bir yayılma projesine sahip hâkim sınıf kanadında büyük bir tepki yaratmış olmasıdır. Burjuvazinin bu kanadının 1990’lı yıllarda güçlenmesinin ve Erbakan’ın yerini Erdoğan’ın, eski hareketin yerini AKP’nin almasının nedenlerini başka yazılarımızda açıkladığımız için bu somut nedenlere ayrıntısıyla girmiyoruz.¹⁶

Ama tarihsel önkoşullardan birini yukarıda özel olarak anmış bulunuyoruz: Kapitalizmin uluslararasılaşması ve bütün ekonomik faaliyetlerde ölçek büyümesi, ümmete bir ekonomik kategori olarak 21. yüzyılın başında daha güncelleşmiş bir anlam kazandırmış olduğu için, burjuvazinin İslamcı kanadının projesi 21. yüzyılın başında 20. yüzyılın başlarında olduğundan da daha cazip bir görünüm kazanmıştır. Yani Türkiye Türklüğünün ümmet ile milleti birleştirerek çıkarlarını uluslararası alanda derinleştirmesi esas güncelliğini şimdi kazanmıştır. Dünya kapitalizmindeki gelişmelere dayanan bu tarihsel koşula Türkiye sermayesinin kendi gelişme sürecinde iki başka önkoşul eşlik etmektedir. Bunlardan biri 1980’li yıllardan itibaren Türkiye sermayesinin iç pazara dönük bir gelişme tarzını geride bırakarak dünya pazarına yönelik aktif bir yayılmayı gündemine almış olmasıdır. Diğer önkoşul ise şöyle anlatılabilir: Önce Batıcı-laik sermaye kanadının (TÜSİAD sermayesinin) öncülüğünde başlayan bu dışa dönüş, 1980’li yıllarda hâlâ “Anadolu sermayesi” karakteri taşıyan İslamcı sermaye kanadının 1990’lı yıllarda atak yapmasından (“Anadolu kaplanları”) sonra kendisinin bir finans kapital karakteri kazanmasıyla bu kanadın kendisi için somut bir çıkar konusu haline gelmiştir. Bugün İslamcı sermaye kanadının birçok grubu geleceğini Ortadoğu’da, Kuzey Afrika’da, Sahra altı Afrika’nın Sahil bölgesinde, hatta Kafkaslar ve Orta Asya’da kurabilecek fırsatlara kavuşma yolundadır. Yani İslam’ın bir güç olduğu ülkelere yayılmak, hem genel olarak bütün Türkiye sermayesi için hem de özel olarak

¹⁶ “İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı”, a.g.m.

İslamcı sermaye grupları için somut bir çıkar konusu haline gelmiştir.

Şimdi sıra sorunun ikinci yarısına cevap vermeye geldi. Bir hâkim sınıf projesi olarak İslamcı strateji anlaşılmalı olsa bile, bu proje halktan, emekçilerden, yoksullardan neden bu kadar büyük destek alabilmiştir? O halde bu sorunun yanıtını aramaya girişelim.

2. Kitlesiz devrimden “devrimler”in reddine

Kemalist rejimin, laiklik alanındakiler başta olmak üzere radikal dönüşüm çabalarının kent toplumunda ne ölçüde tuttuğu sorusuna ilişkin olarak herhangi bir araştırmaya yaslanmaksızın “büyük ölçüde” diye cevap verilebilir. Radikal tedbirlerin uygulandığı 1930’lu ve 1940’lı yıllarda kentlere büyük bir göç yoktur. Kamu iktisadî teşebbüslerinin inisiyatifıyla kurulan sanayi, büyük ölçüde taşra illerine yerleşmektedir. Büyük kentlerin nüfusu doğal artışın dışında nispeten statik bir büyüme göstermektedir. Yani kentlerde köylü etkisi sınırlıdır.¹⁷ Bu yüzden işçi emekçi olarak çalışan kitleler dâhil kent nüfusu yaşanan değişime makul bir ölçüde olumlu tepki vermiştir. Elbette politik devrimin bir dizi yabancı işgalciyi yenilgiye uğratan bir muzaffer savaşı izlemiş olması ve ardından son yüzyılı bir ölçüde durgun geçirmiş bir toplumda toplumsal-kültürel hatta ekonomik yapı ve ilişkilerin hızla, devrimci tarzda dönüştürülmeye başlanması kentin aydınlarında, gençliğinde, burjuva sınıfında, memur katmanlarında, orduda, özellikle bazı alanlarda kazandıkları mevziler dolayısıyla kadınlarda bir heyecan, bir yürek çarpıntısı bile yaratmış olmalıdır. Kemalist rejimin bu yeninin doğuşunda aktif insanlarda, yani kent nüfusunda bir şevk ve iyimserlik, insanlığın iyiye gidebileceğine ilişkin bir inanç doğurduğu, bunun düşünce hayatına da yansıdığı çok çeşitli belirtilerden sezilebilmektedir. Bu döneme ait hatıratın gazete sütunlarında yazılanlara, edebiyat ve tiyatrodaki yaratılan eserlerden spor faaliyetlerine birçok değişik alandan toplanabilecek olan verilerin bize gelecekte bu konuda kentlerde var olan “devrim atmosferi” konusunda daha fazla fikir verebileceği kanısındayız. Genç araştırmacıların bu alanlardaki araştırmaları, bir ya da iki kuşağın ulusa, devlete, insanlığa, geleceğe güvenle bakan ve değiştirmeye hazır insanlardan oluştuğunu gösterecektir sanıyoruz.

Elbette, yine kentlerde, özellikle hilafetin ilgası, ezanın Türkçe okunması zorunluluğu ve tekke ve zaviyelerin kapatılması ile oluşan bir memnuniyetsizler kitlesi oluşmuş bulunmaktadır. Bunların nicel olarak ne ağırlıkta olduğunu kestirmek zordur. Buna karşılık, bu nüfus grubunun sufi tarikatlarda *örgütlü* bir topluluk olması sosyal devrime direncin salt bir yüzde sorunu olmadığını hatırlatmalıdır. Bu olgu, gelecekte koşullar uygun hale geldiğinde direncin, dağınmış bir tepkiye nazaran çok daha güçlü yükseleceğini düşündürmelidir.

Öte yandan, Türkiye 1920’li ve 1930’lu yıllarda bir köylü toplumdur. Nüfusun

¹⁷ Hiç yoktur demiyoruz. İşçileşme, şehre göç, geçici mevsimlik işlerde çalışma, bütün bunlar da elbette bu tartıştığımız konularda etkiler yapacaktır. Ancak konuyu incelememiş biri olarak şunu söyleyelim: 1950’li yıllardan itibaren yaşanan patlamalı göç hareketleri ile karşılaştırıldığında, bu dönemin kır-kent metabolik ilişkisi görece olarak mutlaka cılız kalacaktır.

kabaca beşte dördü dönemin başında köylerde yaşıyordu, dönemin sonunda da bu oran pek az değişmiştir. Dolayısıyla, halk sınıflarının, emekçilerin, yoksulların büyük devrimci değişim karşısında nasıl bir tutum takındığını anlamak istersek esas olarak köylere bakmamız gerekir.

Modern tarihte, özellikle 20. yüzyılda yaşanan devrim deneyimlerinde köylülerin büyük bir devrimci rol oynadığı durumlar hiç kuşkusuz çoktur. Her şeyden önce Büyük Fransız devriminde Paris'in ve bazı başka kentlerin "baldırı çıplaklar"ı sokaklara döken devrimi, kimi bölgelerde, tarih boyunca yaşanmış ve *jacquerie* olarak anılan köylü isyanlarıyla birleşmiş, bu isyanlar aristokrasinin ve kilisenin büyük kâbusu haline gelmiştir. Rus devriminde ise köylülük işçi sınıfının büyük müttefiki olarak çok güçlü bir rol oynamıştır. 1910-1920 arasında Meksika'yı sarsan büyük devrim esas olarak bir köylü devrimidir: Ülkenin kuzeyinde (Pancho Villa) ve güneyinde (Emiliano Zapata) ortaya çıkan muazzam köylü hareketleri devrimi radikalleştiren esas faktör olmuştur. Asya devrimlerinde, Çin, Vietnam ve Kore'de yoksul köylülüğün devrimin esas dayanağı olduğu söylenebilir. Küba'da ve birçok Latin Amerika ülkesinde, sonunda zafere ulaşın ulaşmasın, gerilla ordularının en önemli dayanağı yoksul ve topraksız köylülerdir (burada aynı zamanda bir ulusal sorun ile sınıf sorunu örtüşür: Amerika yerlilerinin yüzyıllardır yaşadığı ezilmeye karşı bir başkaldırıdır bu savaşların önemli bir bölümü).

Ama Türkiye'nin burjuva devriminde gelişme farklı olmuştur. Başka yerde ayrıntılı olarak anlattık. Türkiye'de köylülük 1918-1919'dan itibaren Millî Mücadele'de büyük rol oynamaya aday olmuştur. 1920'de İstanbul'un İngiliz taraftarı hükümetlerinin kışkırttığı gerici çetelere karşı verilen iç savaşta köylülerden oluşan Kuvayı Milliye birlikleri, dinî kisveye bürünen karşı devrimci güçleri neredeyse tek başlarına yenilgiye uğratmışlardır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılabilirdi bu, Kuvayı Milliye sayesinde. Demirci Mehmet Efe, Yörük Ali Efe, Pehlivan Ağa, Ahmed Onbaşı, Sarı Mehmet, Halil Efe, Topal İsmail benzeri adlara sahip komutanlardı ve onların köylülerden oluşan birlikleridir iç savaşı kazanan. Karşıdaki çeteler Padişah-Halife adına savaştığı iddiasındadır. Köylülük yarı bilinçli de olsa eski rejime karşı savaşmaktadır. Bütün bunların üzerine yükselen de Çerkes Ethem adındaki (o dönemdeki kullanımda astsubay demek olan) "küçük subay"dır.

Ama Mustafa Kemal ve paşaların temsil ettiği burjuva devrimi kanadı, bu köylü ordusundan korkmuştur. Hem komünistlerin hem Sovyet Rusya'nın Ethem'le ittifaka girmeleri Mustafa Kemal'i harekete geçirir. Ona karşı bir sürü tedbir alır ve sonunda paşalar köylülüğü yenilgiye uğratır.¹⁸

Çerkes Ethem'in daha sonra benimsediği güzergâh bu olayın resmî tarihe bambaşka biçimde geçmesine yol açmıştır. Mesele Ethem'in ihaneti değildir. O arkadan gelecektir. Meseleyi en iyi özetleyen, bir dürüst anında Mustafa Kemal'den başkası değildir. 1920 sonunda, tam düzenli ordu Çerkes Ethem'in güçleriyle çatışmaya girmek üzereyken Mustafa Kemal Sovyet temsilcisine durumu şöyle

¹⁸ Millî Mücadele içindeki bu keskin sınıf mücadelesini şu kitabımızda ayrıntılı olarak hikâye etmiş bulunuyoruz: *Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele*, a.g.y., özellikle Bölüm 8-Bölüm 12, s. 177-240.

izah ediyor:

Son günlerde gerilla çetelerinin¹⁹ kalıntılarını yok etmekle meşgulüz. Bu çeteler, Yunan saldırısını durdurmamıza yardımcı olabilecek her türlü gücü sevinçle karıştıracığımız bir dönemde ve bizim isteğimiz dışında teşekkül etmişlerdi. Ben Anadolu’da faaliyete başladığım sırada birçok subay orduyu bırakarak çete birlikleri kuruyordu. Bu dönemde düzenli ordu da gizliden gizliye çetelere yardım ediyordu. Antep ve Adana cephelerinde de çeteler var, yerli halkla beraber Fransızlara karşı savaşıyorlar. Bunlar düzenli orduya benzer teşekküllerdir ve günbegün daha disiplinli olmaktadır. Batı cephesinde dört çete var ki, bunların elebaşları başıbozuk çapulculardır. Bunlardan birisi olan Ethem bir ağa çocuğunu kaçıracak, kendisinden 50 bin lira fidye talep etmişti. Diğerleri de ondan iyi değiller. (...) Düzenli ordumuz güçlenerek artık çeteler olmadan hareket edebileceğimiz düzeye geldiğinde, biz hemen bütün çetelerin sınırlandırılması ve yok edilmesi yönünde çalışmalara başladık. Öncelikle cephe boyu hattının yönetimini bizim askerî yönetim kendi eline aldı ve böylelikle halkın yağmalanması engellendi. Daha sonra ise mevcut çetelerin daha fazla büyümemesi için önlemler alındı. Zaman içinde bütün küçük çeteler dağıldı. Bunların zengin olmuş üyeleri evlerine döndü, bir şey kazanamamış olanlar ise eşkıyalık yapmak için dağlara çıktılar. Çeteler konusu tarafımızca onların dağıtılması anlamında halledilmiştir.²⁰

Burada iki ifadeye dikkat etmek yeterlidir: İlki, Ethem’in bir “ağa çocuğunu” kaçıracak 50 bin lira fidye talep etmesi, öteki ise çetelerin faaliyetine son verilmesiyle birlikte “halkın yağmalanmasının engellendiği” ibaresi. “Ağa” ve “halk” bir solukta aynı şeymiş gibi kullanılıyor. Her şey açık değil mi? Ankara’ya adım adım hâkim olan kadro, burjuva devriminin önderleri, köylü ordularını devrimin dışına atmıştır, Osmanlı’nın deyimini kullanacak olursak “tepelemiştir”. Köylülüğün güçleri ya evlerine ya eşkıyalık yapmak için dağa.

Buna bu konuşmadan bir ay sonra Türkiye Komünist Fırkası önderlerinin Trabzon’da burjuvazinin öteki önderliğinin, yani Enver Paşa liderliğindeki İttihatçıların komplosu ile katledilmesi eklenince Türkiye’nin ikinci burjuva devrimi, işçisi köylüsü olmayan (daha doğrusu mücadeleye sadece asılma korkusuyla asker olarak katılan) bir devrim olarak gerçekleşmiştir. Biz buna **kitlesiz devrim** diyoruz.

Köylülük kendisini Trablusgarp savaşından başlayarak (1911) Balkan savaşları (1912-1913) ve Cihan Harbi’nde yedi yıl aralıksız cepheye süren Osmanlı’nın ordusundan zaten nefret ediyordu. Bunu da ordudan çok yüksek oranlarda firar ederek dağa çıkma yoluyla gösteriyordu.²¹ Şimdi o Osmanlı’nın karşısında Ege’de, Antalya’da, Adana’da, Maraş ve Antep’te toprağından, köyünden, vatanından olacağı korkusuyla, tam bir yurt savunması içinde Osmanlı devletine rağmen işgalcilere karşı savaşa girmişken, Osmanlı ordusunun devamı olarak ortaya

19 “Gerilla çeteleri” elbette Sovyet terminolojisidir. Mustafa Kemal muhtemelen gayri nizami birliklerden ya da hatta “çapulcu güçler”den söz etmiştir. Ama konu zaten bellidir: Ethem’in, Demirci Mehmet Efe’nin, Yörük Ali Efe’nin vb. birlikleri hakkında konuşulmaktadır.

20 Mehmet Perinçek, *Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri. Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007, s. 282-283.

21 Osmanlı ordusunda bu sorunun ne kadar ağır boyutlara ulaştığını, Cihan Harbi’ne katılan diğer ülkelerin firar oranıyla karşılaştırmalı olarak *Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele*, a.g.y., s. 178-185 arasında ele almış bulunuyoruz.

çıkan Ankara hükümetinin düzenli ordusu kendisine saldırınca ona karşı da dağa çıkmayı seçtiğini Mustafa Kemal kendisi söylüyor. Bu ne demektir? Artık 1918-1921 parantezinden sonra köylünün dar bakış açısından Osmanlı (yani İstanbul) ile Ankara'nın arasında bir fark yoktur. Köylülük yenilmiş, küçük evrenine geri dönmüştür. Devrim deneyiminden yenilgi ile çıkan bir sınıfın üst sınıflara özgü bir devrimin radikal önlemlerini kucaklaması beklenemez.

Kırlarda devrimin kucaklanması ancak köylüyü ezen sınıfların karşısında devrimci bir politika sayesinde olur. Oysa yukarıda gördük ki, tam tersine Kemalist devrim "ağa"nın çıkarlarına dokunulmasını engellemek için koskoca bir köylü kitlesinin Yunan işgaline karşı savaşta katkısını elinin tersiyle itmiştir. Paşalar, bir yandan işgale karşı savaşı ve devrimi Sovyet Rusya'nın yardımıyla yürütmektedir, ama bir yandan da sovyetlerin yurdunda bütün mülk sahibi sınıflara uygulanan mülksüzleştirme politikasından ölümüne korkmaktadır. Kemalizm Türkiye kırının pleb güçlerinin *politik devrime* katılmasını engellemiştir. Bu yüzden köylülük de *sosyal devrime* sırtını çevirmiştir.

1920'li ve 1930'lu yıllarda Anadolu kırsal Kemalist rejimin devrimci atılımlarına sahip çıkmak bir yana, onun yer yer karşısında durduysa bunun ilk nedeni budur.

Burjuva devrimi karşısında Kürt halkı

Devrimin coğrafyası aynı zamanda çok hassas bir bölgeyi ve orada binlerce yıldır yaşamakta olan bir halkı da kapsıyordu. Anadolu'nun Müslüman halkları Misak-ı Millî'yi silahlanarak birlikte savunmuştu ama bunların bir bölümü bir toplumun tarihi açısından bakıldığında daha yeni gelmiş misafirler gibiydi (Boşnaklar, Çerkesler vb.). Buna rağmen Çerkeslerin Rauf Bey'den Çerkes Ethem ve ağabeylerine kadar Millî Mücadele'de ön planda olduğunu görüyoruz. Ama Kürtlerin Anadolu coğrafyasının doğusu ve güneydoğusu ile Orta Anadolu'da geçmişte yerleştikleri bazı yörelerde (Konya, Haymana vb.) varlığı çok daha köklü idi. Zaten Anadolu'da İstanbul'un emperyalizm işbirlikçisi hükümetine karşı 23 Nisan 1920'de kurulan Büyük Millet Meclisi ile doruğuna erişen ikili iktidarın ertesi yıl hazırlayıp kabul ettiği 1921 anayasasının modern Türkiye tarihinin en ademi merkezîyetçi anayasası olmasının ardında büyük ölçüde Kürt halkını, Sevr'in Kürtlere vaatlerinin cazibesine kapılmadan, Millî Mücadele'ye çekme çabası rol oynamıştı.

Burada da Batı Anadolu'da köylülüğe karşı uygulanan farklı bir zamanlama ile de olsa benzer bir politika Kürt halkının devrimin karşısına geçmesine yol açmıştır. İlk faktör şudur: Mustafa Kemal ve paşaların Kürdistan'ın emekçi halkını, köylüsünü, aşiretlerin tabanını devrimci tarzda harekete geçirmekten kaçınarak doğrudan doğruya aşiret reisleri, ağalar, şihlar ve meleler ile ilişki kurması, halkın devrimcileştirilmesi yerine yüzlerce yıllık aşiret toplumu ve feodal denebilecek ilişkilerin karanlığında yaşamasını tercih ettiğini göstermektedir. Devrimlerde halkı da devrimcileştirmek için mücadele etmeyen önderlikler bunun ceremesini daha sonra o sınıfların devrime kayıtsız kalması veya onun karşısına geçmeleri ile çekerler. Kürdün aşiret reisinden ve ağasından başkasını muhatap kabul etmeyen

devrimci, emekçi halkı onlara hediye etmiş demektir.

İkincisi, 1921 Anayasası ile temellendirilen haklar, 1923'te Lozan müzakerelerinde yok sayılmış, 1924 Anayasası ise 1921'in ademi merkezîyetçiliğine sırt çevirerek sert bir üniter yapıyı yerleştirmiştir. Kürt halkı 1925'ten itibaren isyan etmiş ve ağır bir baskı altında kalmış, üst üste gelen isyanlarda kullanılan tenkil yöntemleriyle ezilmiş, bu, en sonunda, Dersim operasyonunda doruğuna yükselen bir kırım halini almıştır. Bu yazıda Kürt isyanlarının her birinin hangi nedensellik zinciri içinde ortaya çıktığı, sınıf karakteri, emperyalizmle gerçek ya da muhayyel ilişkisi konumuzun dışında kalıyor. Ama bu tür isyanlara karşı devletin en sert tedbirlerle yalnızca cezalandırma amaçlı davranması ve Kürtlere karşı politikasını askerî operasyonlar dışında da ırkçı temellerde biçimlendirmesi, Kemalist rejim açısından genel olarak Anadolu köylülüğünün yanı sıra Kürt halkının da bütünüyle yitirilmesi anlamını taşıyacaktır.

Kimileri Kürt toplumunun feodal ilişkileri, aşiretlerin emekçileri cendeye alan yapısı, dinin halkın zihnini tutsak eden ağırlığı göz önüne alındığında bir aydınlanma ve laiklik atılımının buradan zaten destek alamayacağını söyleyecektir. Bu doğru olsaydı Kürt toplumu İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, henüz o feodal yapılar bugünkü ölçüde çözülmemişken, 1960'lı yıllardan itibaren adım adım politikleştğinde hep sola, hep ileriye bakmazdı. Bugün Kürtlerin bütün yaşananlardan sonra keskin bir anti-Kemalizm eğilimi içinde olmalarına rağmen Türkiye'nin, köktendinci karanlığa karşı laikliğin en önemli güçlerinden biri olmalarını nasıl açıklayacağız? Devrimcileşmemiş eski topluma bakarak uyanmakta olan yeni toplum hakkında yalnızca yargılarda bulunmak tam da devrimlerin sihirli dönüştürücü gücünü anlayamayanların düşüncesinin sınırlarını gösterir.

Devrim *nerede* radikaldi?

Bu yazının ilk bölümünde Türkiye'de burjuva devrimi yaşanmadığına, cumhuriyetin dikkatli incelendiğinde Osmanlı'nın devamı olduğuna dair, büyük ölçüde sol liberal kökten gelen teorilerin söylediğinin tersine devrimin çok radikal olduğunu vurguladık, burjuva hukukunun, laikliğin, sanayi kapitalizminin vb. son derecede atak politikalarla toplumun anatomisini ve fizyonomisini değiştirdiğini ortaya koymaya çalıştık. Şimdi ise genel olarak Anadolu kırının, özel nedenlerle Kürt toplumsal yapısının ve halk kitlelerinin, bu devrimi benimsemek bir yana genel köylülük ölçeğinde bakıldığında mesafeli durduğunu, hatta Kürt halkı söz konusu olduğunda devrimin isyanlarla karşılandığını vurgulamış oluyoruz.

Demek ki, aslında ortaya çıkan tabloyu bir *eşitsiz gelişme* vak'ası olarak özetleyebiliriz: kentlerde devrim, kırlarda pasif ya da aktif yöntemlerle kesin bir red.²² Bizim, elimizdeki mevcut veriler ve erişebildiğimiz araştırmalar çerçevesi

22 Elbette kırlarda bir örnek, türdeş bir tablo beklemek doğru değildir. Anadolu'nun batısı, daha özel olarak batısın kıyı bölgeleri ile İç ve Doğu Anadolu ile Karadeniz bölgesi arasında bu konuda hatırı sayılır farklar olduğu gerçeğini unutmamalıyız. Türkiye'de burjuva devriminin en azından sosyo-kültürel boyutlarının coğrafi bölgeler arasında farklı etkiler bırakması meselesine ileride bir çalışmamızda daha derinlemesine girmeye kararlıyız. Bunun ön hazırlıklarını yapıyoruz. Bu nokta-

içinde *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*’nin 1. cildinde (ilk basımı 1992) ulaştığımız sonuç buydu. Bir süredir, Erdoğan ve AKP’nin halk üzerindeki nüfuzunun açıklanmasında bu tablonun belirleyici bir rol oynamış olduğu sonucuna varmanın doğru bir akıl yürütme olacağını düşünüyorduk. Burjuvazinin klasik Batıcı-laik kanadının da bütün politikasıyla hâlâ yangına körükle gittiği kanısındaydık. Ama bu son noktayı açmak için henüz erken.

Son yıllarda (2018) yayınlanmış önemli bir çalışma yakın zamanda elimize geçmiş bulunuyor.²³ Yazar Mustafa Tuna, makale boyutlarında ama geniş bir literatür hâkimiyetine dayalı olarak kapsamlı görüşler ifade ettiği bu yazıda, Sovyetler Birliği’nde Orta Asya bölgesinde yerleşik topluma geçmiş olan Özbekistan’ın devrim sonrasında, iki savaş arasındaki dönemde yaşadığı deneyim ile Kemalist rejimin uyguladığı politikaların sonuçlarını karşılaştırıyor. Yazının en orijinal yanı, yazarın ufkunu genellikle yapıldığı gibi kentsel toplumla sınırlamak bir yana **köy düzeyindeki verileri inceleyerek** devrimlerin bu iki ülkede nasıl sonuçlar elde ettiğini karşılaştırmalı olarak ortaya koyması. Ulaştığı sonuç, Özbekistan’daki devrimci değişikliklerin (İslam’a karşı tutum, kadınların özgürlüğü için mücadele, okuma yazma seferberliği vb.) köydeki eski sosyo-ekonomik yapıda hâkim olan sınıf ve katmanların (mollalar ve “kulaklar” olarak anılan zengin köylüler) hedef tahtasına konulması ve böylece bunların gücünün kırılmasının sosyal devrimin uygulanmasını mümkün kılması sayesinde büyük ölçüde başarılı olduğu, buna karşılık Kemalist rejimin köydeki sosyo-ekonomik ve politik-ideolojik yapılara hücum etmediği ve dolayısıyla sosyal devrimin kırdaki başarıya ulaşmadığı yolunda.

Bir ilk saptama yaparsak, bizim daha ziyade Türkiye’de yaşanan ikinci burjuva devriminin genel sınıfsal yapısından ve devrim içinde yaşanan politik mücadelelerden hareketle ulaştığımız bir ölçüde sezgisel sonuç, Tuna’nın iki vak’ayı ampirik olarak karşılaştırması testinden geçiyor ve doğrulanıyor. İlginç olan bir bilimsel veri de şu: Tuna’nın da Özbekistan vak’asını incelerken başlıca kaynaklardan biri olarak aldığı Adeb Khalid’in (Edip Halit) kendisi de bir makalesinde iki ülke deneyimini karşılaştırıyor ama onun ulaştığı sonuç her iki devrimci sürecin de toplumu seferber etme yolundaki büyük gayreti (“mobilizational capacity”) dolayısıyla başarıya ulaştığı.²⁴ Aradaki fark Tuna’nın köy ölçeğindeki verileri incelemesinden dolayı Türkiye’de yaşanan süreci başarısız olarak nitelemesi zira Khalid’in çalışması genel ölçekte kalıyor, kent/kır ayrımına yer vermiyor. Bu da aslında bizim (ve Mustafa Tuna’nın) Türkiye sosyal devriminin kent ile kırdaki, farklı gelişmelere tâbi olmuş olduğu yolundaki düşüncemizin dolaylı olarak doğrulanması oluyor. (Khalid’in yazıyı yazış nedeni, geçmişte SSCB’de Ruslar ile öteki ulusların arasında yaşanmış olan ilişkilerin günümüzde post-kolonyalist teorisyenlerce bir sömürgecilik vak’ası olarak ele alınmasına karşı çıkmak.)

Mustafa Tuna’nın, bizimkiyle aynı sonuca ulaşan analizinden çıkan, aynı zamanda devrimin sadece kentte radikal, aktif, ciddi bir seferberliğe dayanan bir

ya dikkatimi çektiği için Alp Yücel Kaya dostuma teşekkürü borç bilirim.

23 Mustafa Tuna, “The Missing Turkish Revolution: Comparing Village-Level Change and Continuity in Republican Turkey and Soviet Central Asia, 1920-50”, *International Journal of Middle East Studies*, 50, 2018. Bu önemli çalışmaya dikkatimizi çeken Burak Gürel’e teşekkür ederiz.

24 Adeb Khalid, “Early Soviet Central Asia in Comparative Perspective”, a.g.m.

karakter taşıdığıdır. Tuna'nın yazısını okuyanlar aslında Kemalist rejimin köyü olduğu yerde bırakmayı seçtiğini görecektir. Tuna Mahmut Makal'a da referans yapıyor. Biz de ekleyelim: Makal'ın dediği gibi "Orada bir köy var uzakta..." Ama anlaşılın bizim değil! Kemalizm her zaman bir üst sınıf hareketi karakteri, patrisyen bir doğa taşıdı. Köylü sadece edebi bir söyleyiş olarak "efendimiz" oldu.

Bu konuyu geride bırakırken, Tuna'nın başlığı ile hemfikir olmadığımızı da söyleyelim: "The Missing Turkish Revolution", yani "Olmamış Türk Devrimi". Bu bizce bütünüyle yanlıştır. Nitekim Tuna da yazısını daha koşullu bir cümle ile bitiriyor: "Şayet erken Cumhuriyet Türkiye'sinde bir devrim var idiyse, bu devrim köylere uğramamıştır." Doğru formül budur. "Şayet"siz!

Göç, kentleşme, politik hegemonya

Bu noktaya kadar 1920'li ve 1930'lu yıllarda, tam da Türkiye'de başarılı bir burjuva politik devrimini izleyen bir sosyal devrim yaşanırken genel olarak kırsal toplum, özel olarak da Kürt halkı içinde bu devrimin atılımlarının pek az etki yarattığını görmüş olduk. İkinci Dünya Savaşı yıllarını, özel koşulları dolayısıyla atlar ve öyküyü ileriye doğru hızlı sararsak göreceğiz ki 1950 sonrasında önce Türkiye içinde köyden kente, 1960'lı yıllardan itibaren köylerden Batı Avrupa'ya her ikisi de ekonomik temelli, 1990'lı yıllardan itibaren ise Kürt illerinden büyük metropollere ve sahil bölgelerine büyük ölçüde askerî nedenlerle başlayan ama sonunda aynı zamanda ekonomik saiklere de bağlanan bir büyük göç olgusu, nüfusun dağılımına ve sosyo-politik gelişmelere damgasını vurmuştur. Dolayısıyla, 1950 sonrası toplumu hakkında 1920'li ve 1930'lu yılların nüfusunun davranışlarına bakarak otomatik biçimde bir devamlılık veya kopukluk postüle etmemiz doğru olmaz. Hızlı bir nüfus artışı, bunun ekonomik ve politik-askerî kökenli göçler aracılığıyla yeniden dağılımı, buna bağlı olarak nüfusun sınıf karakterinin ve bileşiminin değişmesi ışığında Kemalist "devrimler" in halk nezdinde kabulü veya reddinin herhangi bir değişiklik geçirip geçirmediğini incelemek gerekir. Başka şekilde söyleyelim. Köylüler Kemalist devrime sırtını çevirdi. Peki işçiler, geleneksel dallarda çalışan kent küçük burjuvaları, ekonomik olanaksızlıkların Batı Avrupa'ya savurduğu "misafir işçiler"? Bunların 1950 ve sonrasında Kemalist sosyal devrim konusundaki tavrı ne oldu?

Bu sorunun cevabı, elbette 1920'li ve 1930'lu yılların yüzde 80'i köylülerden oluşan toplumu konusunda ileri sürülecek yargıya göre çok daha ayrıntılı ve nüanslı bir değerlendirmeyi gerektirir. Genellemenin mümkün değildir. Nüans hem değişik sınıf ve katmanların kendi içindeki farklılıklar bakımından, hem de dönemler açısından gereklidir. Salt örnek olsun diye işçileşen köylüleri örnek alalım. 1950'de köye traktör girmesiyle birlikte hızlanan kente göç köylerdeki muhafazakâr sosyal yaşamı ve dindarlığı büyük ölçüde kente taşıyordu. Politik alanda bu, küçük köylülük üzerinde, Menderes, Demirel, Özal üçlüsü ile simgelenebilecek bir kadronun kimliğinde burjuvazinin bir kanadının kalıcı bir hegemonya kurması

anlamına geliyordu.²⁵ O aşamada yeni kentleşen işçinin de köylüden çok farklı eğilimleri olduğunu söylemek pek mümkün değil.

Ama 1960'lı ve 1970'li yıllarda bir başka devrimci yükseliş dalgası Türkiye'yi saracaktı. Bu devrimci dalga, ötekenden farklıydı ve merkezinde laiklik ya da burjuva toplumunun kuruluşu değil, işçi, köylü ve emekçinin hakları, hatta ekonomik kurtuluş mücadelesi vardı. Böylesine köklü bir sınıfsal sarsıntı yaşayan bir toplumda muhafazakârlığın ve dindarlığın etkileri devam etse bile kaçınılmaz olarak kendiliğinden özel hayat alanına doğru gerileyecekti. 1960'lı yılların grev ve işgallerini, 15-16 Haziran'ı, 1970'li yıllardaki dev gösterileri, faşizme karşı verilen kitlesel mücadeleyi, Kürt halkındaki mücadele azmini ve kültürel uyanışı doğuran bu koşullar işçinin ve kent yoksulunun Kemalist rejimin gerisinde kalmak ne demek, onu baypas ederek önüne geçmesini gündeme getirir. 1960-80 döneminin politik devrimleşmesi, evet kısmen kırlara da taşmıştır (toprak işgalleri, üretici mitingleri vb.)²⁶ ama esas etkisini kentlerde yaratmıştır.

12 Eylül'den önce yapılan son seçimlerde (5 Haziran 1977) Ecevit'in yüzde 41 ile en yüksek oyu almış olması, hem 100 yılın bir istisnasıdır hem de işçi sınıfı ve kentli emekçilerin 1960 sonrası yükselişinde ne kadar çok yol kat ettiğini gösterir. Bununla Ecevit'in anti-kapitalist bir doğrultuyu temsil ettiğini falan söylemiyoruz. Böyle hayaller bizden uzak olsun! 1970'li yıllar şu bakımdan ilginç bir görünüm sergiler. Fabrikada, madende, işyerinde, mahallede, okulda (üniversiteler değil sadece, lise ve meslek okullarında işçi sınıfı gençleri arasında) devrimci ve farklı reformist sosyalist hareketlerin neredeyse sıra eri haline gelmiş insanlar, sandığa gittiklerinde Ecevit'e oy vermektedirler. Yüzde 41'in tamamı elbette öyle değildir ama işte o kitlenin büyüklüğünün de bir ölçüde belirsizlik taşıyan ölçüsüdür.

Bundan çıkacak sonuç şudur. Toplum durduğu yerde durmadığı için, statik olmak bir yana sadece değişime değil diyalektik/sıçramalı değişime tâbi dinamik bir oluşum olduğu için, halkın (bu durumda işçi sınıfının) burjuva devrimini ne ölçüde benimsediğini değişik tarihsel dönemlerde sanki aynı laboratuvar koşulları devam ediyormuş gibi karşılaştıramayız.

Ancak, dolaylı göstergelere başvurarak 1960-1980 döneminde bile işçi sınıfı dâhil emekçi halkın Kemalist rejimin "devrim"lerinden olumlu etkilendiğini söylemek güçtür. Ama bunun nedenini daha iyi anlamak için Kemalist "devrimler" in bir başka boyutunu ele almamız gerekir. Bu yüzden 12 Eylül ve sonrasına gelmeden önce şu ana kadar bilhassa el atmadığımız çok önemli, çok hassas bir konuya girmenin vaktinin geldiğini söyleyelim. Çünkü işin bu yönü Türkiye'deki burjuva devrimiyle karışıyor, zaman zaman bilhassa karıştırılıyor ve çok hassas sonuçlar doğuruyor.

Uygarlık transplantasyonu

Dikkatli okuyucu, Türkiye'deki burjuva devriminin kapitalizm-öncesi Osmanlı

²⁵ *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, a.g.y., Bölüm 3, 2. No.lu alt başlık: "Sanayi Burjuvazisinin Oluşumu ve 27 Mayıs".

²⁶ Bkz. Burak Gürel, "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi," *Devrimci Marksizm*, sayı 6-7, İlkbahar-Yaz 2008.

devletin ve toplumunun dönüşümünde radikal bir atılımı temsil ettiği konusunda söylediklerimizin içinde, kendisine geçmiş bilgileri çerçevesinde çok radikal gelen, hatta yukarıda saydığımız “sıkıcı” ekonomik ayrıntılara göre çok daha radikal olan bazı “Atatürk devrimleri”ne hiç değinmediğimizi fark etmiş olabilir. Daha ziyade “sosyo-kültürel” diyebileceğimiz alanlarda yoğunlaşan bu öteki radikal tedbirlere radikal olmadıkları için yer vermemiş değiliz. Bunların asıl özellikleri, anlamları başkadır. Sözü ettiğimiz sosyo-kültürel tedbir ve değişikliklerin bu ayrırtıcı özelliğini teşhis edebilmek için önce neden söz ediyor olduğumuzu ortaya koyalım.

- Bu tür sosyo-kültürel “devrim”lerin ilki ve şaheseri, “şapka devrimi” olarak anılır. 1925 yılında, yani politik devrimin bitişinin hemen ertesinde kabul edilen bu “devrim”, erkeklerin, en azından resmî ortamlarda “fes” değil “fötr şapka” olarak da anılan, çepeçevre siperliği olan şapka giymesini zorunlu kılıyordu.
- Yine 1925’te Türkiye eski Hicrî takvimi terk ederek bugün hâlâ kullanılmakta olan Miladî/Gregoryen takvim sistemine geçti.
- 1928’de “harf devrimi” ile Arap alfabesi yerine Latin alfabesine dayanan bir yazı sistemi kabul edildi.
- 1929’da ilk güzellik yarışması (elbette kadınlar arasında!) düzenlendi.
- 1934’te hafta tatili Cuma gününden Pazar gününe alındı.

Bunlara özellikle 1930’lu yıllarda kültürel alanda bugün genellikle üzerinde konuşulmayan birçok değişiklik eşlik etti. Örneğin Türkiye halkında çok-sesli müzik beğenisinin yayılması adına konservatuar tedrisatında klasik Türk musiki eğitimi önünde engeller yükseltildi. Bu müziğin devlet radyolarından (o dönem elbette bir tek devletin radyosu vardı) yayınlanması da engellendi. Örneğin en yüksek devlet katında balolar düzenlenerek halk başka kültürlerin danslarına alıştırmaya çalışıldı. Genelleştirerek söyleyecek olursak bütün kültürel faaliyetler, Avrupa kültürünün Türkiye’de aydınlar ve eğitim görmüş insanlar nezdinde en makbul, hatta tek makbul kültür olarak kabul edilmesini hedefler tarzda yeniden biçimlendirildi. Türkiye bu rüzgârın etkisi altında kendine özgü olan bütün kültürel biçimlerin (kılık kıyafet, evlerin dış ve iç mimarisi, temizlik ve tuvalet âdetleri, yemek yeme, oturma, dinlenme kültürü, eğlenme, sanat ve spor dalları ve o alanlardaki kültürel kalıplar vb. vb.) yerine esas makbul olarak görülen “Avrupalı” biçimleri benimsedi. Bu cümlelerin bu genelliği içinde (“Türkiye... benimsedi”) doğru olmadığını birazdan göreceğiz. Ama en azından şöyle söyleyebiliriz: Türkiye’nin kentli, eğitilmiş, üst ve orta sınıflardan insanları artık başka bir ülkenin insanları gibi giyinmeye, yemeye içmeye, sosyal iletişim kurmaya, başka bir ülkenin, daha doğrusu ülkeler kümesinin kültür, spor ve eğlence zevklerini paylaşmaya başladılar. Kısacası, Türkiye’nin bu akımın etkisine giren insanları başka bir ülkenin insanları gibi yaşamaya başladılar.

Bu yaşanan sürece biz “uygarlık transplantasyonu” adını uygun görüyoruz. Türkiye’nin kentli, eğitilmiş, varlıklı insanları sanki Avrupalıların kalbini, böbreğini, karaciğerini transplantasyon yoluyla almış ve başkalaşmış (metamorföz geçirmiş) birer insan oldu 20. yüzyıl boyunca. Bu kısmen zorla, kısmen endoktrinasyon yoluyla, kısmen eğitimle, kısmen de Türkiye’nin (bütün öteki ülkeler gibi) dünyayla gittikçe daha çok bütünleşmesi yoluyla gerçekleşen uygarlık transplantasyonu

süreci, **hiç kuşkusuz radikal bir değişimdir**. Dahası, bu uygarlık transplantasyonu toplumun en azından hâkim sınıflarını, devlet bürokrasisini ve ekonomik, sosyal, politik, kültürel alanlarda nüfuz sahibi katmanlarını kapitalizm öncesi toplumda hâkim her türlü âdetlerden, geleneklerden, kültürel norm ve değerlerden, estetik kaygılardan **kopararak** burjuva devriminin radikalliğine bile dolaylı yoldan katkıda bulunmuştur.

Ama kabul etmek gerekir ki burada devrim yapmış bir burjuva sınıfının temsilcilerinin **kapitalizm öncesi topluma saldırısı** dışında başka bir şey daha vardır. Bu da başka coğrafyaların, dinî geleneklerin, özgül tarihî gelişmelerin ürünü olan halkların kültürel kalıplarını Türkiye halklarına yarı zorla, yarı endoktrinasyon yoluyla kabul ettirmek, kültürel kalıplarını bu şekilde değiştirmeye zorlamak.

Neden “şapka devrim”ine bu “devrimler” dizisinin “şaheseri” dedik. Zira birçok şey başka türlü açıklanabilir. Elle değil çatal bıçakla, ortak kaptan değil ayrı tabaktan yemek, hijyen nedenleriyle tercih edildi denebilir (21. yüzyılda, en eğitimlileri bile hâlâ elleriyle yiyen Hintlerin bu nedenle sağlık sorunları yaşadığının çok konuşulduğunu duymuş değiliz ama olsun.) Hicri takvimden Batı tipi takvime geçmek veya hafta tatilini Pazar gününe almak dünya ekonomisi ile uyum açısından savunulabilir vb. vb. Ama fötr şapka zorunluluğunun (ya da tersinden fesin yasaklanmasının) o konudaki öznel kültürel algılamadan başka (yani “Avrupai” giyinmekten başka) en ufak bir gerekçesi olamaz. Fes zaten Osmanlı’nın tarihî olarak başına sardığı sarıgın yerini 19. yüzyılın başlarında II. Mahmut döneminde almış bir başlıktı. Bunun çıkartılması ve yerine fötr şapkanın giyilmesi zorunluluğu olsa olsa geri ülke insanının kendi kendinden nefretinin bir ürünü olarak anlaşılabilir. Şapka gerekçesizdir, öyle olduğu için de sadece ve sadece uluslar, halklar, kültürler arasında bir eşitsizlik önyargısına işaret eder.

Şapka giyen Türk öyle olmadığı halde Fransız gibi görünmek istemektedir. Bunun sömürgeciliğin yaman ve amansız eleştiricisi Frantz Fanon’un ünlü kitaplarından *Kara Deri, Beyaz Maske*’yi hatırlatmaması mümkün değildir. Boyun eğen sömürge insanı, kendini sömürgecinin gözünde değerli kılacak bir maske ister. Şapka (ve o dönemdeki benzer bütün kültürel biçimler) işte o maskedir. Mustafa Kemal Atatürk, ilk baloyu düzenlediğinde giydiği frak, melon şapkası, beyaz eldivenleri ve bastonu ile bir “zarafet” gösterisi yaparken ve bir Türk hanımefendisini dansa kaldırıp onu herkesin gözü önünde belinden tutarken, aslında şöyle haykırmaktadır Avrupa’ya: “Biz de sizdeniz, biz de uygarız!”

Fanon dedik. “Kara Deri, Beyaz Maske” dedik. Ama bu benzetmede uygunsuz bir şey yok mu? Fanon’un beyaz maske takan boyun eğmiş siyahisi, kendini, karşısındaki Fransız, İngiliz Belçikalı sömürgeciye beğendirmeye çalışıyor. Ama bizde böyle bir sömürgeci figürü yok! Osmanlı sömürgeciliğinin doruğu olan 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı “Afrika’nın kapışılması” çağında bile yarı-sömürge olmaktan ileri gitmedi. Hatta kendisi kara derili insanları sömürgeleştirdi. O zaman benzetme niye?

Benzetme tam da bu uygunsuzluğun üzerine gitmek, sınırları zorlamak için yapılıyor. Kültürel sömürgecilik var ama sömürgecinin kendisi yok! Osmanlı sonrası

Türkiye, bizim tarihini tanıdığımız ülkeler arasında²⁷ sömürgecinin hâkimiyet kurmamış olduğu bir durumda sömürgeleştirilme benzeri bir süreci yaşamış tek ülkedir. Kemalizm, Türkiye'yi İslam'ın etkisinden kurtaracağım, Arap ve Fars uygarlıklarından koparacağım, bugün “muasır medeniyet”i temsil eden Avrupa ile bütünleştireceğim derken kendi ülkesini sosyo-kültürel olarak sömürgeleşmiş bir ülke derekesine düşürmüştür. Türkiye on yıllar boyunca Avrupa'nın “gözüne girmiş”, ama kendi rızasıyla Avrupa'nın kültürüne teslim olduğu için diğer sömürge ülkelerin soğuk nazarlarla izlediği bir ülke olmuştur. Bu olguya bir ad koymamız gerekiyor. Bizce Kemalizm 1920'li yıllardan itibaren **kendi kendini sömürgeleştiren** bir ülkenin yönetici ve hâkim ideolojisi olmuştur. Batı dillerinde olsa buna, mesela İngilizcede “*self-colonisation*”, Fransızca ve diğer Roman dillerinde ise “*auto-colonisation*” derdik. Ama bu ön ekler Türkçeye “öz” ön eki ile uyarlandığında dilin kendi ahengine yabancı kalıyor. Bir latife yapmamıza izin verilirse, bu da “öz sömürgeleştirme”nin bir örneği oluyor, çünkü Avrupa dillerinin tercümesi kokuyor. “Kendi kendini sömürgeleştirme” meramını gayet iyi anlatıyor ama fazla uzun ve esnek kullanmaya izin vermiyor. Bazen “iç sömürgecilik” diyeceğiz bu yüzden. İkisini eşanlamlı kullanacağız.

Batı-Doğu bölünmesi mi, burjuva-işçi karşıtlığı mı?

Uygarlık transplantasyonu ve bunun kaynağı olarak Kemalizmin “kendi kendini sömürgeleştirme” hareketi koskoca bir Pandora kutusu açacak, Doğu-Batı sorunsalından İdris Küçükömer'in “düzenin yabancılaşması”na, sol liberalizmin “çevre”den demokrasi bekleyen tutumundan post-kolonyalizme kadar birçok gereksiz gevezeliğe konu olabilecek bir potansiyele sahip. Ama bütün bunlarla bizim söylediğimiz arasında çok önemli bir fark var. Biz Türkiye'nin yaşadığı bu sürece “kültür” açısından değil sınıf açısından bakmayı öneriyoruz. Yukarıda sayılan bütün problematikler/sorunsallar kültürlerin ilişkileri, birbirlerini ezmeleri, karşılıklı etkileşimleri, melezleşmeleri ve daha birçok kavramla ifade edilebilecek değişik şekillerde ilişkilenmeleri üzerinde, en iyisinden bu etkileşimlerin dolaysız politik sonuçları üzerinde durur. Ama bunlar hiçbir zaman bu kültürel biçimlenmelerin toplumu oluşturan farklı sınıflar üzerindeki etkilerini, bu sınıflar arasındaki ilişkileri nasıl değiştirdiğini araştırmaz. Bizim amacımız bunu yapmak.

Yukarıda sergilediğimiz uygarlık transplantasyonu olgusunun ilk ve en önemli sonucu Türkiye'de sınıf farklarına denk düşen bir kültürel uçurumun doğmuş olmasıdır. Yukarıda saydığımız bütün âdetlerin ve geleneklerin yanı sıra yürüme tarzından konuşma üslubuna, kullanılan dil kalıplarından toplumun ortak belleğinde yaşayan tarihî olay ve kültürel eserlere yapılan referanslara kadar birçok şeyde toplum ikiye bölünmüştür.

Bir yanda ta başından beri Batılılaşmayı ve emperyalist Batı ile ittifakları

²⁷ Pehlevilerin hâkimiyetinde İran, hatta Kral Amanullah yönetiminde Afganistan da aynı dönemde benzer bir yola giriyor. Ama bizim sınırlı bilgilerimizle anlayabildiğimiz kadarıyla bu ülkelerin yaşadıkları “Batılılaşma” büyük ölçüde Kemalizmin etkisi altında yaşanıyor ve daha kısmi ve yüzeysel.

vazgeçilmez sayan, onu düşünsel plandan günlük yaşayış alışkanlıklarına kadar daima ön planda tutan bir kesim vardır: 1990'lı yıllara kadar büyük burjuvaziyi neredeyse tek başına oluşturan TÜSİAD ekibi, devlet bürokrasisi, modern küçük burjuvazi, üniversite, medya, basının önde gelen şahsiyetleri, edebiyat, sanat, sahne sanatlarının şahsiyetleri vb. vb.

Öteki tarafta, işçi sınıfından, geleneksel küçük burjuvaziden, kent yoksullarından, köylülerden oluşan bir kocaman kitle ise uygarlık transplantasyonu olarak saydığımız bütün alanlarda bu toprakların tarihî geleneklerine uygun şekilde yaşıyor, giyiniyor, yiyor içiyor, konuşuyor. İkisi arasında bir uçurum var.

Elbette her ülkede burjuvazinin ve çeşitli sınıflardan varlıklı hizmetkârlarının yaşama tarzı ile işçi sınıfı ve diğer emekçilerin yaşama tarzı arasında fark vardır. Ama sömürge deneyimi yaşamış ülkeler dışında pek azında bir ülkenin burjuvazisinin hayatı yerli geleneklerden daha fazla başka ülkelerin âdet ve geleneklerine uygun yaşanır. Fark daha çok içeride oluşur. Bizde kültürel bölünme ile sınıfsal bölünme üst üste gelmiştir.

Bu süreç bir ikinci noktayı da gündeme getirir: Uygarlık transplantasyonu dolayısıyla işçi sınıfı ve genel olarak emekçiler kitlesi, “alafrangalığı” burjuvazi ile, “alaturkalığı” emekçilerle özdeşleştirmektedir. Politik-öncesi sınıf bilinci oluşumunda bu ayırım önemli bir rol oynamaktadır. Kendini Koç'lardan ve Baykal'lardan bu kültürel göstergelerle ayırt eden işçi, kendine benzer yaşam tarzına, âdetlere, geleneklere sahip İslamcı politikacıyla karşı karşıya geldiğinde ise onu kendinden saymaktadır.

Bunun nedeni, burjuvazinin İslamcı kanadının yaşayış tarzının, günlük geleneklerinin, âdetlerinin, kurduğu ilişki tarzının, oturmasının kalkmasının Batıcı-laik burjuvazi ve ona bağlı bütün meslekler ordusuna değil, sınıfsal olarak kendine çok uzak olan işçi, köylü, geleneksel küçük burjuvazi ve yoksullara çok daha yakın olmasıdır.

Recep Tayyip Erdoğan'ın karizması soyut bir şey değildir. Onun halkın, emekçi sınıfların nezdinde “işte bizden biri” olarak algılanmasıdır bu karizmanın kaynağı. Baykal ile Erdoğan'a bakın, hemen anlarsınız halkın ne hissedeceğini.²⁸ İşte bu iç sömürgeleştirme sürecidir ki, halkın çok önemli bir bölümünü önce CHP dışındaki partilere (Demokrat Parti, Adalet Partisi, ANAP, Doğru Yol Partisi vb.), sonra da İslamcı partilere doğru itiyor.

Ama Tayyip Erdoğan vak'asının bir de özel yanı vardır. Menderes toprak ağasıydı. Demirel kariyerine “Morrison Süleyman” lakabıyla, yani Amerikan şirketi mümessili olarak damgalanmış biçimde başladı. Özal Dünya Bankası'nda görev yapmıştı. Erbakan doktorasını Almanya'da vermişti, “profesör doktor” unvanı taşıyordu.²⁹ Tayyip Erdoğan Kasımpaşalı olarak lanse edildi. Karizmasınının

²⁸ Kemal Kılıçdaroğlu'nu örnek vermiyoruz zira o toplumun ezilmiş bir kesiminin, Aleviliğin Dersim kanadının mensubu ve içinde büyüdüğü aile nispeten yoksul bir aile olduğu için tipik Batıcı-laik burjuva politikacısı değildir. Baykal'ın yanı sıra Erdal İnönü, Murat Karayalçın, bugün CHP'nin sözcüsü Faik Öztürk bu tür politikacılarıdır.

²⁹ Bu noktada Ecevit'e kısaca değinmek yararlı olabilir. Ecevit, CHP'nin patrisyen liderlerinden aslında farklı değildir. Robert Kolej mezunudur, İngilizcesi mükemmeldir, üslubu İstanbul “beyefendisi” olarak aşırı bir nezaket içerir vb. Ama kendisinin ve eşi Raşan Ecevit'in fiziksel görünümünün verdiği avantajı iyi kullanmış, “Karaoğlan” imgesiyle, güvercin sembolüyle, kravatını

ayırıcı ikinci yanı buydu. Ama bu yine tam da uygarlık transplantasyonunun sonucu olarak ortaya çıkan kültürel-sınıfsal bölünmede Erdoğan'ın "alaturka" yana düştüğü izleniminin perçinlenmesiydi. Başka biçimde söylersek, Menderes dışında halk sağın diğer büyük önderlerine yabancı düşmüyor ama onlarla özdeşleşemiyordu. Erdoğan ise "halktan biri" olarak sivrildi. Bugün durumun böyle olmadığı, Erdoğan'ın "külliye" olarak andığı "saray"ın lüksüne boğulmuş bir yaşamı temsil ettiği, Erdoğan'ın ailesinin iliğine kadar kapitalist sınıfın parçası haline gelmiş olduğu toplumun büyük çoğunluğunca biliniyor. Ama işte Doğu/Batı bölünmesi burada bile Erdoğan'a yardım ediyor. "Saray", "padişah" ve benzeri nitelemeler, yoksul halkın yine de Erdoğan'ı iç sömürgecilerin dışında, "bizim tarihimiz" in bir ürünü olarak görmesine katkıda bulunuyor. Onu lüks ve şatafatın emekçi sınıflarda yaratabileceği tepkiden bir ölçüde koruyor.

Laikliğin yumuşak karnı

Kendi kendini sömürgeleştirme harekâtının doğurduğu çok önemli bir sonuç, laikliğin de kendiliğinden *uygarlık transplantasyonunun bir parçası* olarak görülmesidir. Bunu anlayabilmek için önce daha genel bir noktaya değinelim.

Türkiye'nin ve daha geniş anlamda İslam âleminin modern çağdaki tarihini Batı'nın gözlükleriyle salt aydınlanmacı biçimde inceleyenlerin göremediği bir mesele var: Büyük Mağlûbiyet (hatırlatacak olursak İslam âleminin 7.-18. yüzyıllar arası sahip olduğu ekonomik, askerî, kültürel üstünlükten sonra kapitalizmin karşısında diz çökmesinin Müslümanlarda yarattığı derin sarsıntı) sonrası İslam âleminde yaşanan hiçbir şeyi, bu çığır açıcı olaydan bağımsız ele alamayız. Her şeyi o belirledi ve belirliyor demiyoruz. Kendi eseri olsun olmasın yaşanan her büyük gelişmeye bir yerinden damgasını vurmuştur ve vurmaktadır diyoruz.

Laikliğin de İslam toplumlarında bu damgayı yemesi olasılığı yüksekti. Zira Hıristiyan toplumlarında laiklik ile Müslüman toplumlarında laiklik arasında, tam da Büyük Mağlûbiyet dolayısıyla çok radikal bir farklılık doğuyordu. Hıristiyan toplumlarında laiklik, hayatın, dindar insanların zihnindeki iki boyutu, yani uhrevi olan ile dünyevi olan boyutları arasındaki ilişkiyi tanımlıyordu. Laikliğin amacı dinin insan varoluşunun uhrevi boyutuna, ahirete, "öteki dünya"ya özgü meselelere hasredilmesi, dünyevi meselelerin ise Aydınlanma'nın akılcılığıyla çözülmesi idi. Bunu yaşayan kanlı canlı insanların somut dünyasıyla ilişkilendirerek anlatırsak Aydınlanmacı laiklik Hıristiyanlara "İsa'nın hakkı İsa'ya, ama dünyayı akıl yönetsin" diyordu. Kısacası, laiklikte karşı karşıya konulan uhrevi ile dünyevi idi.

Laiklik İslam âlemine geldiğinde köprülerin altından sular akmış, Büyük Mağlûbiyet yaşanmıştı. Müslüman, emiri, sultanı, şahı ile, âlimiyle zenginiyle, köylüsüyle yoksuluyla İslam'ı istilacı, işgalci, sömürgeci karşısında bir savunma hattı olarak görüyordu. Laiklik, hangi konuda olursa olsun dinin iktidarını, yetkilerini, yasalarını karşısına aldığı anda Müslümanlar bunu "savunma barikatımız çöküyor" kaygısıyla karşılıyorlardı. Yani İslam dünyasında laiklik yanlılarının niyeti

çıkartıp yakasını açtığı mavi gömleğiyle kendine bir "halk adamı" semiyolojisi yaratabilmiştir.

uhrevi ile dünyevi olanı karşı karşıya getirmek olsa da Müslüman'ın kafasında karşı karşıya gelen Müslümanlık ile Hıristiyanlık'tı. Çünkü Müslümanlığın ona dünyevi alanda Hıristiyanlığa karşı bir güç vereceğine inanmıştı.

Bu, İslam âleminde laikliğin bir kenara bırakılmasını gerektirmiyordu. Modern çağa, burjuva toplumuna, kapitalist üretim tarzına geçerken birçok sosyo-ekonomik ve politik sorunun aşılması için laiklik vazgeçilmez bir önem taşır. (Bu elbette sosyalizme geçiş toplumunda daha da hayati hale gelir.) Dinler ve mezhepler arası iç savaşların engellenmesinden kadınların toplumsal yaşama özgürce, bütün potansiyelleriyle katkıda bulunmalarına, köleliğin kaldırılmasından bilimin ortaçağ sınırlarıyla karşılaşmadan gelişmesine kadar birçok meselede, kısmi ya da bütünsel ölçekte bir laik düzenleme toplumun ihtiyacıdır. Yani Müslümanlar sömürgeci/emperyalist Batı'ya karşı dinlerine sahip çıkıyorlar gerekçesiyle laiklikten vazgeçilemez. Ama bu özgül sorun dikkate alınırsa toplumun, özellikle daha düşük eğitilmiş emekçi kitlelerin laiklikle barışması çok daha kolay hale gelir.

Kendi kendini sömürgeleştirme harekâtı tam tersi bir sonuç doğurmuştur. Zorla şapka giydirilen kafanın içindeki zihin daha bilimsel/akılcı hale gelmemiş, buna karşılık bu zorlama, sosyal ve maddi gelişmeler dolayısıyla bilimin bir süre taşıyıcısı olmuş Batı uygarlığına karşı kuşkuyu, öfkeyi, düşmanlığı pekiştirmiştir. Osmanlı'da belirli bir olgunluğa erişen erkeklerin sakal bırakması âdetken Batılı erkek sakalsız bıyiksız diye Türkiye'de de bütün şehir ahalisinin "matruş" olması el altından zorlandığında, hasta köylünün karşısına "matruş" çıkan doktora "sen kûse bir âdemsin, hastanın halinden ne anlarsın?" diye tepki gösterilmiştir. 1928'de, tam İslam'ın devlet dini olduğuna dair hükmün anayasadan çıkarıldığı yıl Arap harflerinden Latin harflerine geçilmesi de gündeme getirildiğinde bunların her ikisinin de Batı'nın Türkiye üzerinde hâkimiyetinin pekiştirilmesi için yapıldığı izlenimi kaçınılmaz olarak doğmuştur. 1936'da anayasaya laiklik ilkesi konulmadan önce 1934'te hafta tatili Cuma'dan Pazar'a alındığında laikliğin Türkiye'nin Hıristiyanlaştırılmasının bekleme odası olduğu propagandasının yapılabilmesine olanak yaratılmış olmaktadır.

Öyleyse, Kemalist rejimin kendi kendini sömürgeleştirme harekâtı laikliğe düpedüz zararlı olmuştur.

3. Büyük burjuvazinin İslam'a sığınması

Bu yazının ilk bölümünde Türkiye'nin son 100 yıllık gelişiminde hâkim sınıfların içinde doğmuş olan çatlağın son çeyrek yüzyılda ya da biraz daha uzun bir süre içinde nasıl bir intikam (rövanşizm, kindarlık) operasyonuna yol açtığını inceledik. İkinci bölümde ise, burjuvazinin 1923'te ilk raundu kazanan kanadının kurduğu Kemalist rejimin gerçekleştirdiği radikal burjuva sosyal devrimini, işçi sınıfından ve daha da önemlisi nüfusun ezici bölümünü oluşturan köylülükten korkusu dolayısıyla nasıl kentlerle ve üst sınıflarla sınırlı bir devrim haline getirdiğini, bunun da emekçi kitleleri hâkim sınıfların öteki kanadı olan İslamcı burjuvaziye desteğe yönelttiğini ortaya koyduk.

Erdoğan'ın 21 yıldır başta olmasına, yıllar üzerinden toplumsal desteğinin

önemli bir bölümünü yitirmiş olmasına ve 2023 seçimlerine korkunç bir ekonomik sefalet ortamında girmiş olmasına rağmen seçimlerde çökmemiş olmasının (kazandı demiyoruz, çökmedi diyoruz, bu da Millet İttifakı gibi uysal ve ürkek bir muhalefet sayesinde kazanmaya dönüştürülebildi) ardında işte bu nedenlerle aldığı destek vardır.

Ama mesele burada bitmiyor. Cumhuriyetin kuruluş döneminin politikaları ve sınıf ilişkileri bugünkü krizde ne kadar belirleyici olursa olsun, sorun bundan ibaret değildir. Bugün yaşanan her şey, aynı zamanda Türkiye burjuvazisinin 12 Eylül karşı-devriminden itibaren cumhuriyetin kuruluş döneminde ve uzunca bir süre yaslandığı modern dayanaklardan vazgeçerek laikliği de terk etmeye doğru yelken açmasıyla da yakından ilgilidir.

Bu yazının ilk iki bölümünde anlatılanlar çok sık tartışılmayan, ilk bakışta kolay anlaşılacak birtakım tezlerle dayandığı için bu bölümleri uzun yazma zorunluluğu vardı. Oysa şimdi 1980 sonrasına ilişkin anlatacaklarımız çok daha yakın tarihsel verilere dayandığı için daha kolay anlaşılacaktır. Yaptığımız analizi Kemalist ya da Atatürkçü düşünsel-ideolojik çerçevede yetmişmiş olan aydınların çoğu ne kabul edecek ne de hatta anlayacaktır. Ama bu derginin okurlarının bu konularda söyleyeceklerimizi daha kolay sindireceğini düşünüyoruz. Zaten söyleyeceklerimizin bir bölümü solda genel kabul görecektir. Onun için her şeyi özet olarak anlatacağız. Burada ele alınan meseleler *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*’nin şu sıralarda kaleme alınmakta olan ikinci cildinde ayrıntısıyla yer alacaktır.

12 Eylül’ün katkısı

Türkiye’nin büyük burjuvazisi (eşanlı olarak tekelleri burjuvazisi, finans kapitali) 1980 döneminde neredeyse bütünüyle Atatürkçülüğe yaslanan ve Batı dünyasını kible belirlemiş olan TÜSİAD burjuvazisi ve müttefiklerinden oluşuyordu. Bu burjuvazi 12 Eylül yönetimiyle de içli dışlı idi. 12 Eylül, İslamcı hareketi bastırmakla birlikte, işçi sınıfının burjuvazi için basbayağı bir tehdit oluşturan mücadeleciliğini durdurmak ve gelecekte tekrarlanmasını engellemek amacıyla İslam’ın toplumsal etkilerini ve ideolojik nüfuzunu arttırma yolunda bilinçli bir politika izlemiştir.

Bunun en belirgin yanı, 12 Eylül’ün Türkiye için seçtiği yeni resmî ideolojinin adından bile bellidir: Türk-İslam sentezi. Biz bu sözde “sentez”in iddialı bir tını taşımasına rağmen *düşünce dünyasında* anlamlı hiçbir etki bırakmadığı kanısındayız. İslamcı düşünce yine kendi mecrasında Erbakancı hareketin, Fethullah Gülen cemaatinin ve tarikatların çepesinde akmıştır. Ancak halk kitlelerine yönelik *pratik politikada* önemli değişiklikler yaşanmıştır. Kemalist gelenekte din dersi zorunluluğu eğitimin hiçbir düzeyinde mevcut değilken, Ecevit-Erbakan hükümeti döneminde bile “ahlak dersi” kisvesi kullanılmışken, “laikliğin bekçisi” olarak sunulan Türk Silahlı Kuvvetleri’nin emir komuta zinciri temelinde gerçekleştirdiği darbenin cuntası din derslerini zorunlu hale getirmiştir. Bu, aradan geçen 40 yıllık sürede Türk devletinin başında her kim olursa olsun değiştirilememiş bir hüküm

olarak kalmıştır.

Yine bu dönemde tarihte görülmediği kadar çok İmam-Hatip Lisesi açılmıştır. Bu liselere TÜSİAD burjuvazisinin yavrularının ya da devlet bürokrasisinin azametli üyelerinin çocuklarının gitmeyeceği açıktır. İmam-Hatip Liseleri, 12 Eylül öncesinde polise ve sıkıyönetim döneminde askere kök söktüren kızlı-erkekli meslek lisesi öğrencilerinin uyuşturulması için endike bir ilaç olarak düşünülmüştür.

İkincisi, 12 Eylül yönetimi Turgut Özal'ı başbakan yardımcılığına getirerek Amerikan sosuna bulanmış bir İslamcılığın Türkiye'nin ekonomik, politik, kültürel hayatına adım adım hâkim olmasını, İslamcı birtakım odakların mevziler ele geçirmesini sağlamıştır. Rabıta adlı Suudi kuruluşunun Türkiye devletinin yurtdışında, Türkiye vatandaşlarının yaygın olarak çalıştığı ülkelerde sunmakta olduğu dinî faaliyetlerin finansmanını üstlenmesinden, Körfez ülkelerinin şeriat bankacılığı yapan bankalarının Türkiye'ye giriş kapısının açılmasına dek çok çeşitli alanlarda İslamcı güçlere olanaklar yaratılmıştır.

Ama 12 Eylül'ün Türkiye sınıf mücadelelerinde ve siyasi hayatında yarattığı etkinin asıl önemli yanı şudur: İşçi sınıfının sosyalist harekete ve ideolojiye bağlılığını koparmak için 12 Eylül İslam'ı ve muhafazakârlığı genel olarak pompalamıştır. Devlet, İslamcılığı siyasi İslamcı hareketler değil kendi yaparsa işçi sınıfı radikalizasyonunu durduracağını umut etmiştir. Evet, bu işe yarayan bir strateji olmuştur. Ama bu gelişme diyalektik değişimi içinde çok geçmeden İslamcı hareketin kendisinin 1994 yerel seçimlerinde çok büyük bir başarı kazanmasıyla ve ardından 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkmasıyla sonuçlanmıştır. "İslam eksi Erbakan" formülü iflas etmiştir. 1994 yerel seçiminin aynı zamanda Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçilmesi sayesinde ulusal politika alanında ilk kez sivrilmesini sağlaması sembolik olarak çok manalıdır.

4. Özet ve sonuç

Cumhuriyetin 100. yılının, 2023 yılının ilk yarısı boyunca Türkiye, Erdoğan ve AKP'nin 20 yıl sonra bir burjuva partiler ittifakı tarafından iktidardan düşürülmesi çabasının gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorusunun cevabını aradı. Yılın ikinci yarısında, 100. yıldönümünün tarihi yaklaşırken, iktidarını sürdüren Erdoğan ve AKP'nin bu aşamadan sonra hangi denizlere yelken açacağı sorusu toplumun önemli bir bölümünün zihnini kemiriyor. Her durumda cumhuriyetin kuruluşunda öne çıkan bir dizi ilkenin ve yönelişin tehdit altında olduğu gözle görülüyor. Laiklik, bilimsel eğitimin önceliği, kadınların eşitliği, özgürlüğü ve toplumsal hayata katılma hakları, ciddi taarruz altında. Bu topraklarda son 100 yıldır yaşadığı saldırılar sonunda artık varlığı bile tartışılır hale gelen gayri müslim nüfusun dışında, Alevi toplumunun, ateistlerin, başka inançlara sahip toplulukların vb. varlığı tehditlerle karşı karşıya. Son yarım yüzyıl boyunca dünyada ve kısmen de Türkiye'de varlığı zar zor da olsa tanınmış olan eşcinsel ve trans topluluklar ise ciddi bir tehlike altında.

Demek ki (kendine özgü yanları olan son faktör bir kenara koyulursa), cumhuriyet ile birlikte elde edilmiş bazı haklar ve güvenceler, önümüzdeki dönemde adım adım ortadan kaldırılma tehlikesiyle karşı karşıya. Cumhuriyet

fikrinin kendisinin ne ölçüde bu haklara ve güvencelere bağlı olduğu tartışmalı olsa da, en azından şu kolaylıkla söylenebilir: Mustafa Kemal Atatürk'ün öngördüğü biçimiyle cumhuriyet bir kriz içindedir.

Bu yazı, bu krizin köklerinin ta cumhuriyetin kuruluş dönemine kadar geri gittiğini ortaya koymak amacıyla yazıldı. Cumhuriyetin koşullarını yaratan (ve bir burjuva devriminin uğrakları/momentleri olan) *politik devrimin* (Millî Mücadele'nin) ve bu devrimin zaferle sonuçlanmasından sonra başlayan *sosyal devrimin* her ikisinin özelliklerinden kaynaklanan diyalektik gelişmenin, kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni konjenital (doğuştan gelme) bir çelişki ile karşı karşıya bıraktığını ortaya koymaya çalıştık. İşte bugün, dünya ve Türkiye koşulları belirli bir noktaya geldiğinde cumhuriyetin bir kriz içine düşmesinin en önemli koşulu bu çelişkiden kaynaklanıyor. Tek değil ama en önemli koşulu.

İncelenen büyük zaaf şöyle özetlenebilir: 1920'li ve 1930'lu yıllarda yaşanan sosyal devrim, radikal karakteriyle Türkiye'de kapitalizmin hızlı gelişmesinin önkoşullarını yaratıyordu, ama aynı zamanda hem politik devrim emekçi kitleleri dışlamış olduğu için ("kitlesiz devrim"), hem de sosyal devrim geniş emekçi halk kitlelerini tümüyle dışlayan bir biçimin damgasını yediği için ("kendi kendini sömürgeleştirme"), kitlelerin önemli bir bölümünün desteğini hiçbir aşamada almamış bir devrim ve onun ürünü olan bir cumhuriyet yaratıyordu. Türkiye burjuvazisi ve onunla birlikte kapitalizmin gelişmesinden yararlanan diğer sınıf ve katmanlar en başından itibaren Batı emperyalizmine kendi istek ve iradesiyle boyun eğdiğinden dolayı hayatın her yanını Batılıları taklit ederek yaşarken, emekçi sınıflar bu sosyo-kültürel gelişmenin dışında kalıyordu. Sonuç, iki ayrı uygarlığın *sınıfsal bir ayrım*a karşılık vermesiydi: Hâkim sınıflar Batılı, emekçiler Doğulu, iki ayrı âlemde yaşıyordu.

Büyük emekçi halk kitleleri hâkim sınıf siyasetçilerinin İslamcı (veya İslamcılığa sempatiyle yaklaşan) kanadına bu yüzden daha büyük sempatiyle baktılar hep. Tam oluşmamış bir sınıf bilinciyle bulutumsu biçimde kendilerine hasım olarak gördükleri Batıcı-laik "Atatürkçü" burjuvaziden farklı bir sosyo-kültürel profile sahip olan bu hareketin ana temsilcileri (Menderes'ten Demirel'e, Özal'dan Erbakan'a, sınıfsal olarak kendilerinden bambaşka bir dünyanın insanları olduğu halde) onlara çok daha sempatik geldi. Ama "Kasımpaşalı" Erdoğan (sınıfsal konumu yine farklı olduğu halde) bunların hepsinden daha fazla "bizden biri" olarak görüldü gözlerine. Erdoğan'ın büyük karizmasının asıl kaynağı budur.

Elbette, tek olasılık bu değildi. Gittikçe proleterleşen bir emekçi sınıflar kitlesi, hasım olarak gördükleri "Atatürkçü" burjuvaziye çok daha radikal biçimde muhalefet edebilirlerdi. Sosyalizm Türkiye emekçisinin gündemine geldiği takdirde kopuş sosyo-kültürel alanda değil sosyo-ekonomik ve giderek devleti de merkeze alan politik düzeylerde yaşanabilirdi. Bu bir olasılık olarak kalmadı. 1960-1980 arasında başta işçi sınıfı olmak üzere emekçi sınıflar (yoksul ve topraksız köylüler, mevsimlik işçilik yapan yarı-proleterler, hatta hayatlarını tarım üreticiliğinden kazanan küçük toprak sahiplerinin bir kısmı, ayrıca kent yoksulu gecekondu halkı) yanlarına Kürt halkının gittikçe büyüyen kitlelerini ve gençliği de alarak bir devrim

potansiyeli yarattılar.³⁰

Ama devrim ile karşı-devrim arasındaki bilek güreşini ikincisi kazandı. 12 Eylül rejimi işçi sınıfının, emekçilerin ve (en başta Kürt halkı olmak üzere) müttefiklerinin en diri güçlerini işkence, katliam ve uzun hapislik yoluyla cezalandırarak, her örgütlerine saldırarak, her kazanımlarını tırpanlayarak onlara ağır bir darbe vurdu. 12 Eylül karşı-devrimi burjuvazinin Batıcı-laik kanadının rejimiydi. İslamcılar ve faşistler içerideydi. İşte bu rejim işçi sınıfından ve sosyalizmden korkusu dolayısıyla İslam'a sığındı. Yoksullar, emekçiler, işçiler dine uhrevi kurtuluş için sığınır. Zenginler, iktidar sahipleri, burjuvalar ise dünyevi amaçlarla. Türkiye 1980'li ve 1990'lı yılları, burjuva devletin organlarının işçi sınıfı ve emekçilerin yeni kuşaklarının beyinlerine ve ruhlarına dinî düşünceler zerk etmesiyle geçirdi. Ve sonunda 21. yüzyılda kendi eliyle, acemi bir büyücü yamağı gibi Türkiye'yi İslamcılığın hâkimiyetine teslim etti!

Bu yazının anlattığı böyle özetlenebilir. Bu, *öykünün tamamı değildir*. İddiamız bu değil. Erdoğan ve AKP'nin iki on yıllık ve onlar açısından her şey iyi giderse yakında çeyrek yüzyıllık hâkimiyetinin başka koşulları da vardır. Bunların bazılarını bu yazıda değindik. Kapitalizmin dünya çapındaki bütünleşmesinden, Türkiye burjuvazisinin 1980 sonrasında iç pazardan dünya pazarına dönmesinden ve İslamcı sermayenin 1980'li ve 1990'lı yıllarda palazlanmasından bağımsız olarak bu gelişmeyi anlamak mümkün değildir. Daha ötede, bu yazıda sözü edilmeyen birçok başka ön sırada yer alan iç faktör vardır. Bunlar arasında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kendi kendini zayıflatan politikaları çok önemli rol oynuyor ama bu yazıda ele alınmasına gerek yok.

AKP istibdadı aynı zamanda dünya çapında kapitalizmin inhitât döneminin bir genel olgusu olan bir dizi gerici rejimle ortaklıklar taşımaktadır. Dünya çapında birçok ülkede güçlü önder arayışı son derecede yaygınlaşmıştır. Din, sadece İslam ülkelerinde değil her yerde belirleyici bir politik faktör halini almaktadır. Bunlara Türkiye'ye özgü başka birtakım faktörleri de eklemek mümkündür.

Bu yazıda kurulan çerçeve çok somut bir soruya Kemalistlerden ve Atatürkçülerden farklı bir cevap getiriyor. Erdoğan'ın kitlesel gücü başta nasıl büyüdü, bugün de bütün başarısızlıklarına rağmen neden hâlâ yüksek seyrediyor? Bu soruya Kemalistlerin ve Atatürkçülerin cevabının "cehalet" olduğunu yazının en başında vurguladık. Bizim cevabımız ise Kemalist cumhuriyetin "taklit" ilkesinin, Batı emperyalizmine kendiliğinden boyun eğmesinin, halk kitlelerinin bu yüzden İslamcılarının kendilerine daha yakın olduğu yanılsamasına kapılmasına yol açtığıdır. Bir ikinci aşamada 1960-1980 arası yaşananlar dolayısıyla burjuvazi işçi sınıfından ve sosyalizmden öylesine korkmuştur ki hâkimiyetini İslam'ı yayararak perçinleme yoluna girerek işçi ve emekçileri kendi eliyle (istemedenden de olsa) Erdoğan'a ve AKP'ye teslim etmiştir.

Bu tablo, Marksist bir sosyalizme, Bolşevik bir Marksizme büyük görevler yüklüyor. Halk kitlelerinin İslamcılığa yüzünü dönmesi konusunda "yetmez ama

³⁰ Bu önermeyi abartmalı ya da hayalci bulan okurlarımıza *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* kitabımızın şu sıralarda hazırlamakta olduğumuz ikinci cildinde bunu somutluğu içinde ortaya koyacağımızı belirterek geçelim.

evet”çilerin gerici teslimiyetinin ve Batı taklitçiliğinin sosyalizmi Kemalizmden ayırt etmeyi olanaksız kılan kalıpcılığının ötesinde yerli bir komünizmi geliştirmek ve işçi sınıfı başta olmak üzere büyük emekçi kitleleri esas kurtuluş yoluna çağırarak. Emperyalizmle politik ve ekonomik alanlarda mücadele hayati önemdedir. Ama Türkiye’de yaşadığımız yüz yıllık gelişme Batı emperyalizmiyle sosyo-kültürel alanda mücadeleye de yakıcı bir önem kazandırıyor.

Sermaye ve ordu

Abdullah Köktürk¹

Giriş

Türkiye son altmış üç yıl içinde ikisinde (27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980) askerlerin yönetime el koyduğu, ikisinde ise (12 Mart 1971 ve 28 Şubat 1997 süreci) iktidarın değiştiği dört **başarılı** askeri müdahale yaşamıştır. Bunlara, Albay Talat Aydemir'in (22 Şubat 1962 ve 20 Mayıs 1963) müdahale girişimleri ve 15 Temmuz 2016 kalkışması da dahil edilirse, ülke üç de başarısız askeri müdahale girişimine sahne olmuştur. Bunlara 2007 e-muhtırası da ilave edilebilir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin askeri müdahaleler aracılığıyla Türk siyasi yaşamında etkili bir özne olması artık yadsınamaz bir gerçektir.

Ordunun siyasi hayattaki nüfuzu sadece askeri müdahaleler ile sınırlı değildir. Ordu üretim araçlarına sahip olarak ve büyük sermaye ilişkileri ile ekonomik hayatta da önemli aktördür.

Tarih boyunca üretim aracı sahipleri, üretim güçlerini kendi lehlerine kullanmışlar ve buldukları coğrafyalarda yönetim gücüne sahip olmuşlardır. Ortaçağ'da büyük toprak sahipleri aynı zamanda feodal lord veya derebeyi olarak yönetime ortak olmuşlardır. Kapitalizmin oluşumu ve ulus devletlerin kurulması ile üretim araçlarına sahip olan milli burjuvaziler cumhuriyetler kurarak veya parlamentolarla temsil yetkisi alarak yönetici sınıfı oluşturmuşlardır.

Türk Silahlı Kuvvetleri, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) şirketleri ile üretim araçları sahibi olarak üretim gücü haline gelmiş, OYAK müdahaleleri kolaylaş-

¹ E. Albay, Dr. Öğretim Üyesi, Piri Reis Üniversitesi

tırın bir faktör olarak devreye girmiştir.

Batı'da ekonomi ve siyasetin birbirinden ayrılması, ordunun siyasetten uzaklaşması ile sonuçlanmıştır. ABD'de 12 Haziran 1776 tarihinde kabul edilen Virginia İnsan Hakları Bildirisi'nin 13. maddesinde ordunun sivil gücün emri altında olması gereği şu şekilde vurgulanmıştır; "...ordu her durumda, sivil gücün emri altında bulunmalı ve sivil güç tarafından yönetilmelidir".² İngiltere'de ise 1688'den beri hiçbir İngiliz hükümeti ordu tarafından devrilmemiştir.

Türkiye'de ise ordu ekonomik faaliyetlerin içine girdikçe siyasette de etkin olmaya başlamıştır. Türkiye bu konularda yalnız değildir. İsrail'den Myanmar'a, Pakistan'dan Cezayir'e, Yemen'den İran'a, Endonezya'dan Mısır'a, Tayland'tan Laos'a onlarca ülkede askeri şirketler ekonominin militarizasyonuna hizmet etmektedirler.³ Bu militarizasyon üst rütbeli askerlerin refahını arttırırken, orduyu üretim aracı bir sınıf haline dönüştürmekte ve olağanüstü koşullarda orduyu siyasetin bir aracı haline getirmektedir. Siyaset bir tanımı ile; kaynakların paylaşılması için yapılan bir mücadele olduğundan; Silahlı Kuvvetler personelinin bu kâr elde etme sürecine doğrudan veya dolaylı olarak dahil olmaları, ordunun politika oluşturma sürecine ve kaynakların dağıtımını kontrol etmeye ilgisini arttırmaktadır.

Türkiye'de devlet, ordu veya askeri müdahaleler üzerine yapılan çalışmaların bir bölümü, *güçlü devlet-zayıf toplum* ve *bürokrasi-burjuvazi* karşıtlığını öne çıkaran, birikim rejimlerini göz ardı eden, militarizmi ve *pretoryanizmi*⁴ vurgulayan yaklaşımlar getirmektedir. Birikim rejimlerini göz önüne alan çalışmalarda ise, yapısalcı ve işlevselci bir açıklama ile, askeri müdahaleler sermaye birikim krizlerini çözen ve yeni bir birikim modeline geçişi sağlayan müdahaleler olarak ele alınmaktadır. Bu analizlerde ise sadece ekonomik düzlemde kaldığı için ordu ve sermaye arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğu göz ardı edilmektedir. Oysa, Türkiye'de ordunun kendi çıkarları, sınıfsal güç ilişkilerinden kopuk bir şekilde oluşmamaktadır. Ordu büyük sermaye ile farklı ilişkiler kurmaktadır. Emekli yüksek rütbeli subaylar holding ve şirketlerde istihdam edilmekte, OYAK şirketlerinde yönetim kurulu üyeliği ve askeri vakıflarda yöneticilik görevlerinde bulunmakta ve savunma şirketlerinde aracılık yapmaktadırlar.

Türkiye'de ordu, Bob Jessop'un *istisnai devlet* tanımına uygun olarak, olağan demokratik araçlarla çözülemeyecek politik ideolojik krizlere cevap olarak, ortaya çıkmaktadır.⁵ Ordu, 1960 darbesinden beridir bütün krizleri sanayi sermayesi lehine çözümlenmiş ve onun hegemonya kurmasını kolaylaştırmıştır.

Bu makalede, ordu sermaye ilişkisi, bunun siyasete etkileri tarihsel süreçte ele alınacaktır.

2 "Virginia Declaration of Rights", 12 Haziran 1776, https://avalon.law.yale.edu/18th_century/virginia.asp#:~:text=I%20That%20all%20men%20are,possessing%20property%2C%20and%20pursuing%20and, (erişim tarihi 22 Temmuz 2023)

3 Abdullah Köktürk, "Militarizmin Öteki Yüzü: Askeri Şirketler", *Ayrıntı Dergisi*, no: 31, 2019, s. 82-91.

4 Pretoryanizm: Silahlı kuvvetlerin kendilerini devletin, mevcut rejimin veya mevcut iktidar ve yöneticilerin koruyucusu olarak görmesi durumudur. Pretoryen ordular silahlı güçlerini kullanarak siyasette etkin olurlar, iktidarlara değiştirebilirler.

5 Bob Jessop, *Devlet Teorisi, Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, Ankara: Epos, 2008, s. 97.

Türkiye’de ordu sermaye ilişkisinin kökenleri

Yüksek rütbeli askerler, çoğunluğu eşraf ve büyük tüccar olan sermaye kesimi ile 1924 yılında İş Bankası’nın kuruluşu ile tanışmışlardır. Avcıoğlu’na göre, “Kendilerini iş hayatının göbeğinde bulan Kurtuluş savaşı temsilcileri iş hayatının tadına kolayca varacaklardır.”⁶ İş Bankası ilk Yönetim Kurulundaki on üyeden beş tanesi asker kökenlidir.⁷ İş Bankası’nın kuruluşu aynı zamanda *aferizm*⁸ tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Şeker fabrikalarının kuruluşu ve şeker üretim ve ithalatının aynı kişilerce yapılması dolayısı ile üretimin düşürülerek, ithalatın arttırılması dolayısı ile İş Bankası grubunun da içinde olduğu bürokrat/işadamlarınca alınan yüksek komisyonlar, Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özel sektöre tanınan avantajlar, li-manlarda kurulan özel şirketler aracılığı ile yapılan yolsuzluklar bu dönemin aferist örneklerindedir.⁹

Mareşal Fevzi Çakmak’ın 1921’den 1944 yılına kadar devam eden 23 yıllık Genelkurmay Başkanlığı döneminde ordunun devletin ve sivil hayatın her kademesinde ağırlığı hissedilmiştir. Yolların ve köprülerin yapılması için bile Genelkurmayın izni gerekmiştir.¹⁰ Ordu komutanlarını karşılamayan valiler taciz edilmiş¹¹, İzmit örneğinde olduğu gibi valilerin şehrin bazı yollarından geçmeleri bile izne tabi olmuştur.¹²

Fevzi Çakmak’ın Genelkurmay Başkanlığı dönemi ordu üst kademesinin siyaset ve devlet yönetiminde ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. Hatta Büyüktuğrul’a göre, “Mareşal, sadece Milli Savunma Bakanının üstünde değil, herhangi bir yasa-sı olmamasına rağmen, hükümetin de üstünde ve Atatürk’ten sonra gelen ikinci

6 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, 11. bs., İstanbul: Tekin Yayınevi, 1. Kitap, 1977, s. 375.

7 Yönetim Kurulu asker üyeleri: Mahmut Soydan (Başkan), Fuat Bulca, Ali Kılıç, Salih Bozok ve İhsan Eryavuz. İş Bankası ilk yönetim kurulunun tam listesi için bkz. İbrahim Ülkem, “Türkiye İş Bankası ve T.C. Merkez Bankası’nın Kuruluşunda Atatürk’ün Rolü”, *Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü, Sempozyum Bildirileri içinde*, İstanbul: Formül Matbaası, 1981.

8 Affair: Fransızca iş anlamına gelmektedir. Affairisme ise, çıkarıcılık anlamındadır. Aferizm Türkçeleşerek siyasi kadrolarla sermaye çevrelerinin kurduğu yakınlıkla devlet desteği ve kaynaklarından yararlanarak özel ekonomik girişimlerde bulunma anlamında kullanılmıştır.

9 Avcıoğlu, s. 379-439.

10 Cemal Madanoğlu, *Anılar-I, 1911-1938*, İstanbul: Çağdaş Yayınlar, 1982, s. 135.’den aktaran Özdağ, *Ordu- Siyaset İlişkisi: Atatürk ve İnönü Dönemleri*, s. 72. (Diyarbakır’a fabrika yapmak isteyen Urfa milletvekili Behçet Bey’in Fevzi Çakmak izin vermediği için bunu yapamaması ve konuyu Maliye Bakanı Celal Bayar’a şikayet etmesine Diyarbakır Orduevi’nde şahit olan Cemal Madanoğlu bunu anılarında anlatmaktadır)

11 Özdağ, *Ordu- Siyaset İlişkisi: Atatürk ve İnönü Dönemleri*, s. 61-66. (2. Ordu Müfettişi Fahrettin Altay’ın Muğla denetlemede vali tarafından karşılanmaması üzerine, gece yolu kesilen vali iki genç subay tarafından — Üsteğmen C. Madanoğlu ve Yüzbaşı Ruhi — dövülür. Vali İzmir’e gelerek Fahrettin Paşa’dan özür diler. Alay komutanı makamında Fahrettin Paşa iki genç subaya teşekkür eder).

12 İzmit Valisi Ziya Tekelioğlu, Kolordu komutanı Korgeneral Muzaffer Ergüder’i Atatürk’e “İzmit valisi olduğum halde nöbetçi koymuş beni yoldan geçirmiyor” diye şikâyet edince Ergüder, “İzmit’ in her yolundan değil, kendisine İzmir-Yalova yolunu yaptır dedim; yaptırmayınca ben yaptırırım, şimdi ben onu o yoldan geçirmiyorum” dediğini Büyüktuğrul anılarında anlatmaktadır. (Afif Büyüktuğrul, *Büyük Atamız ve Türk Denizciliği*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1966 s. 242’den aktaran Özdağ, a.g.y., s. 72.)

adamdı.”¹³

Askeri harcamalar açısından ise 1930-1938 dönemi bütçenin % 17 ila % 30'nun savunmaya ayrıldığı bir dönemi kapsamaktadır.¹⁴ Bu oranlar 1940-44 yılları arasında % 42-45 aralığında olmuştur.¹⁵ Hikmet Özdemir'e göre: Fevzi Çakmak'ın Genelkurmay Başkanlığından ayrıldığı 1944 yılına kadar “TBMM’de askeri harcamalar hakkında tek soru bile sorulamamıştır. Milli Savunma bütçesi Genelkurmay tarafından hazırlanarak adeta formalite tamamlansın diye Meclise gönderilmiştir.”¹⁶

1938 sonrası dönemin önemli bir özelliği Mareşal Çakmak'a rağmen İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasıdır. Cumhurbaşkanlığı seçiminde güç dengesi sivil bürokrasi lehine değişmiştir. Bu durum iktidar blokunda yönetici konumda olan askerlerin bürokrasi içinde hâkim rollerinin kaybolmasına yol açmıştır. Bunun neticesinde daha önce Cumhurbaşkanlığına bağlı olan Genelkurmay Başkanlığı Mareşal Çakmak'ın 1944’de emekliye sevkinden sonra çıkarılan 4580 sayılı “Genelkurmay Başkanlığı'nın Vazife Salahiyetleri Hakkında Kanun” ile Başbakanlığa bağlanmıştır.¹⁷ Bu durum ordunun bağımsızlığını azalttığı gibi sivil siyasi elitin ordu üzerinde kurumsal egemenlik kurmasını sağlamıştır. 1949 yılında Genelkurmay Başkanlığı 7223 sayılı kanun ile Millî Savunma Bakanlığı'na bağlanarak süreç tamamlanmıştır.¹⁸ Bu süreçte çok partili bir siyasi rejime geçen Türkiye’de ordu sivil iradeye bir süreliğine tabi kılınmıştır. 1960 yılındaki askeri müdahale sonrası Genelkurmay Başkanlığı tekrar Başbakanlığa bağlanacaktır.

İktidar blokunda hâkim rolünü kaybeden ordunun yerine geçen sivil bürokrasinin iktidarına karşı çıkan büyük ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin bu dileği seslendirmelerine “Çiftçiyi Topraklandırma Kanun Tasarısı” tartışmaları yardımcı olmuştur. Başta Aydınli büyük bir toprak sahibi olan Adnan Menderes olmak üzere bu tasarıya karşı çıkanlar daha sonra verecekleri bir önerge ile Anayasanın tam uygulanmasını ve demokrasinin kurulmasını istemişlerdir. Önergeyi verenler daha sonra partiden ihraç edilerek veya istifa ederek ayrılacak ve Demokrat Parti'yi (DP) kuracaklardır.

Bu koşullarda kurulan DP, 1950 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla iktidara gelecek ve ticaret burjuvazisinin hegemonyasında içinde büyük toprak sahiplerinin de bulunduğu, bürokrasinin ise iyice güçsüzleştirildiği yeni bir iktidar bloku kurulacaktır.

2 Haziran 1950’de meclisten güvenoyu alan Menderes Hükümeti ilk icraat olarak Silahlı Kuvvetler içinde büyük değişiklik yapmış, peşinden üst düzey devlet memurları içinde yaptığı değişiklikler ile de devlet iktidarını fiilen eline geçirmiştir.¹⁹ Ordu içindeki tasfiyede 16 general ve 150 Albay tasfiye edilmiştir. Huntington’un

13 Büyüktuğrul, *Büyük Atamız ve Türk Denizciliği*, s. 242’den aktaran Özdağ, a.g.e., s. 73.

14 Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, *Savunma ve Güvenlik Hizmetleri: 1924-1933, Ödenek ve Harcamaları*, Ankara: Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993, s. 97.

15 A.g.y., s. 243.

16 Hikmet Özdemir, *Rejim ve Asker*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, s. 73.

17 A.g.y., s. 85.

18 A.g.y., s. 91.

19 Cem Eroğul, *Demokrat Parti ve İdeolojisi*, 4.bs., Ankara: İmge Kitabevi, 2003., s. 100.

deyişle; “Türkiye’de ordunun içinden doğan siyasi partiler sonuçta generallerin siyaset yapmasına son vermişlerdir”.²⁰

Ordu, iktidar blokundaki hâkim rolünü kaybettiği gibi subaylar da ülke içinde politikacılar tarafından aşağılandıklarını düşünmeye başlamışlardır.

Türkiye 1950’lerin ikinci yarısından itibaren “ithal ikameci sanayileşme” diye anılacak yeni bir birikim rejimine geçmeye başlamıştır. Ticaret sermayesi içinden çıkan sanayi sermayesi, üretimdeki gücünü yönetimde gösterememenin çelişkinsini yaşamaya başlamıştır. Bu çelişki, işçilerin ve gençlerin bir bölümü, şehirli aydınlar yanında DP’den hoşnut olmayan ordu içindeki müdahale yanlısı askerlerce çözülmüştür.

1960 askeri darbesi ve OYAK’ın kurulması

27 Mayıs 1960 sabahı Türk ordusu içindeki hiyerarşiye aykırı olarak çoğunluğu albay ve alt rütbelerde bulunan subaylarca yapılan askeri müdahale sonucu oluşturulan 37 kişilik Millî Birlik Komitesi (MBK) 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimlere kadar tek yetkili yasama organı olarak görev yapmıştır.

MBK’nin ilk icraatlarından birisi 30 Eylül 1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulması ise, diğeri de, 1961 yılı başında Ordu Yardımlaşma Kurumu’nun (OYAK) kurulmasıdır.

DPT, “kaynakların devlet tarafından denetlenmesi” ve “sanayi sermayesine yönlendirilmesinin” bir aracı olarak kurulurken, OYAK da, askerlerin üretim aracı sahibi olmasını sağlamıştır.

MBK’nin sanayi sermayesi yanlısı icraatları, sanayi ve ticaret odaları yönetim kurullarına sanayi sermayesi lehine müdahale ederek de kendini göstermiştir. MBK, Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı gibi iki önemli sanayiciyi İstanbul Sanayi Odası’na başkan ve başkan yardımcısı olarak atamıştır. MBK hükümetinde Sanayi Bakanı’nın kim olacağını da sanayici Vehbi Koç belirlemiştir.²¹

Ticaret ve Sanayi Sermayesi arasındaki mücadelenin MBK’ye yansması, 27 Mayıs müdahalesinin daha 6 ayı dolmadan 14 MBK üyesi subayın, bir tür sürgün olarak dünyanın çeşitli başkentlerine büyükelçilik müşaviri olarak atanmaları olmuştur.

1960-1971 zaman dilimi, İthal İkameci Sanayileşme modelinin yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde bir yandan 1961 Anayasası ile siyasi iktidar sınırlandırılmış, bireysel özgürlükler güvenceye alınmış, özgürlükçü çoğulcu ve sosyal liberal bir süreç yaşanmıştır. Türkiye batılı anlamda liberal demokrasiye en çok bu dönemde yaklaşmıştır. Ancak kapitalizmin gelişim düzeyindeki zayıflık, birikim sürecinde tıkanıklıklar oluşturmuş, sonuçta mevcut üstyapı kurumları geçerlilikle-

20 Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, Yale University Press, 1968, s. 258. <https://pdfs.semanticscholar.org/bf7d/7528a7d3614f3550ec9ef1b869f7f7d731a1.pdf> (erişim tarihi 29 Temmuz 2023.)

21 Abdullah Köktürk, “Türkiye’de İktidar Bloğu’nun Değişim ve Dönüşümleri”, *ICHES Uluslararası İnsani Bilimler ve Eğitim Bilimleri Kongresi Tam Metin Kitabı*, ISBN: 978-605-7736-44-4, Elazığ: Asos Yayınevi, 2019, s. 700.

rini yitirmişlerdir. Buna bağlı olarak sanayi burjuvazisinin kişisel özgürlüklerdeki gelişim ve toplu sözleşme düzeninden duyduğu rahatsızlık bu dönemin sonunu getirmiştir. Sistemin bu çelişkileri 12 Mart 1971’de bir kez daha ordunun müdahalesi ile çözülmeye çalışılmıştır.

12 Mart müdahalesi öncesi ordudaki bazı radikal subaylar 9-10 Mart gecesi hükümeti devirerek kökten bir reform programı uygulamayı düşünmüşlerdir.²² Bu reformların bir tür sol, parlamento dışı bir iktidarcı yürütülmesi planlanmıştır. Doğan Avcıoğlu ve Mihri Belli’nin “Milli Demokratik Devrim” düşüncesi çevresince bazı aydınların da dahil olduğu plan başarıya ulaşmayınca aralarında Tümgeneral Celil Gürkan ve Tuğamiral Vedii Bilget’in de bulunduğu beş general, bir amiral ve 35 albay 16 Mart 1971’de emekliye sevk edilmişlerdir.²³ 9 Mart hareketinin planlayıcısı olarak, 13 Kasım 1960’da sürgüne gönderilen MBK’nin radikal kanadından Numan Esin, İrfan Solmazer, Orhan Kabibay gibi bazı emekli subayların da olması dikkat çekicidir.

9 Mart hareketi başarılı olamayınca da, 12 Mart 1971’de Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları hükümete bir muhtıra vererek, hükümetin istifa etmesine neden olmuşlar ve Türkiye iki yıl boyunca sanayi sermayesine yakın bakanlar ve başbakanlarla yönetileceği bir ara rejim dönemine girmiştir.

12 Mart’tan sonra, benzerlerini 12 Eylül 1980’de göreceğimiz pek çok olay yaşanmıştır. Bunlar başlıca, emek üzerindeki baskılar, ücretlerin düşürülmesi, grevlerin yasaklanması, sendika liderlerinin hapsedilmesi, gençliğin önderlerinin hapsedilmeleri ve bazılarının idamı vb. dir.

12 Mart dönemi dediğimiz dönem, 12 Mart 1971’den, 1973 Ekim seçimlerine kadar geçen iki yıl olarak gözüксе de, CHP-MSP koalisyon hükümetinin yıkıldığı 1974 Kasım ayından sonra kurulan Sadi Irmak hükümeti de bu döneme dahil edilebilir. 29 Kasım 1974 günü yapılan güven oylamasında 17 kabul oyuna karşın, 358 red oyu ile meclisten güvenoyu alamamasına rağmen, 17 Kasım 1974 tarihinden, 31 Mart 1975 tarihine kadar 4,5 ay boyunca ülkeyi yönetmiştir.

Esasında 12 Mart 1971’de başlayan emeği baskılama programı, Aralık 1983’te Özal Hükümeti kurulana kadar (kısa süreli CHP-MSP koalisyon dönemi ayrı tutulursa) askerlerin kontrolünde devam etmiştir. 12 Mart dönemindeki Nihat Erim, Naim Talu, Ferit Melen ve sonraki Sadi Irmak hükümetlerindeki çoğu bakanın 12 Eylül hükümetlerinde de görev almaları bu programın devamını göstermektedir.

12 Mart ve 12 Eylül dönemlerindeki bakanlar kurullarının oluşumu incelendiğinde, 8 bakanın hem 12 Mart hem de 12 Eylül dönemlerinde görev aldıkları görülmektedir. Sivil yönetime geçiş kabul edilen Sadi Irmak hükümeti döneminde görev yapan bakanların 12 tanesi ya 12 Mart ya da 12 Eylül dönemlerinde görev almıştır. 12 Mart ve Sadi Irmak hükümetlerinin bu yapısı ile sürmekte olan ithal ikameci birikim rejiminin yaşadığı krizi bir müddet ertelese de, 1975-1980 arası **istisnai devletin** sıkıyönetim gibi bazı özelliklerini de gösteren sivil hükümetler dönemindeki olağan devlet hegemonya krizini çözememiş ve bu kriz 12 Eylül 1980 iktidarı

22 William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları, 1996, s. 162

23 Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1981, s. 466.

ile çözülmüştür.²⁴

1973 sonrası kurulan koalisyon hükümetleri döneminde uygulanan popülist politikalar ile ücretlerin dünya ortalamasının üzerinde seyretmesi, döviz sıkıntısı, iç pazarın tıkanması ve ücret artışlarının işgücünün verimlilik artışı ile telafi edilememesi sonucu kâr oranlarının düşmesi ile iç pazara yönelik bir birikim modeli olan İthal İkameci Sanayileşme modelinin krize girmesi sanayi sermayesinin tam hegemonya kurmasını engellemiştir. Bu koşullarda İhracata Yönelik Sanayileşme adı verilen yeni bir birikim modeli 24 Ocak 1980’de bir istikrar programı ile yürürlüğe girmiştir. Ancak 24 Ocak programının, iş adamlarınca yürürlükteki sendika, toplu sözleşme kanunları, süregelen grev ve işçi eylemleri gölgesinde olumlu sonuçlar vermeyeceği düşüncesi ve 70’lerden itibaren yükselen sınıfsal mücadelenin burjuvazi tarafından kendisine karşı bir tehdit olarak görülmesi, 12 Eylül askeri müdahalesinin gerekçelerini oluşturmuştur.

12 Eylül’den sonra kurulan ve eski Deniz Kuvvetleri Komutanı emekli Oramiral Bülent Ulusu’nun başbakan olduğu hükümette, 24 Ocak Kararlarının sorumlularından Turgut Özal’ın başbakan yardımcılığına getirilmesi ve bizzat Başbakan Ulusu tarafından TÜSİAD üyelerinden istenen birçok şirket yöneticisinin yeni hükümette bakan olarak yer alması Kasım 1983 seçimlerine kadar sürecek ara rejimden büyük sanayici ve iş adamlarının memnun kalmasını sağlamıştır.

Ordunun fiili olarak siyasal iktidarı elinde bulundurduğu 1980-1983 dönemi, Türkiye’nin hızla neoliberal politikalara eklemeliği bir dönem olmuştur. Bu dönemde İhracata Yönelik Sanayileşme sermaye birikim rejimine geçilirken devlete hâkim olan ordu **stratejik seçiciliğini**²⁵ büyük sanayi sermayesi lehine kullanmıştır.²⁶

12 Eylül’den itibaren sanayi sermayesinin müttefiki haline gelen ordu, iktidar blokunda kısa süreli ticaret sermayesinin hâkimiyetinin kurulduğu 1996-1997 yıllarında irtica ile mücadele adı altında, kültürel ve ideolojik söylemler de kullanarak siyasete müdahalede bulunmuş ve 28 Şubat sürecinde Necmettin Erbakan Hükümeti’nin iktidardan uzaklaştırılmasını ve Refah Partisi’nin kapatılmasını sağlamıştır.

OYAK

OYAK, 3 Ocak 1961’de 205 nolu yasa ile kurulmuş²⁷ ve bu kanun ile TSK’nın büyük sermaye ile ilişkisi garanti altına alınmıştır. OYAK bugün 460 bin üyesi ve 32 bin çalışanı ile Türkiye’nin 3. büyük holdingidir. Üyelerinin yarısından çoğu astsubay olmasına rağmen 7 kişilik yönetim kurulunda bir astsubay ile temsil edilme-

24 Abdullah Köktürk, *Türkiye’de Ordu ve Sermaye İlişkisi*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2. bs., 2019, s. 147-148.

25 Stratejik seçicilik kavramı için bkz. Bob Jessop, “Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects”, *Kapitalistate*, 10/11 (1983), s. 101.

26 Köktürk, *Türkiye’de Ordu ve Sermaye İlişkisi*, s. 163.

27 “Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu”, *Resmî Gazete*, sayı 10702, 9 Ocak 1961, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10702.pdf> (erişim tarihi 21 Temmuz 2023)

leri astsubaylar arasında huzursuzluk sebebidir. Son yıllarda Silahlı Kuvvetlerdeki profesyonelleşme ile büyük sayılara ulaşan OYAK üyesi uzman erbaşların yönetim kurulunda hiçbir temsiliyetinin olmaması da eleştirisi konusudur.

OYAK'a bağlı şirketler büyük oranda siviller tarafından yönetilmekte ancak yönetim kurullarında emekli general/amiraller başta olmak üzere emekli subaylar da görev almaktadır.²⁸

OYAK Kanunu gereği (md. 18), daimî üye aylık maaşlarından yapılan yüzde 10 kesintiler OYAK'ın önemli gelir kaynağını oluşturmaktadır. OYAK, bir zorunlu tasarruf kurumu ve bir ek sosyal güvenlik ve hizmet kurumu olarak kurulduğu halde, bugün ağırlıklı olarak sanayi olmak üzere, finans ve hizmet sektörlerinde faaliyet gösteren çeşitli şirketlere ortak olan bir holding haline gelmiştir. Bu şirketlerden sanayi şirketleri; demir-çelik, enerji, kimya, çimento, otomotiv, akaryakıt dağıtım ve gıda sektörlerinde, hizmet şirketleri; inşaat, lojistik, turizm ve özel güvenlik sektörlerinde, finansal şirketleri; bankacılık, menkul kıymet ve portföy yönetimi ile finansal kiralama konularında faaliyet göstermektedir.

OYAK her yıl üye birikimlerini elde ettiği kâr oranında nemalandırmaktadır. Emeklilik yardımı nema oranı 1986'dan itibaren enflasyonun üzerinde seyretmiş (1991 ve 1994 hariç), 2003 yılından itibaren de enflasyonun iki katından fazla (2011, 2021, 2022 hariç) artış göstermiştir. 2007 yılında Oyakbank'ın satılması ile nema oranı yüzde 54,2 gibi yüksek bir orana yükselmiştir.

OYAK bir sanayi holdingi olduğundan, TSK personelinin her yıl bu şirketlerin kârlarından aldığı nemalar, onları çıkarları gereği sanayi sermayesinin yanında yer almaya zorlamaktadır. İdris Küçükömer, 1968 yılında, *Düzenin Yabancılaşması* eserinde, "OYAK'ın subayları kapitalist yapma girişimi olduğunu ve bu şekilde devam edilirse, subayların bir kısmının geniş halk kitlelerinin karşısına düşebileceğine" dikkat çekmiştir.²⁹

Bu oluşuma TBMM içinden ciddi tek eleştiri de yine 1968 yılında, o tarihte Cumhuriyet Senatosu üyesi olan, eski bir MBK üyesi Cemal Madanoğlu'ndan gelmiştir. Kontenjan Senatörü Madanoğlu senatoda yaptığı konuşmada: "OYAK sayesinde subayların halktan koparak, paragöz durumuna düşeceklerini" belirtmiştir.³⁰

OYAK üzerine yapılan eleştirilerden birisi de OYAK yüzünden ordunun sermaye içi çatışmaların içine çekilebileceğidir. Bu konuya dikkat çeken yazarlardan birisi olan Taha Parla, "ordunun büyük sermaye ile benzer ekonomik amaçlara sahip girişimciler olmasının ortak siyasi sonuçları olacağından kısa vadede büyük sermaye ile bir çelişki yaşanmayacağını, ancak ekonomide krizler yaşanıp pazar daraldığında uzun vadede sorunların su yüzüne çıkacağını" belirtmektedir.³¹

Son dönemde Avrupa Birliği (AB) çevrelerince dile getirildiği söylenen ve bazı

28 2011 yılına kadar, terfi sırasında olup Askeri Şura'da terfi edemeyen ve emekli olan general/amirallerin neredeyse tamamı, üç yıl boyunca bir OYAK grup şirketinde yönetim kurulunda görev yapmakta ve ayda bir toplantıya katılarak ikinci bir maaş elde etmekteydiler.

29 İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002, s. 115-117.

30 Köktürk, *Türkiye'de Ordu ve Sermaye*, s. 186.

31 Taha Parla, "Türkiye'de Merkantilist Militarizm (1960-1998)", *Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye'de Ordu, Birikim'den Seçmeler:2*, der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 206.

sermaye kesimlerince de desteklenen ordunun holding ve banka sahibi olmasına karşı çıkan görüşlerin nedenlerinden birisinin de sermaye içindeki kâr paylaşımına yönelik olduğu düşünülebilir. Benzer olarak 28 Şubat sürecinde İslamcı sermayenin gelişmesinin büyük sermayeye olduğu kadar, büyük sanayi sermayesi ile çıkar birlikteliği içinde olan OYAK için de tehdit oluşturduğu düşüncesi dile getirilmiştir. Bu süreçte irtica ile mücadele adı altında sermaye içi fraksiyon çatışması yaşandığı söylenebilir. Bir anlamda, “sınıfsal çıkarların devam ettirilmesi uğruna kültürel-ideolojik motifler kullanılmıştır.”³²

AB'nin OYAK'a karşı çıktığı söylene de gerçek bunun tam tersidir. AB'nin OYAK hakkında olumlu görüş bildirdiği bilinmektedir. Örneğin; AB Konseyi Aralık 2004 toplantısına yönelik olarak hazırladığı bir raporun 2004 Mayıs ayında hazırlanan ilk taslağında OYAK için şu cümleler yazılmıştır: “Ordunun ekonomiyle resmi ve gayri resmi birçok bağlantısı bulunmaktadır. Buna örnek olarak emekli subayların emeklilik fonunun, bir bankaya ve bir holdinge sahip olması, otomobil endüstrisindeki büyük ortaklığı ve emekli generallerin birçok büyük şirkette yönetim kuruluna girmesi gösterilebilir.”³³ Ancak daha sonra hem OYAK'ın hem de dönemin İSO başkanı Hüsamettin Kavi'nin, Avrupa Birliği Ekonomik ve Sosyal Komitesi, Karma İstişare Konseyi (KİK) Eşbaşkanı sıfatıyla yaptığı girişimler sonrasında OYAK kısmı rapordan çıkarılmış ve 7 Aralık 2004'de hazırlanan nihai raporda OYAK'ı alakadar eden bölüm şu şekilde değişmiştir;

OYAK, mali ve idari olarak özerk, diğer benzer kurumlar gibi Türk medeni ve ticaret kanunlarının hükümlerine tabi bir anonim şirket olarak kurulmuştur. Silahlı kuvvetlerin askeri ve sivil personeli onun daimi üyeleridir. Üyelerinin asker olması dışında OYAK'ın devlet ve Türk Silahlı Kuvvetleri ile hiçbir ilişkisi yoktur. Herhangi bir devlet yardımı veya fon transferi almamaktadır. Temel işlevi üyelerine Türk devletinin sosyal güvenlik planının sağladığına ek olarak gelir sağlamaktır ve temelde AB'deki ikinci kademe emekli maaşlarına tekabül etmektedir. Her yıl hem kendi içinde hem de uluslararası denetim firmaları tarafından şeffaf olarak denetlenen OYAK ek emekliliğin faydalarını kanıtlamış bir kuruluştur.³⁴

Ayrıca OYAK, 2003 yılından beri, AB ek emeklilik fonları dernekleri federasyonu The European Federation for Retirement Provision'ın da üyesidir. Bu durum, başka bir şekilde, Türk Ordusunun OYAK sayesinde liberalizmin ekonomik yapısı ile tanışması ve serbest piyasanın nimetlerinin farkına varmasının Türkiye'den önce AB içindeki liberallerin dikkatini çekmiş olması ile de izah edilebilir. Daha açık olarak, liberal demokrasi serbest piyasa üzerine kurulu bir yönetim biçimidir. AB, askerlerin serbest piyasayı içselleştirmelerinin onların liberal demokrasiye daha kolay uyum göstereceklerini düşünerek böyle bir kararı kabul etmiş olabilir.

TSK'nın üretim sürecinde sermaye tarafında yer alması, emek tarafında yer alan

32 İsmet Akça, “Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, *Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye'de Ordu, Birikim'den Seçmeler:2*, der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 266.

33 *Avrupa Konseyi Ekonomik ve Sosyal Komite Türkiye Ön Raporu*, 24 Mayıs 2004, s. 8.

34 *Avrupa Konseyi Ekonomik ve Sosyal Komite Türkiye Nihai Raporu*, 7 Aralık 2004, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52004IE0965&from=EN_s.302/83, (erişim tarihi 8 Eylül 2023)

sendikalar başta olmak üzere birçok kesim tarafından eleştirildiği gibi, kendi iç işleyişini de olumsuz etkileyeceği değerlendirilmektedir.

Kısaca, OYAK, “TSK’nın birikim rejimi krizlerinde sanayi sermayesinin yanında yer almasına aracılık eden, TSK üst kademesini iş dünyası ileri gelenleri ile tanıştıran, ayrıca sahip olduğu üretim araçları ve dağıttığı nemalarla, düşük rütbeli TSK personeli dahil ordunun çoğunluğunun sınıfsal yapısının değişmesine yol açan” bir kuruluştur.³⁵

Fabrika metaforu

OYAK’ın üretim aracı sahibi olmasının askerleri kapitalist yapmadığını savunanlar da vardır. Askerlerin OYAK neması sayesinde nasıl işçi dostu olmaktan uzaklaştığını göstermek için bir fabrika metaforu oluşturalım.

Askerlerin yıl sonunda kârından nemalanacağı bir fabrika ile bitişik bir askeri birlik hayal edelim. Subay ve astsubaylar bu birlikte askerleri eğitmekte ama işçilerin fabrikada yaptıkları üretimi de gözlemlemektedirler. Eğitim esnasında fabrikada üretim bir anda durur, işçiler fabrika bahçesinde toplanmaya başlarlar. Askerlerin başındaki subay eğitimi keserek fabrikada neler olduğunu sorar. Gelen cevap, “işçilerin greve çıktıkları”dır. Bu sefer subay, sonuçta neler olabileceğini sorar. Bu sefer cevap, “grev uzun sürer ise fabrikanın kârının düşeceği ve bunun yıl sonunda verilecek nemayı olumsuz etkileyeceğidir.”

Piyango bileti olan bana çıkmasa da olur demez. Kurmay olan general olmak istemiyorum demez. Üretim aracı sahibi de zarar edeyim demez.

Subay ve astsubaylar bu grevin kendilerine de zarar vereceğini görünce, “nerde bu devlet, nerde bu polis, nerde bu jandarma?” derler ve işçilerin grevi bırakmasının doğru olduğunu düşünmeye başlarlar. İşte OYAK üyesi subay, astsubaylar böyle böyle işçi dostu olmaktan uzaklaşırlar.

Banka ve holding yönetim kurulu üyelikleri

Emekli generallerin istihdam edildiği yerlerden birisi de özel şirketlerin yönetim kurulu üyelikleridir. 1990’ların sonuna kadar emekli general/amiraller devlet kurumları ile olan ilişkilerde kolaylık sağlamak amacıyla çoğunlukla banka ve holdinglerde istihdam edilmişlerdir.

Bankacılıktan anlamamalarına rağmen banka yönetim kurullarında görev alıp batık kredilere imza atan emekli amiral ve generaller, yüksek maaşlar ve primler ile görev yaptıkları yönetim kurulu üyeliklerinden bankalar batınca yargılanmaya başladıklarında işin ciddiyetini anlamışlardır. Örneğin batık İnterbank davasında 15 yıl hapis ile yargılanan emekli Koramiral Çetin Ersarı mahkemede bankacılıktan anlamadığını itiraf etmiştir.

Geçen günlerde vefat eden eski deniz kuvvetleri komutanı Oramiral Orhan

³⁵ Köktürk, “Militarizmin Öteki Yüzü”, s. 90.

Karabulut'un görevde iken bile iş adamı Aydın Doğan ve Başbakan Tansu Çiller'in eşi Özer Çiller ile yakın ilişkiler içinde olduğu biliniyordu. Emekli olduktan sonra da Doğan Holding'de üst düzey görevlerde bulunmuştur. Cenazesine Aydın Doğan'ın katılması normal karşılanırken, Mehmet Açar'ın katılması ilginç bulunmuştur.

Şirket yönetim kurullarında görev almış 500'den fazla amiral ve generalin listeleri bu konudaki kitabımıza Ek olarak yayınlanmıştır.³⁶

Ancak 2000'li yıllardan başlayarak emekli generallerin istihdam edildikleri alanların bilhassa savunma sanayi şirketleri, Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV) ile ilgili şirketler, TSK Vakıfları ve OYAK şirketleri ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Bunun sebeplerinin, 1990'ların sonunda baş gösteren bankacılık krizi ile bankacılığın daha profesyonel kadrolar oluşturmasının, dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kıvrıkoğlu döneminde emekli generallerin banka yönetim kurullarında çalışmasının yasaklanmasıyla ve AKP'nin güçlü bir hükümet kurmasıyla, şirketlerin devlet ile ilişki kurmasında emekli askerlerden ziyade sivil siyasetçileri öne çıkmaları ile alakalı olduğu düşünülebilir.

Savunma sanayii şirketleri

Türkiye'de TSK, bilhassa savunma sanayi şirketleri ile üst düzey kadrolarıyla irtibattadır. Savunma harcamalarında olduğu gibi, askeri ihaleler ve projelerde de kontrolün TSK'nın elinde olması sivil sermayenin elindeki savunma sanayi şirketlerinde istihdam edilen üst düzey subayların önemini arttırmıştır.

Askeri fabrikalar haricinde, Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT), Savunma Sanayi Başkanlığı (SSB) veya TSKGV şirketleri ile savunma sanayisinde proje üreten özel şirketler ile yabancı ortaklı şirketlerde proje koordinatörü başta olmak üzere çeşitli kadrolarda emekli askerler istihdam edilmişlerdir.

Savunma sanayisinde sivil girişimcilerin yanında TSK'nın da sermaye olarak hareket etmeye başlaması TSKGV'nin kurulması ile ilgilidir. Bu vakfın bünyesi altında veya büyük ortağı olduğu şirketler direkt savunma sanayine yatırım ve üretim yapmaktadırlar.

TSKGV'nin 6 adet bağlı ortaklığı, 7 adet iştiraki ortaklığı, 29 adet dolaylı bağlı ortaklığı ve 2 adet dolaylı bağlı ortaklık şubesi vardır. Yani toplamda 44 adet şirketi TSKGV dolaylı veya doğrudan yönlendirmektedir. TSKGV'nin doğrudan ortak olduğu bazı şirketler Aselsan, Türk Havacılık ve Uzay Sanayii, Roketsan, Havel-san, Aspilsan ve İşbir'dir. Havelsan Teknoloji Radar, Havelsan Ehsim ve Yital ise TSKGV'ne bağlı dolaylı ortak şirketlerdir.³⁷

TSKGV teşkilat yapısında diğer TSK ile bağlantılı şirketlerde olduğu gibi hiyerarşik bir rütbe yapılanması 2014'e kadar devam etmiştir. Kuruluşundan 2014 yılına kadar TSKGV genel müdürlerinin emekli korgeneral, genel müdür yardımcılarının emekli tümgeneral, vakıf hizmetleri grup başkanlarının emekli tuğgeneral/tuğamiral (iki dönemdir tuğamiraldir), mali işler ve iştirakler grup başkanlarının ise

36 Köktürk, *Türkiye'de Ordu ve Sermaye*, s. 265-282.

37 "TSKGV Şirketler Grubu", *TSK Güçlendirme Vakfı Dergisi*, Aralık 2014, s. 27.

emekli tuğgeneral olduğu görülmektedir. 2016 yılından itibaren bu yapı askerler aleyhine daha da değişmiştir. 2023 yılı itibari ile TSKGV yönetim kurullarında sivillere oranla çok az sayıda asker kalmıştır.

Emekli generallerin istihdam edildiği TSKGV harici diğer askeri vakıflardan bazıları; TSK Elele Vakfı, TSK Sağlık Vakfı, TSK Eğitim Vakfı, Mehmetçik Vakfı ve Kartal Vakfıdır. Bu vakıflar Gülsav, Türktıpsan, Mehmetçik Sigorta, Tınaztepe Gayrimenkul Şirketi, Güngören Park Alışveriş Merkezi gibi şirketlerde toptan pazarlamadan, enjektör üretimine, sigortacılıktan gayrimenkul pazarlamaya ve AVM yönetimine kadar çeşitli kollarda faaliyet göstermektedirler.

Ancak son 12 yılda OYAK dahil, askeri şirket ve vakıf yönetim kurullarında askerlerin sayısı gözle görülür şekilde düşmektedir.

Askeri şirketlerin yönetim kurulları ve ordu siyaset ilişkisinin dönüşümü

Çalışmanın başında söylediğimiz gibi, ordu yönetim kademesi her zaman güçlüye biat etmiştir. 2002 yılında iktidara gelen AKP'nin Türkiye'nin güçlü kurumu ordu ile de iktidarı paylaşması gerekmiş, ancak 2007 de başlayan Ergenekon ve 2010'da başlayan Balyoz davaları ordunun AKP'nin gücünü görmesini sağlamıştır. 2014 yılında davaların tüm sanıkları serbest kalmış, ancak 15 Temmuz 2016'daki kalkışma sonucunda TSK'dan 30 bine yakın subay/astsubay ihraç edilmiştir.

TSK bu olaylar ile uğraşırken OYAK'ın 16 yıllık Genel Müdürü Coşkun Ulusoy 2016 yılında istifa ettirilerek yerine AKP hükümeti tarafından önerilen Süleyman Savaş Erdem getirilmiştir. Peşinden 2016 yılı OYAK Genel Kurulu'nda önemli bir karar alınmıştır. Bu kararda “dünyada oluşan fırsatlar konjonktürü sebebiyle” OYAK tarafından şirket ve varlık alımları yapılırken, OYAK'ın bu fırsatları gecikmeden değerlendirebilmesi için yurt içi 500 milyon TL, yurt dışı 300 milyon dolar olan alımlarda OYAK Yönetim Kuruluna yetki verilmiş, bu miktarların üzeri için Genel Kurul yetkili kılınmıştır.³⁸

Bundan önce yatırım kararlarına Genel Kurulda karar verilmesine rağmen, bu kararlar, belli limite kadar yatırım kararları kolay kontrol edilebilecek 7 kişilik yönetim kuruluna verilmiştir. Yönetim Kurulunun alım satımlara yönelik bu yetkisinin parasal sınırı 2017 ve 2018 Yılı Genel Kurulunda yükseltilmiştir. Yönetim Kurulu Yetki Sınırı, 2017 Genel Kurulunda Kurum Net Varlığının % 20'sine yükseltilmiştir.³⁹ 2018'de ise bu yetki Kurum Net Varlığının % 30'una çıkarılmıştır.⁴⁰ Bu 50 Milyar TL net varlık üzerinden hesaplandığında, Yönetim Kurulu'na yaklaşık 15 Milyar dolarlık alım yetkisi vermek demektir.

OYAK Yönetim Kurulu bu yetkisini, 2020 yılında Demirören grubuna ait akaryakıt dağıtım şirketi Total'i ve likit petrol gazı dağıtımını yapan Milangaz'ı ayrı ayrı 450 milyon dolara alarak kullanmıştır. Demirören grubunun iktidara yakın medya-

38 “Genel Kurul Kararları”, *OYAK Dergisi*, 131, Haziran 2016, s. 47.

39 “Genel Kurul Kararları”, *OYAK*, 57'nci Olağan Genel Kurul Bülteni, Mayıs 2017, s. 48.

40 “Genel Kurul Kararları”, *OYAK* 58'nci Olağan Genel Kurul Bülteni, Mayıs 2018, s. 74.

ya sahip olması ve bu medya grubunu satın alırken Ziraat Bankası'ndan aldığı 700 milyon dolar krediyi ödemekte zorlanmasının bu alımda etken olduğu değerlendirilmektedir. Bu alım ile OYAK 2020 nemasının beklenenin 15 puan altında çıkması ile OYAK üyeleri arasında OYAK kaynaklarının iktidarın yönlendirmesi ile kullanıldığı kanaati oluşmuştur. Bazı üyeler bu durumu OYAK'a gönderdikleri dilekçeler ile protesto ederken, bazıları ise Ankara'daki OYAK Genel Müdürlüğü önünde gösteri yaparak protesto etmişlerdir. 2021 yılı Mart ayında bu sefer gıda sektörünün zor durumdaki şirketi Sagra'yı siyasetin isteği ile alması, OYAK kaynaklarının zor durumdaki şirket alımlarında kullanılacağı konusundaki kuşkuları arttırmıştır.⁴¹

OYAK'a TSK içinden tepkiler

Daha önceden OYAK şirketlerinde TSK üst kademelerinin tanıdık ve akrabalarının istihdamdaki önceliğini AKP'li siyasetçilerin tanıdık ve akrabaları almıştır. Bu şimdilik sineye çekilse de emekli generallerde hoşnutsuzluk yaratmaktadır.

Nemaların beklenen oranlarda gelmemesi, kaynakların Beştepe'nin isteği ile zordaki AKP yanlısı şirketlere aktarılması (Total, Milangaz ve Sagra'nın alınmaları) TSK içinde tepki ile karşılanmıştır. Nema düşüklüğü için Sivil Memurlar Sendikası (Sime-Sen) tarafından Ticaret Mahkemesi ve Ordu Yardımlaşma Derneği (OYAD) tarafından Asliye Hukuk Mahkemesi'nde davalar açılmıştır.

6 Şubat Depremi'nden sonra OYAK bağlısı Ereğli Demir Çelik (Erdemir) tarafından 600 milyon TL, Hektaş ve OYAK Yatırım tarafından 50'şer milyon TL'nin bağış yapılmasının hukuksuzluğu ve Genel Kurul'un bu bağışları onaylamaması için muvazzaf ve emekli askerler tarafından defalarca noterden ihtarname çekilmiştir. Bu bağışların hangi mevzuata göre yapıldığı konusunda sunulan dilekçelere de cevap alınmaması üzerine konu mahkemeye taşınmak üzeredir.

Son 5 yıldır OYAK Holding'in 7 kişilik yönetim kurulu üyelerinin isimlerine ulaşmak mümkün değildir. CİMER'e farklı zamanlarda yapılan başvurularda, "talepten hangi şirket olduğu anlaşılamamakta" veya "kişisel verilerin korunması" gibi gerekçelerle talepler anlamazlıktan gelinmiş veya olumsuz cevaplar verilmiştir.

Askeri şirketlerde sivilleşme

TSKGV bağlısı şirketlerde yönetim kurulu başkanının emekli general olması geleneği, 2014 genel kurulundan itibaren Aselsan yönetim kurulu başkanlığına bir sivilin seçilmesi ile geçerliliğini yitirmiştir. Aynı şekilde 2016 yılından itibaren MKEK genel müdürlüğü de sivilleşmiştir. Havelsan yönetim kurulu başkanı da artık emekli general değildir.

2012 yılından itibaren TSKGV ve OYAK'ın ortaklığı bulunan şirket yönetim kurullarında görev alan askerlerin sivilere oranı yüzde 70'lerden yüzde 30'lara,

41 "OYAK Gıda Sektörünün Öncü Şirketi Sagra'yı Satın Aldı", *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/oyak-gida-sektorunun-ocnu-sirketi-sagrayi-satin-aldi-41774410> (erişim tarihi 20 Temmuz 2023)

2016 dan itibaren tekrar hızlanan düşüşle 2020’de yüzde 10’lara inmiştir.⁴² 2023 itibari ile TSKGV şirketlerinde asker oranı yüzde 2, OYAK şirketlerinde yüzde 5 civarındadır.

Askeri şirketlerdeki sivilleşmeyi sağlayan birçok etken bulunmaktadır. Temmuz 2016’da Kuvvet Komutanlarının, 2018 yılında da Genelkurmay Başkanlığı’nın Millî Savunma Başkanlığı’na bağlanması askerler üzerinde siyasi otoritenin kurulması açısından önemlidir. İki dönemdir Millî Savunma Bakanı’nın emekli Genelkurmay Başkanı olması bu geçişi kolaylaştırmış gözükmektedir.

Sonuç

Türkiye’de ordunun ekonomi ve siyaset ile ilişkisi tarihsel bir gerçekliktir. Ordu siyasete yaptığı müdahaleler ile iktidarları değiştirmiş, OYAK ile üretim aracı sahibi de olduğundan sanayi sermayesine eklenmiştir. Müdahalelerden çoğunlukla sanayi sermayesinin fayda sağlamasının sebepleri ayrıca tartışılmalıdır.

Askeri müdahalelerin bir özelliği de birikim rejimleri ile olan ilişkisidir. 27 Mayıs 1960 müdahalesi ticaret sermayesinin hegemonyasına son verirken, aynı zamanda yürürlükte olan ithal ikameci sanayileşme birikim rejiminin işleyişini hızlandırmıştır. 27 Mayıs müdahalesini yapanların ilk icraatlarından birisi kaynakların sanayi sermayesince kullanılmasını sağlayacak DPT’nin kurulması, diğeri de askerlerin üretim aracı sahibi gibi davranmalarını sağlayacak OYAK’ın kurulmasıdır.

İthal ikameci sanayileşmenin 1970’lerin başında girdiği kriz, 12 Mart 1971 müdahalesi ile yine sanayi sermayesi lehine çözülmüştür. 12 Eylül 1980 ise, 24 Ocak 1980’de alınan ekonomik kararların otokratik bir rejimde uygulamasını kolaylaştırmış ve ihracata yönelik sanayileşme birikim modelinin uygulanmasını kolaylaştırmıştır. 12 Eylül aynı zamanda iktidar blokunda sanayi sermayesinin tek başına hakimiyet kurmasını da sağlamıştır.

28 Şubat sürecindeki sermaye içi kâr paylaşım savaşında kültürel ve ideolojik söylemler kullanarak ticaret sermayesine karşı sanayi sermayesinin yanında yer alan ordu, muhafazakâr kitlenin 2002 seçimlerinde AKP’yi iktidara taşımasının önünü açmıştır. Bununla beraber, 2007’de başlayan Ergenekon, 2011 yılındaki Bal-yoz davaları ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimi süreçleri ile ordu-siyaset ilişkileri yeniden şekillenmiştir.

Robert Dahl, ordunun demokratik bir şekilde yönetilebilmesi için iki koşulun gerekli olduğunu belirtir: “Birincisi, ordunun sivil otorite tarafından denetlenmesi; ikincisi ise, orduyu denetleyen sivil otoritenin demokratik sürece tabi olmasıdır”⁴³. Yine Dahl’a göre; demokratik devletler ordunun askeri müdahale yapmasını önlemek için dört önlem alabilirler: birinci olarak ordularını lağv edebilirler, ikinci olarak, ordularının denetimlerini yerel yönetimlere verebilirler, üçüncüsü, ordu demokratik yönetime inanan kişilerden oluşturulabilir, son olarak da subaylar yönetim

42 Abdullah Köktürk, “Türk Ordusunun Sermaye ile İlişkisi ve Ordu-Siyaset İlişkisinin Dönüşümü”, *İnsan ve İnsan Dergisi*, Temmuz 2021, cilt 8, sayı 29, 15-29, s. 26.

43 Robert A. Dahl, *Demokrasi ve Eleştirileri*, çev. Levent Köker, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği- Türk Demokrasi Vakfı Yayını, 1993, s. 311.

yanlısı olarak doktrine edilebilirler.

Türkiye’de ise ordu uzun yıllardır ortak olduğu ve yönetiminde olduğu şirketler ile ekonomide, silahlı gücüne dayanarak da siyasette etkin konumda olmuştur. Ancak 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren güçlü bir iktidar karşısında siyasette etkinliğini yitirmiş görünmektedir. Ordunun ekonomik etkinliğine siyasetin müdahalesinin -OYAK Yönetimine müdahale etme dahil- artarak devam edeceği değerlendirilmektedir.

TSKGV ve OYAK şirketlerindeki sivilleşme, gerçek bir profesyonelleşme getirmemiş, yönetim kurulu başkanı olan emekli korgenerallerin yerine, eski milletvekilleri veya bir şekilde iktidar ile iltisaklı kişilerin atanması şeklinde olmuştur. Bu sivilleşmenin bir yönü de, artık TSKGV ve OYAK şirketlerinde işe alınacaklara emekli generallerin değil, AKP’li bakan, milletvekili hatta il başkanlarının karar vermesidir.

OYAK ve askeri vakıf şirketleri yönetim kurullarındaki sivilleşme, ordunun üretim aracı sahipliğini etkilememiş, sadece yatırımların siyasi iktidar kontrolünde yapılmasını sağlamıştır. Siyasi iradenin askeri şirket yönetim kurullarına askerler yerine sivilleri yerleştirmesi durumu, OYAK nemaları gerçek enflasyonun birkaç puan üzerinde seyretmesi halinde çok sorun yaratmayacaktır. Ancak nemaların beklentilerin altında seyretmesinin bilhassa ordu alt rütbelerdeki personelde huzursuzluğa sebep olacağı değerlendirilmektedir.

Ancak siyasetin orduyu kontrol etme refleksi, pratikte Türkiye’de yarı-askeri bir rejim oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁴ Bölünmüş iktidarın askeri kanadı, dış politika ve güvenlik konularından sorumlu olurken, eski Genelkurmay başkanı ve yarı askeri rejimin eski Millî Savunma Bakanı Hulusi Akar rejimin göstergesi olarak yarı-askeri kıyafetler giymeye başlamıştır. Askerin kontrolüne giren dış politikada sorunlar uzlaşma ve tartışmadan ziyade namlunun gücü ile çözülmeye çalışılınca Türkiye dört bir yanda savaştan bir ülke görünümüne girmiştir.

44 Yarı askeri rejim konusunda aşağıdaki yazılara bakılabilir;

Levent Dölek, “DİP’in 5. Kongresi: Türkiye’de siyasal durum ve devrimci görevlerimiz”, <https://gercekgazetesi1.net/dip-bildirileri/dipin-5-kongresi-turkiyede-siyasal-durum-ve-devrimci-gorevlerimiz> (erişim tarihi 8 Eylül 2023)

Levent Dölek, “Erdoğan ve Soylu’nun davası”, <https://gercekgazetesi1.net/gundemdekiler/erdogan-ve-soylunun-davasi> (erişim tarihi 8 Eylül 2023)

Devrimci Marksizm sitesinde neler var?

- Site yazıları
- Yayın kurulu imzalı bildirimler
- Devrimci Marksizm sayıları
- Revolutionary Marxism sayıları
- Sınıf Bilinci dergisi arşivi
- Videolar

devrimcimarksizm.net

iletisim@devrimcimarksizm.net

Devmarksizm

devrimcimarksizm

AKP döneminde üretim, bölüşüm, tüketim¹

Özgür Öztürk

Giriş

Türkiye 21. yüzyılın büyük kısmını AKP iktidarı altında geçirdi. Şimdiden yirmi yılı aşan bu uzun iktidar döneminde toplumsal normlar yeniden tanımlandı; sık kullanılan tabirle bir “yeni normal” oluştu. Toplumsal yaşamda dinin, devlet kurumlarında tarikatların hâkimiyetinin günden güne arttığını gördük. Siyasetin kapsamı olabildiğince daraltılırken, Meclis pratikte işlevsiz bir kürsü haline getirildi, yargı ise fiilen yürütme gücüne bağlandı. Ana akım medya büyük ölçüde iktidarın güdümüne girdi; ana akımın dışında kalan muhalif medya ve sosyal medya gibi mecralar da RTÜK, mahkemeler ve trol orduları aracılığıyla baskı altına alındı. Çalışma yaşamında enformel, düzensiz, güvencesiz biçimler yaygınlaştı. İşsizlikteki artışa çalışma saatlerinin uzaması, çalışma koşullarının bozulması, iş cinayetlerinin “fitrat” kapsamına alınması eşlik etti. Aslında genel olarak her alana bir yozlaşma, çürüme, zorbalık kültürünün nüfuz ettiği söylenebilir. Bu topraklarda eskiden beri pek itibar görmeyen evrensel insani değerler artık alenen aşağılanıp çiğneniyor. Üstelik tüm bunlar, bu ülkede yaşayan herkesin (iktidarın destekçileri dâhil) farkında olduğu, bildiği şeyler.

AKP dönemine özgü bu “yeni normal” bir yol kazası değil, Türkiye'nin 1980 dönüşümünün tarihsel (ve mantıksal) sonucu. Kuşkusuz ortada katı bir zorunluluk yoktu, her şey çok farklı olabilirdi, bugünün biçimlenmesinde birçok rastlantısal olgu

¹ Daha önce *Toplum ve Hekim* dergisinde yayımlanmıştır (cilt 38, sayı 2, Mart-Nisan 2023).

önemli rol oynadı. Yine de, bütün olarak baktığımızda son kırk yılın gelişmelerinde ana hatlarıyla bir süreklilik, bir “iç mantık” görüyoruz. Siyasi-hukuki açıdan, 12 Eylül ve bugüne bıraktığı miras, birçok kapitalist devlette karşımıza çıkan “olağanüstü dönemde ele geçirilen yetkilerin süreklilik kazanması” eğiliminin bir örneğini oluşturuyor.² Aynı zamanda, dar anlamda “ekonomik” gelişmelerle siyaset, hukuk, ideoloji gibi alanlar arasındaki ilişkinin de en açık örneklerinden birini sunuyor.

Bilindiği üzere, 1980 yılında 24 Ocak Kararları ve bunu tamamlayan 12 Eylül darbesi ile “dışa açık ekonomi modeli”ne geçilmiş, askeri diktatörlük koşulları altında emeğe karşı büyük bir saldırı başlatılmıştı. Dışa açılmanın arka planında, bir yandan dünya kapitalizminin (emperyalizmin) IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlarının süregiden talepleri, bir yandan da Türkiye’de (kabaca 1960-80 arasındaki) iç pazara yönelik sermaye birikimi döneminde belirli bir ölçüğe ulaşan sermaye gruplarının daha geniş bir coğrafyada etkin olabilme arzuları bulunuyordu. Dolayısıyla, 1980 dönüşümü, iç ve dış faktörlerin çakıştığı bir tarihsel kavşakta gündeme gelmişti. Fakat, dışa açılma, ülke içinde geniş halk kesimlerinin (başta işçilerin) taleplerinin ve hak arayışlarının bastırılmasını da gerektiriyordu. Bu nedenle, ancak çıplak zora başvurmak suretiyle, askeri darbe sayesinde gerçekleştirilebilirdi ve nitekim öyle oldu. O dönemin Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) başkanı Halit Narin’in “Yirmi yıldır biz ağladık işçiler güldü, şimdi gülme sırası bizde” sözü, yaşananların herhalde en özlü anlatımıdır.

12 Eylül, DİSK gibi mücadeleci sendikaları kapatıp Türk-İş ve Hak-İş’in önünü açtı. Aynı zamanda, örgütlü solun geniş kesimlerini şiddet kullanarak susturdu. Sermayenin siyasal-ideolojik alandaki egemenliği, neoliberalizm ile (“Türk-İslam sentezi” denilen) milliyetçi-muhafazakâr akımlar arasındaki ittifakla pekiştirildi. O dönemde Turgut Özal’ın şahsında cisimleşen serbest piyasacı ideoloji, aslında baştan beri muhafazakâr bir damga taşımaktaydı. (Özal’ın 1980 öncesinde MESS başkanlığı yaptığını, bunun hemen öncesinde de Erbakan liderliğindeki MSP’den milletvekili adayı olduğunu unutmamakta fayda var.)

Bu neoliberal-muhafazakâr hegemonya koşullarında, önceki kuşakların yoğun mücadeleler sonucunda elde ettikleri (toplantı ve gösteri yürüyüşü, grev vb.) bazı temel demokratik kazanımlar hak olmaktan çıktı, “kamu düzeni”ni tehdit eden faaliyetler olarak görülmeye ve çoğu zaman da yasaklanmaya başlandı. Eğitimden sağlığa kadar tüm toplumsal alanlarda piyasa ilişkilerinin adım adım hâkim kılınması ancak bu gibi dönüşümlerden sonra olanaklı hale geldi.

Bu gelişmeler elbette “pürüzsüz” biçimde gerçekleşmedi. Aslında sürecin her aşaması sınıf mücadeleleri ile şekillendi. Nitekim 1980’lerin sonlarında Özal hükümetlerince başlatılan özelleştirme girişimleri, 1990’larda ciddi bir toplumsal dirençle karşılaşmış, koalisyon hükümetleri döneminde özellikle hukuk yoluyla bir ölçüde engellenebilmişti. Keza 1989-91 arasındaki büyük işçi eylemliliği de neoliberal saldırının kısmen geri püskürtülmesini sağlamıştı. 1990’ların koalisyon yıllarında canlanan siyasal ortam, birçok grevin ve örneğin 1995 Memur Eylemleri

² Mark Neocleous, *Güvenliğin Eleştirisi*, çev: Tonguç Ok, Ankara: NotaBene Yayınları, 2014, özellikle s. 98-9.

gibi büyük eylemlerin zeminini oluşturdu. Türkiye bu yıllarda Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) birçok sözleşmesine imza koyarken, işçiler de ücretler ve diğer haklar bakımından çeşitli kazanımlar elde edebildiler. Bununla birlikte, 21. yüzyıl dönümünde 2001 krizi ve ardından AKP'nin tek parti iktidarı tabloyu önemli ölçüde değiştirdi. Örneğin özelleştirme konusunda, dönemin Maliye Bakanı Kemal Unakıtan'ın ifadesiyle “babalar gibi satma” evresine geçildi. Bugün özelleştirme artık kanıksanmış, gündemden düşmüş bir konu.

Piyasa egemenliği ile demokratik gerileme arasında bir bağlantı olduğu açık, fakat bu sadece Türkiye'ye özgü bir durum değil. Günümüz kapitalizmi, her yerde anti-demokratik ve irrasyonalist (çoğunlukla da ırkçı-dinci) akımların gelişimini teşvik ediyor. AKP-MHP Türkiye'si de hiç kuşkusuz dünyadaki genel tablodan bağımsız düşünülemez. Bununla birlikte, Türkiye'nin dünya kapitalist iş bölümü içindeki konumu, baskıcı siyasal biçimlere sermaye açısından ilave bir işlevsellik de kazandırıyor. Ucuz işgücüne dayalı ihracat ekonomisinin sürdürülebilmesi için emekçilerin hem bedenlerinin hem de zihinlerinin katı bir disiplin altında tutulması gerekiyor. 12 Eylül'ün ekonomik-siyasal-ideolojik mirası burada devreye giriyor ve AKP-MHP iktidarınca sürdürülüyor.

Yazıda bu sürecin ekonomik arka planınına hatlarıyla sergilemeye çalışacağım. Türkiye kapitalizminin dünya iş bölümü içindeki yerini kısaca tartıştıktan sonra, AKP dönemini üretim, bölüşüm ve tüketim yönlerinden ele alacağım. Konu çok geniş olduğu için, bazı göstergeleri seçip yorumlayarak genel bir tablo çizeceğim.

1. Genel karakteristikler

Türkiye'de kamuoyunda ekonomi üzerine tartışmalar genellikle faiz, enflasyon, döviz kuru gibi başlıklar etrafında yürütülüyor. Buna karşılık, ekonominin uzun dönemli yapısal eğilimleri çok daha az ilgi çekiyor. Oysa genel gidişatı anlamak için öncelikle yapısal karakteristikleri belirlemek gerekiyor.

Türkiye kapitalizminin 1980 sonrasındaki gelişimi iki ana dönemde ele alınabilir: (i) Kabaca 1980-2001 arasını kapsayan ilk dönemde yeni “dışa açık ekonomi” stratejisi adım adım inşa edilmiş, kurumlaşmıştır. (ii) 2001 krizi sonrasına denk düşen AKP'li yıllarda ise küresel koşulların etkisiyle bu doğrultuda ciddi bir sıçrama gerçekleşmiştir. Bu bakımdan, AKP'nin, Türkiye burjuvazisininin 1980 sonrasındaki yeni yönelimini hem sürdürdüğü hem de buna güçlü bir ivme kattığı söylenebilir. 12 Eylül darbesi, hem ekonomik hem siyasal anlamda, AKP döneminde mantıksal sonuçlarına ulaşmış bulunuyor.

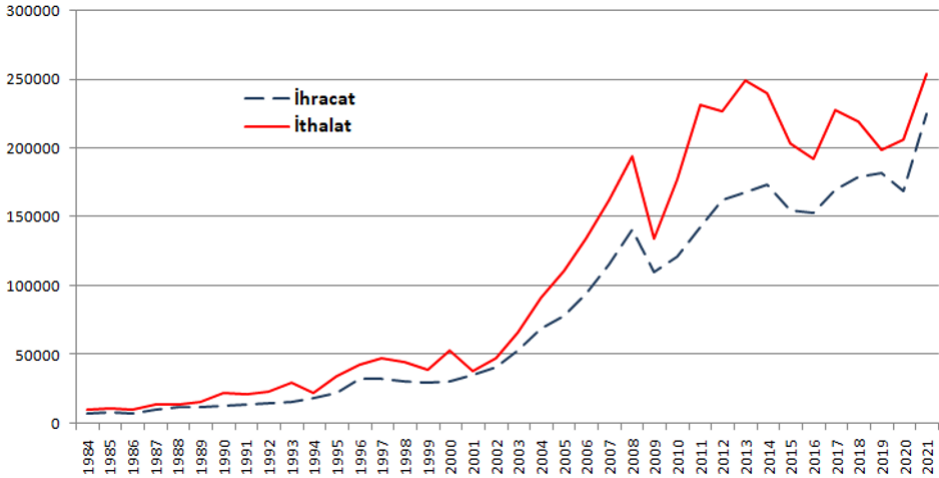
Dışa açılmanın ilk etabı, 1980'li yıllara damga vuran, ticaret alanında serbestleşmedir. Bu dönemde Türkiye'nin dış ticareti devletin dolaylı-dolaysız teşvikleriyle artmış, ihracat en önemli hedef olarak belirlenmişti. 1989 yılında 32 sayılı kararname ile ikinci büyük adım atıldı ve (eskiden devletin kontrolüne tabi olan) sermaye hareketleri serbestleştirildi. Bunun sonucunda, 1990'lar boyunca Türkiye ekonomisi küresel finansal akımlarla yoğun bir ilişki içine girdi. 1996 tarihli Gümrük Birliği Anlaşması'nın ardından Türkiye, yavaş yavaş, Avrupa ülkelerine dayanıklı ve dayanıksız tüketim malı üreten bir coğrafyaya dönüşmeye

(bir başka deyişle “Avrupa’nın Çin’i” olmaya) yöneldi. Bu süreç 2001 krizinin ardından, Kemal Derviş’in adıyla anılan “reform” paketi ile hızlandı. AKP dönemi, hem ticaret, hem finans, hem de üretim alanlarında dünya kapitalizmiyle bağların giderek derinleşmesiyle karakterize olmaktadır.

Dış ticaretin (ihracat+ithalat) millî gelire oranı bize “dışa açılma”nın bir ölçüsünü verir. Dış ticaret/GSMH oranı 1980 öncesinde genellikle yüzde 10’un altında seyretmiş ve hiçbir zaman yüzde 15’i aşmamıştı. Bu oran 1980’lerde yüzde 25-30 bandına çıktı, 2000’li yılların başında ise yüzde 50’yi aştı.³ TÜİK’in hesaplama yöntemindeki (millî geliri şişirmeye yönelik) revizyonlar nedeniyle daha sonra yüzde 40’lara inerse de, AKP döneminin ikinci yarısında yeniden yüzde 50’ler düzeyine geldi. Kısacası, Türkiye ekonomisinin dış dünya ile bütünleşmesi AKP’li yıllarda ciddi bir ölçüğe ulaştı. 12 Eylül’ün hedeflediği “dışa açık ekonomi modeli”nin ancak AKP döneminde tam anlamıyla hayata geçtiği söylenebilir.

Bugün Türkiye, dünya kapitalist iş bölümü içinde düşük ve orta-düşük teknoloji sanayi ürünleri imal edip satan bir coğrafya olarak yer alıyor. Bu konum 1980 sonrasında şekillendi. 1980’lerden 2000’lere uzanan ilk dönemde hem ihracat hem de ithalat düzenli olarak arttı, 90’lı yılların ikinci yarısından itibaren her ikisi de 50 milyar dolar düzeyine yaklaştı. Gelgelelim esas sıçrama AKP’li yıllarda (özellikle de 2002-2007 arasındaki olumlu küresel konjonktürde) gerçekleşti ve günümüzde ihracat 200, ithalat ise 250 milyar dolar seviyesini aştı (Şekil 1).

Şekil 1: Türkiye’nin dış ticareti, 1984-2021 (milyon USD)

Kaynak: TCMB.

Dış ticaretin bileşimine bakalım. Günümüzde (2022 ilk altı ay) ithalatın yüzde 81,9’unu ara mallar ve hammaddeler, yüzde 10,5’ini sermaye (yatırım) malları

³ TÜİK, İstatistik Göstergeler, 1923-2013, Ankara, 2014, s. 440.

oluşturuyor. Kamuoyunda çokça sözü edilen tüketim mallarının payı ise ancak yüzde 7,6.⁴ Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle artan petrol-doğalgaz fiyatlarının ara malı ve hammadde ithalatını yukarı çektiği düşünülebilir. Fakat, Türkiye'nin ithalatı içinde tüketim mallarının payı aslında uzun zamandır düşük düzeydedir. Bu pay 1980'lerin ilk yarısında yüzde 5'ten az, ikinci yarısında yüzde 6-7, 1990'larda yüzde 8-10, 2000'li yıllarda yüzde 10-12 arasındaydı.⁵ 2010-2020 ortalaması ise yüzde 12,5'ti. Dolayısıyla, tüketim malı ithalatında çok uzun dönemde hafif bir yükseliş eğilimi var; yine de, Türkiye'nin ithalatının yaklaşık yüzde 90'ı doğrudan tüketim için değil daha ziyade başka malları üretmek için gerçekleşiyor. Ana akım iktisatçıların öne sürdüklerinin aksine, yoksullaşmamızın nedeni “ürettiğimizden daha fazla tüketmemiz” değil.

Diğer taraftan, ihracatın yüzde 95'e yakın kısmı imalat sanayii ürünlerinden oluşuyor.⁶ Türkiye'nin ihracatında sanayi ürünlerinin payı 1980 yılında ancak yüzde 36'ydı. Bu oran 1980'lerin sonunda yüzde 80'i, 1990'ların sonunda yüzde 90'ı aştı ve daha sonra da sürekli olarak yüzde 93-95 civarında seyretti. Bir başka deyişle, Türkiye dünya kapitalist iş bölümü içinde sanayi ürünü imal edip satan bir coğrafya olarak yer alıyor. Bu üretimin girdileri ise büyük ölçüde dışarıdan geliyor (toplam ithalat içinde tek başına enerjinin payı yüzde 20 civarında). Dış ticaretin ortaya koyduğu tablo kısaca şu şekilde:

Türkiye'nin dünya kapitalist üretim ilişkileri içindeki konumu, ana hatlarıyla, Asya'dan ve Avrupa'nın çevre ülkelerinden ara malı satın alan, bunları Rusya'dan aldığı enerji ve ülke içindeki ucuz işgücü ile işleyerek Avrupa'ya ve kısmen de Ortadoğu'ya ihraç eden bir üretim platformu biçiminde özetlenebilir. Böyle bir konum, ucuz işgücüne dayalı üretimi kaçınılmaz hale getiriyor.⁷

Ihracatın üçte ikisini düşük ve orta-düşük teknoloji ürünler oluşturuyor (sırasıyla yüzde 32 ve 32,2). Yüksek teknoloji ürünlerin payı ise ancak yüzde 2,8.⁸ Bu pay AKP döneminde yüzde 4'ü geçmedi, üstelik son yıllarda azalıyor. “Teknolojik atılım” retoriğiyle geçen on yıllardan sonra, Türkiye'nin dünya kapitalist iş bölümü içinde düşük ve orta-düşük teknoloji ürünler üretilip satan ülke konumu pekişmiş bulunuyor. Bunlar her yerde üretilebilen, dünya genelinde sert bir fiyat rekabetine konu olan ürünler. Ücretler üzerindeki amansız baskının belki en önemli nedenini bu üretim ve ihracat yapısı oluşturuyor.⁹

4 TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Temmuz 2022”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Temmuz-2022-45542>.

5 TÜİK, İstatistik Göstergeler, 1923-2013, s. 447. Bir sonraki cümledeki 2010-2020 ortalaması da yine TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

6 Geriye kalan yüzde beş ise tarım, madencilik gibi sektörlerden geliyor. Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Ekonomik Göstergeler, Kasım 2022*, Ankara, 24 Kasım 2022, s. 100.

7 Özgür Öztürk, “Pandemide ve Sonrasında Kapitalizm”, *Devrimci Marksizm*, sayı 47-48, Yaz-Sonbahar 2021, s. 74.

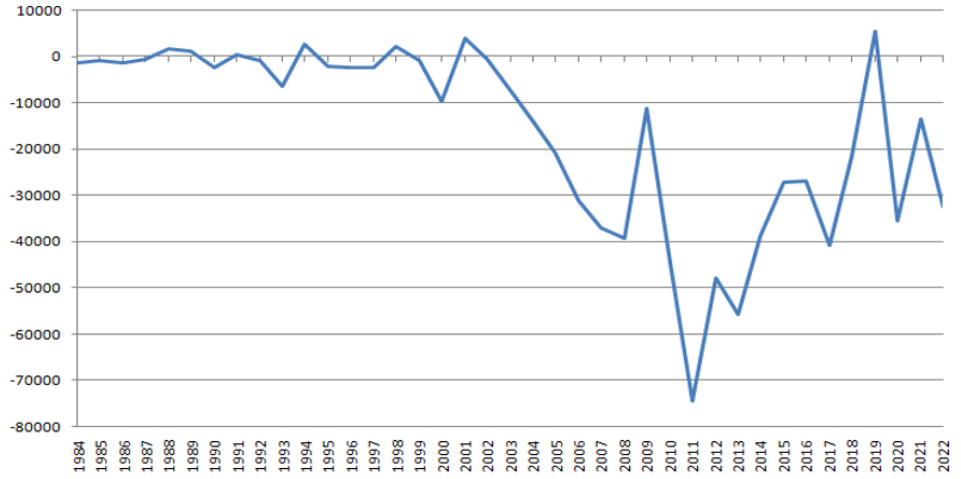
8 TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Temmuz 2022”. Sektörel açıdan bakıldığında, son on yılın ortalamaları olarak, Türkiye'nin ihracatının yüzde 30'u aşan kısmı (yaklaşık üçte biri) metal-otomotiv sektöründen, yüzde 16-17'si (altıda biri) tekstil-giyim sektöründen, yüzde 13-14'ü (yedide biri) makine-beyaz eşya imalatından, yüzde 10'u kimya-plastik ve yüzde 8'i gıda-içecek sektöründen geliyor. Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Ekonomik Göstergeler, Kasım 2022*, s. 100.

9 2022 sonunda asgari ücret görüşmeleri başlarken Türkiye İhracatçıları Meclisi (TİM) başkanı

Türkiye sermayesi, küresel değer zincirlerinde genellikle emek-yoğun imalat işlerini üstlenmiş durumda. Böyle bir konum, bu ülkede yaratılan artı değerın önemli bir kısmının (daha ziyade Ar-Ge, tasarım veya marka-pazarlama gibi zincirdeki “uç” konumlarda yer alan) emperyalist ülke sermayelerine transfer edildiği anlamına da geliyor.

Türkiye'nin dış ticaretinin bir diğer karakteristik özelliği, ithalatın daima ihracattan yüksek olması. 1994, 2001, 2009 gibi kriz yıllarında gelirdeki düşüş nedeniyle ithalat yapılamadığı için açığın biraz azaldığı, fakat ekonomik toparlanma ile birlikte dış ticaret açığının yeniden artmaya başladığı görülüyor. Bununla birlikte, Türkiye’de kamuoyunda genellikle şikâyet konusu olan “ithalat bağımlılığının yüksek olması” durumu küresel üretim koşullarında aslında (Almanya, Japonya, Güney Kore, hatta Çin gibi) birçok imalatçı ülke için de söz konusu. Esas problem ithalat bağımlılığı değil, bunun niteliği.

Şekil 2: Türkiye, cari denge, 1984-2022 (milyon USD)

Kaynak: TCMB.

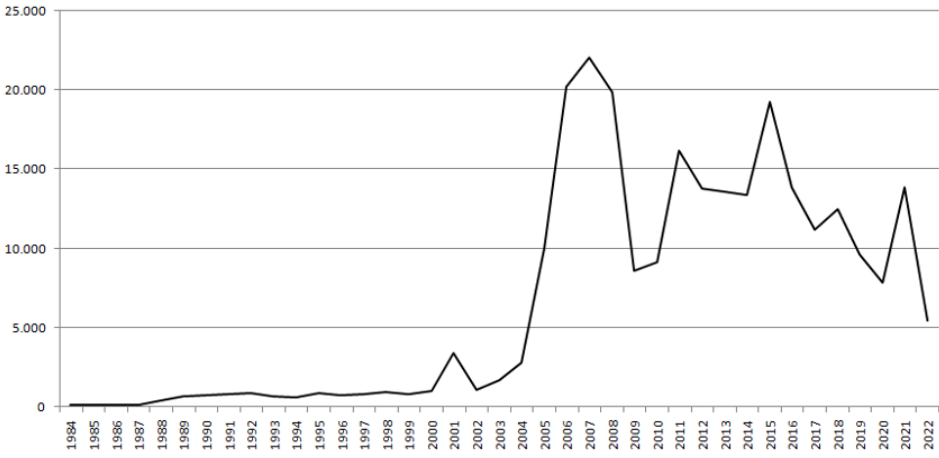
Sermayenin bakış açısından “çözüm” Türkiye sermayesinin değer zincirlerinde yukarılara tırmanması, küresel artı değerden daha fazla pay almasıdır. Gelgelelim verili koşullarda böyle bir şey pek mümkün değil (zaten mümkün olsaydı burjuvazi bu fırsatı şimdiye kadar çoktan değerlendirirdi). Öte yandan, yeniden iç pazara

Mustafa Gültepe'nin yaptığı “500-600 dolarlık [9250-11000 TL – ö.ö.] asgari ücretle rekabetçiliğimizi daha da kaybederiz” uyarısı durumu net olarak anlatıyor (<https://tinyurl.com/2p8ntx4c>). 22 Aralık günü açıklanan 8506 TL'lik asgari ücretin, Şubat 2023'ten itibaren geçerli olacağı dikkate alındığında, Türk-İş'in Kasım 2022 için hesapladığı 7786 TL'lik açık sınırının altında kalacağı ortaya çıkıyor. Fakat bu ücret düzeyi dahi sermayenin tepkisini çekiyor. Nitekim Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği (TGSD) başkanı Ramazan Kaya, böyle yüksek ücretlerle “Bangladeş, Vietnam, Hindistan, Kamboçya gibi ülkelerle” rekabet edemeyeceğimizi belirtiyor (<https://tinyurl.com/2d9ndv4e>).

yönelik sermaye birikimine dönmek de günümüz kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde anlamlı ve olanaklı değil. 2008 yılında başlayan ve halen devam eden Üçüncü Büyük Depresyon ortamında her ülkenin bir miktar içe kapanması, ülkeler arasındaki ekonomik akışların azalması normal. Fakat bunun ötesinde, Türkiye gibi bir ülkenin yeniden “ithal ikamesi” günlerine geri dönmesi beklenemez.

Dış ticaretteki sürekli açıklar turizm vb. diğer cari işlemler kalemleriyle kapatılmadığı için, yine az çok düzenli bir cari açığa neden oluyor (Şekil 2). Tıpkı dış ticarete olduğu gibi, cari dengede de AKP öncesinde hayli sınırlı (hem negatif hem de pozitif yönde 10 milyar doları hiç aşmayan) bir açık, AKP döneminde ise büyük sıçramalar görülüyor. Fakat bu grafiğin esas çarpıcı tarafı, 21. yüzyılın ilk on yılında hızla artan cari açığın 2011 yılından itibaren tam ters bir yönelim içine girerek azalmaya başlaması. Bir anlamda, AKP'nin genel kamuoyunda nispeten başarılı kabul edildiği ilk on yılı ile düşüşe geçtiği ikinci on yılı arasındaki temel farklılık cari açıktan kaynaklanıyor bile denilebilir. Öte yandan, cari açık demek, aynı zamanda, bu açığı finanse eden dış kaynak girişi demek. Nitekim cari denge grafiğinin *neredeyse* simetrik tersini doğrudan yabancı yatırımlarda görüyoruz (Şekil 3).

Şekil 3: Doğrudan yabancı yatırım girişleri (net yükümlülük), 1984-2022 (milyon USD)

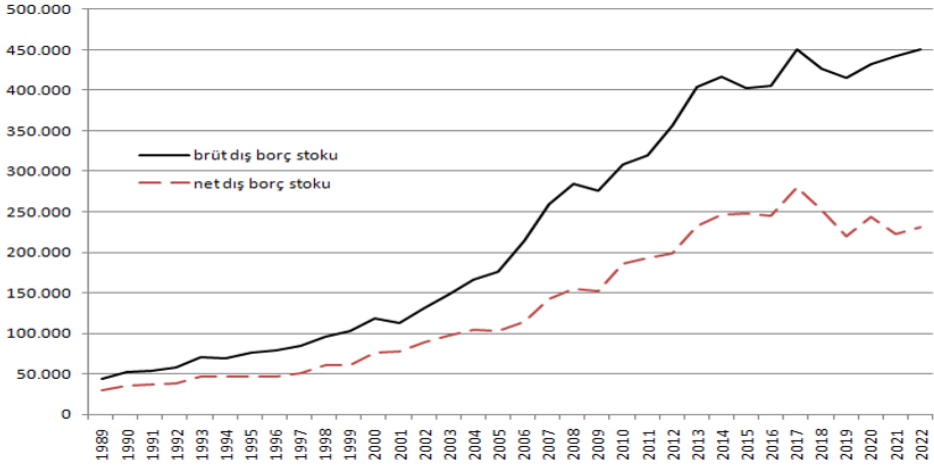

Kaynak: TCMB.

Süregiden dış kaynak ihtiyacının bir diğer sonucu ise dış borçlardaki artışta karşımıza çıkıyor (Şekil 4). 1990'ların sonunda Türkiye'nin brüt dış borç stoku 60 milyar dolar civarındaydı, bu borcun millî gelire oranı ise yüzde 35-40 arasındaydı. 2001 krizi ile birlikte dış borcun millî gelire oranı yüzde 50'nin üstüne çıktı, fakat küresel olumlu konjonktürün etkisiyle daha sonra yeniden yüzde 35-40'lara geriledi. Bu oran son beş-altı yıldır yeniden yüzde 50'nin üzerine yükseldi, hatta 2020 yılında yüzde 60'ı da aştı. Mutlak rakam olarak, AKP iktidara geldiğinde 100

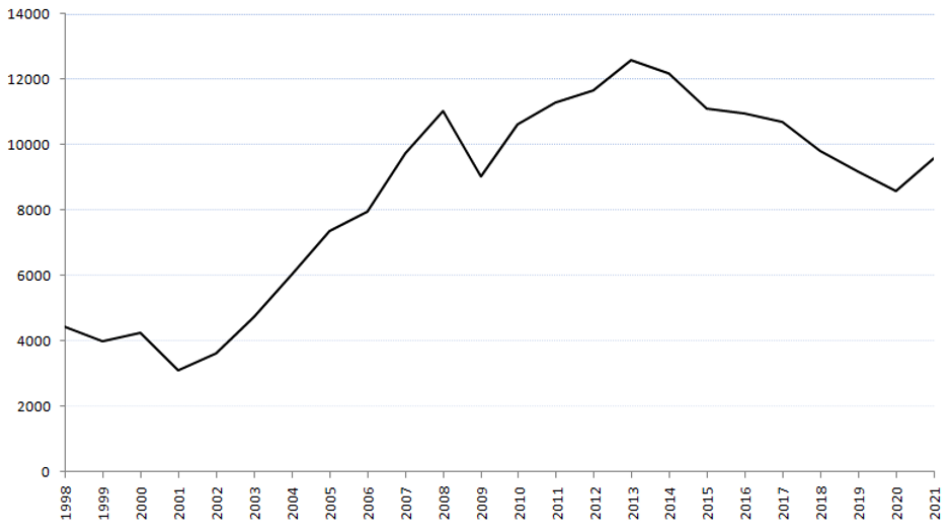
milyar doların biraz üzerinde olan brüt dış borç stoku günümüzde 450 milyar doları aşiyor. Bununla birlikte, *net* dış borç stokunun son on yıldır 200-250 milyar dolar arasında yatay seyrettiği de görülüyor.

Şekil 4: Türkiye'nin brüt ve net dış borç stoku, 1989-2022 (milyon USD)

Kaynak: TCMB.

Şekil 5: Türkiye, kişi başına GSYH (USD), 1998-2021

Kaynak: TÜİK.

Net olarak, yabancı sermaye girişlerinin AKP'nin *ilk on yılında artan, ikinci on yılında ise yatay veya azalan* bir seyir izlediği söylenebilir. Buna benzer bir kalıbı hem toplam hem de kişi başına millî gelirdede görüyoruz (Şekil 5). Türkiye'nin Gayrisafi Yurtiçi Hasılası (GSYH) 2000 yılında 273 milyar dolardı, aynı yıl kişi başına gelir de 4000 doların biraz üzerindediydi. AKP'nin ilk on yılında (TÜİK'in hesaplama yöntemi revizyonlarının da katkısıyla) artan GSYH 2013 yılında 958 milyar dolarla zirveye ulaştı, kişi başına gelir de 12500 doları geçti. Fakat daha sonra her ikisi de yatay veya azalan bir seyir kazandı, nitekim 2020 yılında GSYH toplamda 717 milyar dolar, kişi başına ise 8600 dolar oldu.

Net dış borç stoku ile millî gelir arasında belirgin bir paralellik ortaya çıkıyor. Yurt dışından sermaye geldiği müddetçe belirli bir "refah" etkisi sağlayan, fakat sermaye girişleri aksadığında krize giren bir ekonomik yapı ile karşılaşılıyor. Yabancı sermaye girişlerine bağımlı ekonomik yapı, yurt dışından sermaye çekmek için kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılmasını ve yüksek faiz ödenmesini beraberinde getiriyor. Diğer tüm sonuçları bir yana bırakılsa dahi, sadece bu bakımdan bile dışa açılmanın Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmine olan bağımlılığını derinleştirdiği ve bu coğrafyada yaşayan insanlara ağır bir bedel ödettiği söylenebilir.

2. Üretim, bölüşüm, tüketim eğilimleri

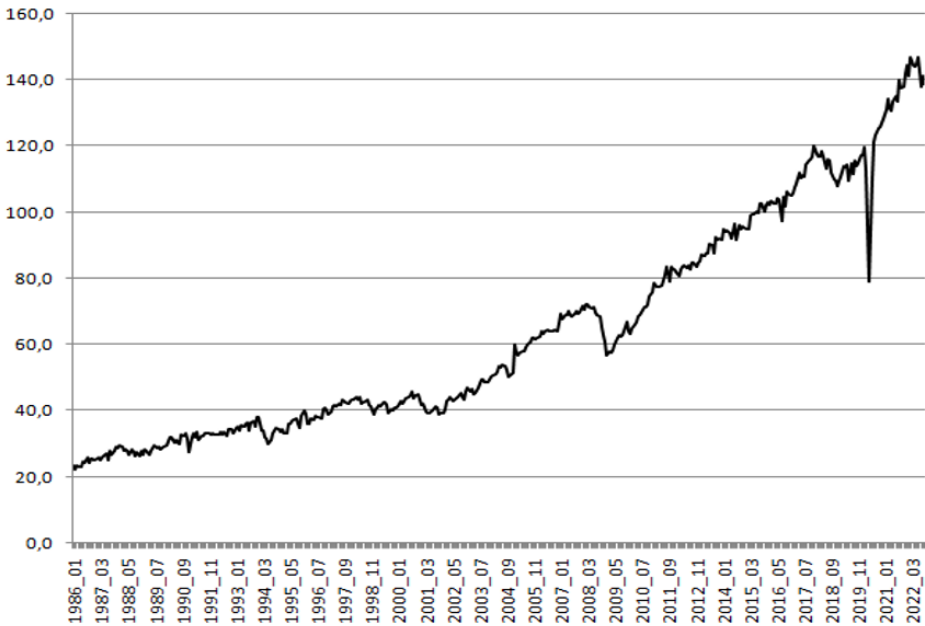
Türkiye'nin dünya kapitalist iş bölümü çerçevesinde üstlendiği role ve bazı göstergelerdeki gelişme kalıplarına kısaca baktık. Dünya ekonomisi ile bu tarz bir bütünleşmenin uzun vadede emekçiler açısından pek hayırlı sonuçlar doğuramayacağı söylenebilir. Nitekim dönem boyunca hükümetler, işçi sınıfı üzerindeki baskıyı sürdürmek için sürekli olarak hukuksal yenilikler icat etmiş, sermayenin çeşitli kesimlerinin talepleri doğrultusunda çalışma yasalarını sık sık güncellemiştir. 12 Eylül'ün bu kapsamdaki önemli icraatlarından biri, yeni bir İş Yasası (2821 sayılı Sendikalar Kanunu ile 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu) ilan etmesiydi. Benzer biçimde, AKP de iktidara geldikten kısa süre (altı ay) sonra yine bir İş Yasası (4857 sayılı Kanun) çıkarma gereği duydu. 12 Eylül cuntası, 1961 Anayasası çerçevesinde hazırlanan çalışma yasalarını iptal etmiş, sendikal hakları budayan yeni yasalar getirmişti. AKP'nin İş Yasası da yeni döneme özgü esneklik, güvencesiz çalışma vb. pratikleri resmiyete dökmeyi amaçlamıştır (bu yasa daha sonra –en önemlisi 2014 tarihli 6552 sayılı torba kanun olan– birçok revizyona uğrasa da özü itibarıyla pek değişmemiştir). Sınıflar arasındaki mücadeleler yasal zemindeki dönüşümlere yol açarken, bizzat hukukun bir mücadele zemini olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.a. Üretim

AKP'nin ilk on yılında yabancı sermaye girişlerine bağlı olarak ciddi bir ekonomik büyüme gerçekleştiğini, ikinci on yılında ise gelir anlamında bir durgunluğun yaşandığını gördük. Kuşkusuz bu ikinci on yıl aynı zamanda Üçüncü Büyük Depresyon'un gelişimiyle çakışıyor. Bu bakımdan, aslında AKP'ye özel bir

başarısızlıktan ziyade küresel koşulların bir yansıması ile karşı karşıyayız (tıpkı ilk dönemdeki canlılığın da küresel koşullardan kaynaklanması gibi). Bununla birlikte, Türkiye'nin sanayi üretiminin her iki dönemde de neredeyse kesintisiz olarak arttığını görüyoruz. Gelire bakıldığında AKP'nin ilk döneminde artan, ikinci dönemde yatay bir seyir varken, üretime bakıldığında sürekli artan bir grafik var (Şekil 6). Bir başka deyişle Türkiye toplumu üretmediği için değil, aksine daha fazla üretmesine *rağmen* yoksullaşıyor veya yerinde sayıyor. Harikalar diyarındaki Alice gibi, olduğu yerde durabilmek için bile hep daha hızlı koşması gerekiyor.

Şekil 6: Türkiye sanayi üretimi endeksi, 1986-2022 (2015 = 100, mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış)

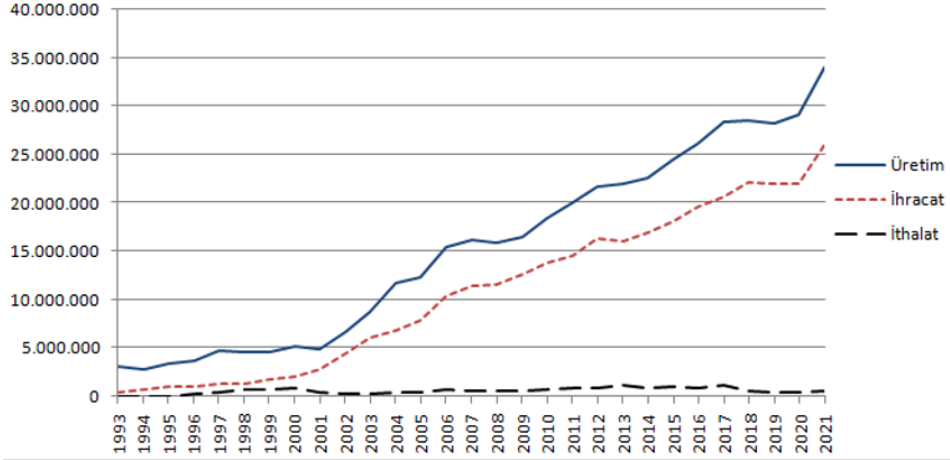

Kaynak: TÜİK.

Grafik, Türkiye’de sanayi üretiminin 21. yüzyılda sürekli artış eğilimi sergilediğini, 2009 ve 2020’de küresel krizler nedeniyle yaşanan gerilemelerin de hızla telafi edildiğini ortaya koyuyor. Bu üretimin önemli bir kısmı dış pazarlar için yapılıyor. Nitekim beyaz eşya gibi dış ticarete büyük paya sahip bir sektördeki üretim düzeylerine bakmak, “ürettiğimizden daha fazla tüketiyoruz” tezinin ne kadar temelsiz olduğunu gösteriyor (Şekil 7). AKP öncesinde yıllık 5 milyon adet civarındaki beyaz eşya (buzdolabı, fırın, çamaşır makinesi vb.) imalatının son yıllarda 35 milyona çıktığını, bunun çok büyük kısmının ihraç edildiğini, ithalatınsa önemsiz düzeyde olduğunu görüyoruz. Bu durum “Bizden önce buzdolabı mı vardı?” diyen Erdoğan’ın haklılığını değil, Türkiye’de beyaz eşya imalatının zaten çoktan doymuş bulunan iç pazardan ziyade (başta Avrupa olmak

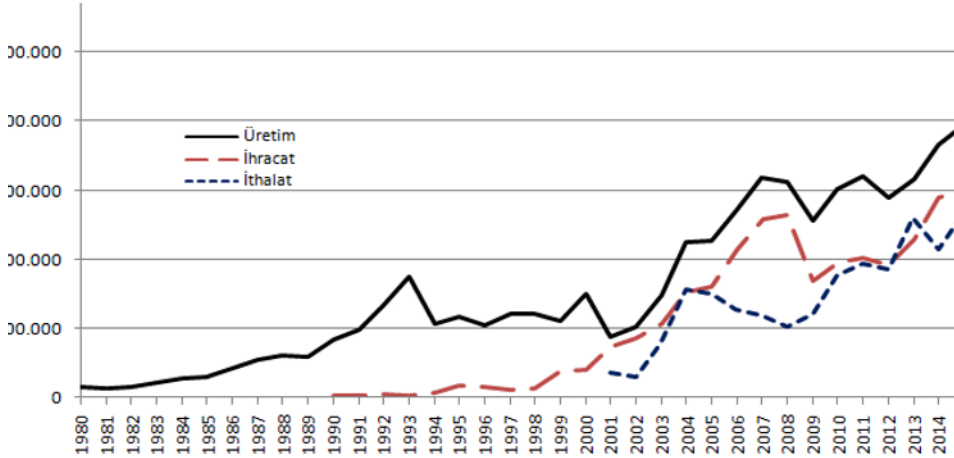
üzere) dış pazarlar için yapıldığını gösteriyor.

Şekil 7: Türkiye, beyaz eşya üretimi, ihracatı ve ithalatı, 1993-2021 (adet)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Aylık Ekonomik Göstergeler*, Kasım 2022, s. 47 (2002 yılı öncesine ilişkin veriler bu kaynağa ait Excel tablosunda yer alıyor).

Şekil 8: Otomobil üretimi, ihracatı ve ithalatı, Türkiye 1980-2021 (adet)

Kaynak: Otomotiv Sanayi Derneği verileri (<https://www.osd.org.tr/osd-yayinlari/istatistikler>) ve Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Aylık Ekonomik Göstergeler*, Kasım 2022, s. 46 (2002 yılı öncesi için bu kaynağa ait Excel tablosu ile OSD verileri karşılaştırıldı).

Buna benzer bir tabloyu Türkiye'nin ihracatının en önemli bileşenlerinden birini oluşturan otomobil imalatında da görüyoruz (Şekil 8). Bu grafiğin beyaz eşya sektöründekinden farkı, burada ithalatın da kayda değer bir düzeyde olması, ayrıca son birkaç yıldır yaşanan ekonomik kriz eğilimlerinin otomotivde daha net görülebilmesi. Her halükârda, AKP öncesinde yıllık 200-300 bin arasında olan üretimin daha sonra bir milyonun üzerine çıktığı, ihracatın da özellikle 1990'ların sonlarından itibaren (kuşkusuz Gümrük Birliği'nin etkisiyle) artmaya başladığı görülüyor. Üretimin (daima) ve ihracatın (genellikle) ithalatın üzerinde seyretmesi, genel dış ticaret kalıbının aksine otomotivin de beyaz eşya gibi net ihracatçı bir sektör olduğunu ortaya koyuyor.

Üretim terimi elbette sadece sanayi sektörünü değil, tarım, inşaat, hizmetler gibi sektörleri de içeriyor. Genel olarak, AKP döneminde GSYH içinde hizmetlerin payı ortalama yüzde 54, sanayinin payı ise yüzde 20 civarında seyretti (son birkaç yılda sanayinin payı hızla artarak yüzde 25-30 arasına yükseldi). Bu dönemde tarımın payı düzenli olarak geriledi ve 1990'ların sonundaki yüzde 12,5 seviyesinden, son yıllarda yüzde 5'lere kadar düştü. Kamuoyunda çokça sözü edilen inşaat sektörünün payı ise bir ara yüzde 8'in üzerine çıksa da tüm AKP dönemi ortalaması olarak yüzde 6-7 arasında değişti, son yıllarda tarımın da altına inerek yüzde 5 düzeyine yerleşti (TÜİK verileri).

Yeri gelmişken, eleştirel-muhalif iktisatçıların zaman zaman kullandıkları "inşaat odaklı büyüme" ifadesinin yanıltıcı olduğunu belirtmekte fayda var. İnşaat hiç kuşkusuz AKP'nin ekonomi politikalarını şekillendirirken özel önem verdiği bir sektör. Türkiye'de siyaset esnafı ile müteahhitler arasında yoğun bir etkileşim olduğu da biliniyor. Bununla birlikte, Türkiye'de sermaye birikiminin ve büyümenin merkezinde inşaat değil imalat sanayii bulunuyor. İnşaat sektörü hem gelir hem de istihdam bakımından Türkiye ekonomisinin ancak yirmide birini oluşturuyor (hizmetler sektörü gelir ve istihdam açısından ekonominin yarıdan fazlasını kaplıyor, ama artı değer üretimi ve sermaye birikimi bakımından sanayiye kıyasla yine arka planda kalıyor). İstihdam açısından, örneğin tarımın payı AKP döneminde çok hızlı gerilemiş olmasına rağmen hâlâ yüzde 17-18 düzeyinde. Sanayi istihdamı ise yüzde 20 civarında. Dolayısıyla, sanayi sektörü daha az istihdamla gelirden daha fazla pay alıyor. Gelir/istihdam oranı inşaat ve hizmetlerde kabaca eşit, tarımda ise ortalamanın çok altında kalıyor.

2.b. Bölüşüm

Neoliberal dönemde emeğe yöneltilen ve ekonomik alanla sınırlı kalmayıp hukuksal, toplumsal, ideolojik, politik boyutları da bulunan saldırının bölüşüm ilişkilerinde sermaye lehine sonuçlar yarattığı tartışmasızdır. Üstelik son birkaç yılın (pandemiye de içeren) enflasyonist ortamı, sermaye kesimine yeni darbeler indirebilme fırsatı sağlamıştır. En ağır koşullar altında bile "krizi fırsata çevirebilme" becerisinin arkasında, hiç kuşkusuz, genel olarak 1980 sonrasında ve özel olarak da AKP'li yıllarda işçi sınıfının birçok bakımdan zayıflatılmış olması yatıyor. Nitekim 2022 yılı 3. çeyreği itibarıyla, gayrisafî katma değer içinde işgücü ödemelerinin

payı (yüzde 26,3) tarihsel bir rekor kırarak 2002 yılı seviyesinin de altına inmiş bulunuyor.¹⁰

Türkiye'de zaman içinde giderek kurumlaşan düşük ücretleri olanaklı kılan birçok yapısal faktör var. Yüksek işsizlik oranı, çalışma saatlerinin uzunluğu, istihdama katılma oranının benzer ülkelere kıyasla nispeten düşük olması, kayıt dışı çalışmanın yaygınlığı, sendikalaşma çabalarının sistematik olarak engellenmesi... Tüm bunlar, geniş bir yedek işgücü havuzu yaratarak hem ücretlerin düşük tutulmasına hem de çalışma koşullarının giderek bozulmasına neden oluyor. Daha doğrusu, sermaye kesiminin emek üzerindeki baskıyı sürdürebilmesini sağlıyor.

AKP dönemine istihdam ve bölüşüm açısından kısaca bakmaya çalışalım. Türkiye'de yüzyıl dönümünde çalışabilir durumdaki (15 yaş üstü kurumsal olmayan) nüfus 46 milyonun biraz üzerindeydi, işgücü arzı ise bunun tam yarısı kadardı (dolayısıyla işgücüne katılma oranı yüzde 50'ydi). 23 milyonluk işgücünün 21,5 milyonu istihdamda, 1,5 milyonu ise işsizdi. (dolayısıyla işsizlik oranı yüzde 6,5'ti).¹¹

TÜİK verilerine göre AKP'li yıllarda çalışabilir nüfus düzenli bir artışla 46 milyondan 2021 yılında 63,7 milyona yükseldi. Bununla birlikte, işgücü arzı bu artışa ilk başlarda pek ayak uyduramadı ve işgücüne katılma oranı 2007'de yüzde 44'lere kadar geriledi. AKP'nin parlak yıllarında (mesela 2005-2006'da) toplam istihdam 20 milyonun da altına düşmüştü. Bu durum "istihdam yaratmayan büyüme" eleştirilerine neden oldu, ama aslında istihdamın niteliğindeki değişme (part-time, proje bazlı çalışma, kayıt dışı vb. düzensiz, esnek ve güvencesiz çalışma biçimlerinin yaygınlaşması) belki daha da önemliydi. 2008 krizi sonrasında işgücüne katılma oranı tekrar artışa geçerek 2018-2019'da yüzde 53'lere çıktı. Sonuç olarak, AKP'nin özellikle ikinci döneminde işçileşme hızlandı. Son dört yılın ortalamaları olarak, işgücü arzı 32 milyon, istihdam 28 milyon ve işsiz sayısı 4 milyon civarındadır.

İşçileşmedeki artışın bir diğer göstergesi, temel gelir kaynağı ücret olan hanelerin oransal artışıdır. 2002-2019 arasında Türkiye'de hane sayısı 16 milyondan 24 milyona çıkarken, ücret-maaş-yevmiye geliri ile geçinen hanelerin payı yüzde 44-45'ten yüzde 54-55'lere yükseldi. Çoğu küçük üretici olan "müteşebbis" hanelerin oranı yüzde 29'dan yüzde 14'e, menkul veya gayrimenkul geliriyle yaşayan "rantiyeli" hane oranı ise yüzde 3'ten yüzde 1,5'e düştü. Emekli geliriyle geçinen hanelerin oranı dönem boyunca yüzde 16-18 arasında değişti. "Diğer karşılıksız gelirler"le (sosyal transferlerle) ayakta kalan hanelerin oranı yüzde 7,5'ten yüzde 11,5'e yükseldi (kendi içinde yüzde 50 artış).¹² Dolayısıyla, bu dönemde hem

10 TÜİK, "Dönemsel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, III. Çeyrek: Temmuz-Eylül 2022".

11 Bu konuda daha ayrıntılı bir analiz için bkz. Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB), *AKP'li Yıllarda Emeklin Durumu*, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 126 vd.

12 TÜİK, "Temel Gelir Kaynağının Hanehalkı Tüketim Harcamasının Türlerine Göre Dağılımı, Türkiye, 2002-2019" verisinden hesaplanmıştır. Öte yandan, yine TÜİK'in "Gelir ve Yaşam Koşulları" araştırmaları baz alınarak hane değil de eşdeğer fert geliri hesaplandığında oranlar biraz değişiyor. Ücret-maaş-yevmiye geliri elde edenlerin payı yüzde 50'lere inerken, menkul-gayrimenkul geliriyle yaşayanların oranı yüzde 6-7'lere çıkıyor. Keza "müteşebbis" kategorisi de yüzde 17-18 civarına geliyor. Birçok hane birden fazla türde gelir elde ettiği için bu gibi farklılıklar sanırım olağandır.

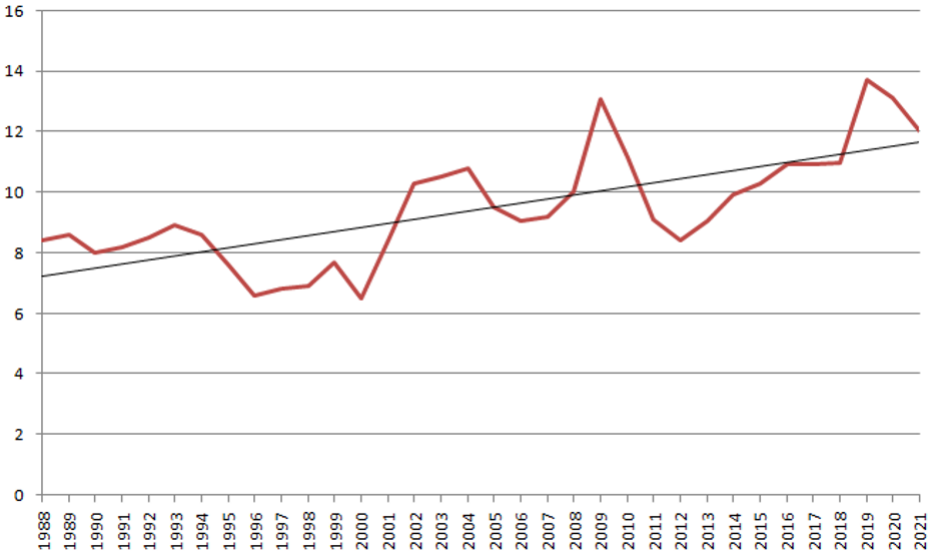
işçileşmenin hem de yoksul hane sayısının arttığı söylenebilir.

Sürecin arka planında, özellikle tarımdan büyük kopuşlar gerçekleşti. Çok kabaca, AKP’li yıllarda tarımın toplam istihdam içindeki payı üçte birden altıda bire, tarımda çalışanların sayısı sekiz milyondan beş milyona indi. Yani hem mutlak hem göreceli olarak tarımın payı azalırken diğer sektörlerin (özellikle de kayıt dışı emeğin yaygınlığıyla karakterize olan hizmetler sektörünün) payı biraz arttı.¹³

AKP döneminde işsizliğin “mukadderat” kapsamına alındığını, hatta Erdoğan’ın da sık sık “işsizlik diye bir şey yok, iş beğenmeyenler var” argümanını dillendirdiğini gördük. Hem söz hem de icraat düzeyinde, işsizliğin artık ortadan kaldırılması gereken bir toplumsal sorun olarak kabul edilmediğini anlıyoruz. Aslında tam aksine, Türkiye’nin dünya iş bölümü içindeki konumu nedeniyle düşük ücretleri sürekli kılabilmek için geniş bir yedek işgücü havuzunun varlığı büyük önem taşıyor.

Enflasyon konusunda TÜİK dışında veri üreten ENAG gibi çalışma grupları var, fakat işsizlik konusunda tek veri kaynağı maalesef TÜİK. Bununla birlikte, TÜİK verileri dahi, AKP’li yıllarda Türkiye’de *dar tanımlı işsizliğin bile* artış eğiliminde olduğunu gösteriyor (Şekil 9).

Şekil 9: Türkiye, işsizlik oranı (1988-2021, yüzde)

Kaynak: TÜİK.

Grafikteki düz çizgi, eğilim çizgisi. AKP öncesi yıllarda Türkiye’de işsizlik hiçbir zaman yüzde 10’u aşmamış, 90’lar boyunca yüzde 7-8 civarında seyretmişti.

¹³ BSB, *AKP’li Yıllarda Emeğin Durumu*, s. 53.

AKP döneminde ise, nadiren yüzde 10'un altına indiği, genelde yüzde 10-12 bandında seyredip kriz yıllarında yüzde 14'leri zorladığı görülüyor. Kısacası işsizlik artıyor. Öte yandan, sadece dar tanımlı (açık) işsizliği değil, eksik istihdamı (özellikle mesleği dışında çalışanlar) ve iş aramaktan umudu kesenleri de birlikte düşündüğümüzde, "geniş tanımlı" işsizliğin genellikle yüzde 20'lerin üzerinde seyrettiği ortaya çıkıyor. Bu kadar ciddi bir toplumsal sorunu azaltmaya yönelik somut bir politika önerisini ise ne iktidar ne de resmi muhalefet sunabiliyor.

Yüksek işsizlik, çalışanlar üzerinde baskı yaratıp düşük ücretleri genelleştiriyor. Türkiye'de her beş emekçiden ikisi asgari ücretle veya daha azına çalışıyor. Asgari ücreti biraz aşan ücretler de hesaba katılınca oran üçte ikiye yükseliyor. Ortalama ücret ve maaş 2000'lerde asgari ücretin iki katı civarındayken, 2015 sonrasında keskin bir düşüşle 1,4 katına inmiş durumda. Türkiye işçi sınıfı ortalama olarak "asgari ücret civarında" ücret alıyor. Üstelik bu asgari ücretin alım gücü düşüyor (örneğin dolar veya altın cinsinden ölçüldüğünde bu açıkça görülüyor). Asgari ücretin kişi başına millî gelire oranı 1970'lerin sonunda 1 iken, 1980'lerde 0,4'lere kadar indikten sonra, günümüzde 0,5-0,6 arasında değişiyor.¹⁴

Bu bağlamda giderek yaygınlaşan kayıt dışılık büyük önem taşıyor. TÜİK'in kayıt dışı istihdama dair verileri ise inandırıcı değil. Zira TÜİK'e göre, tüm bu dönem boyunca kayıt dışı istihdam 10 milyonun biraz altında neredeyse sabit kalmış görünüyor (oransal olarak yüzde 50'lerden yüzde 33 civarına iniyor)! AKP döneminde kayıt dışı ile etkin biçimde mücadele edilmediği, aksine bunu örtük olarak teşvik eden politikalar izlendiği biliniyor. Milyonlarca mültecinin de çoğunlukla kayıt dışı ve kaçak çalıştırıldığı, herhalde bu ülkede yaşayan herkesin malumudur. Toplam işgücü arzının önemli ölçüde arttığı, işsizliğin de artış eğilimi sergilediği, ayrıca ciddi bir göç akını yaşanan uzun bir dönemde kayıt dışı istihdamın değişmemesi ancak bir istatistik mucizesi olabilir. Bu nedenle, kayıt dışı istihdam oranını en iyimser tahminle bile yüzde 50 civarında kabul etmek gerekir (2005 yılındaki oran budur).

İşsizlik, kayıt dışı, mülteci emeği, düşük ücretler, güvencesiz çalışma pratikleri... tüm bunlar artık "yeni normal"i oluşturuyor. İşsizliğin (ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın) artma eğilimi ve Türkiye'de işgücüne katılma oranının benzer ülkelere kıyasla düşük (yüzde 50 civarında) olması da geniş bir yedek işgücü havuzu oluşturarak genel eğilimi pekiştiriyor.

Bahsedilen olumsuz koşulların ekonominin *kendiliğinden* işleyişi ile oluştuğu düşünülmesin. Tam tersine, ekonomik mekanizmalar ancak siyasi destekle işlerlik kazanıyor. Örneğin grev yasağının artık hemen her durumda "kamu güvenliği" gerekçesiyle başvuru bir yönetime dönüştüğü, hatta Erdoğan'ın da çeşitli vesilelerle bunu olumlu bir gelişme olarak lanse ettiği biliniyor. Yıllardır her gün ortalama beş işçinin yaşamını yitirdiği iş cinayetleri veya kayıt dışı çalışmanın yaygınlığı gibi konularda da iktidarın "görmezden gelme" tavrı takınarak patronların yanında saf tuttuğu, yine bu ülkede yaşayan hemen herkesin bildiği bir

¹⁴ DİSK-AR, *Salgın Günlerinde Asgari Ücret Gerçeği Araştırması 2021*, İstanbul, 2020, s. 27, 30, 33-35, <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/12/2021-asgari-ucret-son.pdf> (erişim: Nisan 2021).

gerçek. Bugün karşımızda bütünleşik bir “yapı” gibi duran ve değişmesinin çok zor olduğunu düşündüğümüz birçok olgu, aslında toplumsal aktörlerin tercihleri ve mücadele güçleri ile şekillendi ve şekilleniyor. Dolayısıyla, bu yapının değişmemesi için bir neden bulunmuyor. Fakat kırk yılda oluşmuş bir yapıyı değiştirebilmek için her şeyden önce gerçek bir değişim iradesi ve bu yönde stratejiler gerekiyor.

Emekçilerin maruz kaldığı zorluklar, bölüşüm ilişkilerinin bu kesimin aleyhine değiştiği sonucunu çıkarmamızı gerektiriyor. Bölüşüm ilişkilerini ve eşitsizliği ölçmeye çalışan birçok farklı gösterge var. Bu göstergeler genellikle sınıfsal perspektifle değil, “gelir grupları” vb. terimlerle oluşturuluyor. Yine de bir fikir vermesi açısından, örneğin en yaygın kullanılan göstergelerden biri olan Gini katsayısına bakabiliriz (bu katsayı 0 ile 1 arasında değerler alıyor, ne kadar düşüğe gelir dağılımı o kadar eşit oluyor). Gini katsayısı, sosyal yönden en ileri kapitalist ülkelerde (mesela İskandinav ülkelerinde) genellikle 0,2-0,3 arasında, ABD gibi “sosyal devlet” niteliği daha zayıf ülkelerde 0,4 civarında, eşitsizliğin çok daha yüksek olduğu bazı Afrika ülkelerinde ise 0,5-0,6 arasında değişiyor.

Türkiye’de 1980 öncesinde Gini katsayısı 0,5’in üzerindeydi. Bu dönemde, P80/P20 oranı denilen, en zengin yüzde 20’lik kesimin gelirinin en alt yüzde 20’lik kesimin gelirin oranı da 15-20 arasındaydı. Gini katsayısı zaman içinde azalarak, AKP öncesi yıllarda 0,4’ün biraz üzerine geldi, kriz yıllarında ise (mesela 1994’te) yeniden 0,5’e yaklaşıyordu. 2004 yılında 0,4 seviyesine indi ve sonraki yıllarda az çok kararlı bir seyir sergiledi (2020 yılında 0,402; 2021’de 0,391).¹⁵ Günümüzde Türkiye’de P80/P20 oranı da 7-8 civarında.

Fakat, bu değerler fiilî eşitsizlikleri doğru yansıtmıyor. Zira TÜİK’in örneklem kümesi en zenginleri kapsamadığı için, durum olduğundan iyi görünüyor.¹⁶ Örneğin, tek bir milyarderin örneklem grubuna eklenmesiyle Gini katsayısı 0,4’ten 0,55’e yükselebiliyor. Öte yandan, 1980 öncesinde Türkiye’de gelir dağılımının daha bozuk olduğu verisi de gerçeklerle uyuşmuyor, zira 1980 civarından itibaren örneğin reel asgari ücrette keskin düşüşler ve aynı zamanda kişi başına millî gelirden artışlar görüyoruz.

Bölüşüm ilişkileri bağlamında yoksulluk göstergelerine de kısaca bakalım. TÜİK verileri AKP döneminde Türkiye’de mutlak yoksulluğun çarpıcı şekilde azaldığını gösteriyor. Örneğin gıda yoksulluğu (açlık) veya kişi başına günlük 2,15 dolardan daha az gelir elde etme biçiminde tanımlanan yoksulluk artık çok önemsiz (sıfıra yakın) düzeyde. Bunun yanı sıra, gelire dayalı göreceli yoksulluk oranları da azalıyor. Örneğin medyan (ortanca) gelirin yüzde 50’sinden az geliri olanların oranı 2006 yılında yüzde 18,6’dan 2021’de yüzde 14’lere kadar inmiş bulunuyor. Medyan gelir, veriler sıralandığı zaman tam ortaya isabet eden gelir seviyesi anlamına geliyor. 2021 yılı için fert başına kullanılabilir gelir 37400 TL. Medyan gelir ise 28 bin TL düzeyinde. Medyan gelirin yüzde 50’si aylık 1150 TL oluyor. Dolayısıyla, her yedi kişiden biri aylık 1150 TL’den az gelirle yaşamaya çalışıyor.¹⁷

15 TÜİK, “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021”.

16 BSB, *AKP’li Yıllarda Emeklin Durumu*, s. 113-4.

17 TÜİK, “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021”. Ayrıca bkz. Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Aylık Ekonomik Göstergeler, Kasım 2022*, s. 80-1. TÜİK’in bu araştırması, 2019 tarihli “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması” ile karşılaştırıldığında ilginç sonuçlar ortaya çıkıyor. Mesela konut

AKP döneminde yoksulluk azaldı mı arttı mı? Bu soruya yanıt verebilmek için önce düşünsel bir netlik gerekiyor. Yukarıda, “diğer karşılıksız gelirler”le geçinmeye çalışan ve dolayısıyla “yoksul” kabul edilebilecek hane sayısının AKP’li yıllarda kendi içinde yüzde 50 arttığını görmüştük. Oysa diğer yoksulluk göstergeleri genellikle düşüşe işaret ediyor. Bu görünür çelişki, muhtaç duruma düşen hane sayısının arttığı ama bu hanelerin ihtiyaçlarının sosyal yardımlarla kısmen karşılandığı düşünüldüğünde ortadan kalkıyor.

Aslında AKP’nin en önemli “başarı”sı belki de Türkiye’nin egemen sınıflarına yoksulluğu yönetebilme becerisi kazandırmış olması. Neoliberal dönemde artan yoksulluğun yıkıcı bir politik soruna dönüşmesi, birçok ülkede sosyal yardımlarla engellendi. Türkiye’de ANAP döneminde “Fak-Fuk Fon” ile başlayan süreç, 1990’larda özellikle Refah Partili belediyelerin ve dini cemaatlerin yardım örgütlenmeleriyle derinleşti. AKP döneminde ise sistematik bir biçim kazandı. “Hayırseverliğin” örgütlenmesinin çok ötesinde bir yönetim tekniğine dönüştü. Sosyal yardım harcamalarının millî gelire oranı da düzenli olarak yükseldi.¹⁸

Sonuç olarak, AKP’li yıllarda yoksulluk yönetiminin büyük önem kazandığı, nüfusun ciddi bir bölümünün, hatta ücretli çalışanların bir kısmının sosyal yardımlar sayesinde ayakta kalabildiği söylenebilir. Bunun yanı sıra, *reel* gelirleri azalan kitlelerin refah ve tüketim düzeylerini nispeten sürdürebilmelerini sağlayan bir başka gelişme kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasıdır. Bu “başarı”nın da AKP’ye ait olduğunu birazdan göreceğiz.

2.c. Tüketim

Alım gücü düşen emekçilerin tüketim kalıplarını sürdürebilmelerinde krediler önemli rol oynuyor. Aslında AKP döneminin tamamı kredi genişlemesi ile karakterize oluyor. Bu hem işçi sınıfı hem de sermaye açısından geçerli.

Toplam kredilerin en büyük kısmını yüzde 70-80 gibi bir oranla ticari krediler oluşturuyor (esnaf ve sanatkâr kredilerinin payı ancak yüzde 1,5-2 kadar). Geriye kalan kısım ise tüketici kredileri ve kredi kartları. 2004-2021 arasında ticari krediler 70.8 milyar TL’den 3912 milyar TL’ye yükseldi, bir başka deyişle 55 katına çıktı (artış her yıl enflasyon oranında olsaydı sadece altı katına çıkmış olacaktı).¹⁹

Öte yandan, aynı yıllarda toplam tüketici kredileri 61 katına, kredi kartı işlem hacmi ise 15 katına çıktı. Tüketici kredileri ile kredi kartları toplamı 26,5 milyar TL’den 987 milyara (37 katına) yükseldi. Bu toplam içinde kredi kartlarının payı dönem başında yüzde 50’lerden günümüzde yüzde 20’lere inerken, konut ve taşıt haricindeki diğer ihtiyaç kredilerinin payı yüzde 20’lerden yüzde 47’lere çıktı.

dışında borç veya taksit ödemesi olanların oranı 2018 ve 2019 yıllarında yüzde 70’ler düzeyindeyken, 2020’de yüzde 60’ın altına iniyor, 2021 yılında ise yüzde 64 oluyor. Pandemiye de içeren ağır bir ekonomik kriz ortamında borçlu sayısı azalıyor!

18 Bkz. Denizcan Kutlu, *Türkiye’de Sosyal Yardım Rejiminin Oluşumu: Birikim, Denetim, Disiplin*, Ankara: NotaBene Yayınları, 2015; ayrıca bkz. BSB, *AKP’li Yıllarda Emeğin Durumu*, s. 179, 192-3, 204.

19 Krediler konusundaki tüm veriler şu kaynaktan alındı veya hesaplandı: Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Aylık Ekonomik Göstergeler, Kasım 2022*, s. 208-210.

Konut kredilerinin payı ise genellikle yüzde 30-40 arasında dalgalandı. Dolayısıyla, AKP döneminde tüketici kredilerinin muazzam ölçüde genişlediğini, bunun içinde genel ihtiyaç kredilerinin en hızlı artışı sergilediğini görüyoruz. “Borçlanarak tüketme” eğilimi yaygınlaşıyor. Nitekim hanehalkı borçlarının millî gelire oranı AKP döneminde yüzde 3’ten yüzde 13 seviyesine çıkmış bulunuyor.²⁰

Borçlanarak tükettiğimiz ürün kalemlerine kısaca bakalım. AKP dönemi ortalaması olarak, en önemli harcama kalemi bütçemizin yüzde 26’sını alan konut ve kira. Gıda harcamaları ise AKP’li yıllarda yüzde 27 civarından yüzde 20’lere düştü. Genel olarak, tüketimin en büyük kısmı temel ihtiyaçlara yönelik. Örneğin, eğlence harcamaları yüzde 3’ün altında, eğitim yüzde 2, sağlık yüzde 2, haberleşme yüzde 4. Bu dönemde en büyük artış ulaştırma harcamalarında görülüyor (yüzde 9’dan yüzde 17-18 düzeyine).²¹ Kısacası, AKP döneminde tüketim kalıplarımızda yaşanan en büyük değişim gıdanın payının biraz azalması, ulaştırma harcamalarının payının da hemen hemen aynı miktarda artmasıdır denilebilir.

Kişi başına gelirin artışıyla gıda harcamalarının oransal olarak azalması aslında Engel Yasası diye bilinen genel durumun bir örneğini oluşturuyor. Bu bakımdan çok şaşırtıcı sayılmaz. Fakat, ulaştırma harcamalarının iki katına çıkması böyle tipik bir durum değil. Artışın bir nedeni, işçileşmenin hızlanması sonucunda kentlere yığılan emekçilerin ulaşım giderlerinin artması olabilir. Bir başka neden, akaryakıtta bindirilen yüksek oranlı tüketim vergileri nedeniyle ulaştırma maliyetlerinin yükselmesi olabilir. Keza bu yıllarda özel araç sahipliğinin ve taşıt kredilerinin artmış olması da bu sonuçta etkili olabilir (ulaştırma harcamalarının neredeyse yarısını en üst yüzde 20’lik grup gerçekleştiriyor). Kanımca tüm bu faktörlerin bileşik etkisiyle Türkiye’de AKP döneminde ulaştırma harcamalarının arttığı söylenebilir.

Tıpkı gelir düzeyi gibi (daha doğrusu buna bağlı olarak), tüketim düzeyi de ciddi eşitsizlikler içeriyor. Tablo 1, TÜİK’in tanımladığı yüzde 20’lik gelir gruplarına göre, AKP’li yıllarda tüketim harcamalarındaki eşitsizliğin bazı örneklerini sergiliyor. Buna göre, zengin grup, yoksul gruba kıyasla örneğin eğitime 25 kat daha fazla kaynak ayırabiliyor. Bunun en doğal sonucu ise (eğitim ile gelir arasındaki yakın ilişki nedeniyle) mevcut eşitsizliklerin devamı oluyor.

AKP döneminin yirmi yıl gibi uzun bir zaman dilimini kapsamış olması ve bu dönemde kişi başına gelirden gerçekleşen artışlar (her ne kadar ikinci on yılda kişi başına gelir dolar bazında bir miktar düşmüş olsa da), halkta önceki dönemlere kıyasla şimdi daha “müreffeh” yaşandığı algısı yaratıyor. Sosyal medyada bolca örneği bulunan “Herkesin elinde son model cep telefonu var, altında araba var, hâlâ şikâyet ediyorlar” gibi söylemler bu algının ifadesi yahut bu algıyı sömürme çabası. Aslında yirmi yıl gibi uzun bir dönemde kişi başına gelirin artması kapitalist bir ülkede sıradan bir olgu (1980-2000 veya 1960-1980 yılları arasında da artış yaşanmıştı). Tartışılması gereken şey gelirin artıp artmadığı değil, toplumun kendi potansiyelini ne kadar gerçekleştirebildiği. Bu ise AKP ile sınırlı tutulmayıp doğrudan sistemi sorgulamaya yöneldiği ölçüde anlamlı olabilecek bir tartışma.

²⁰ Bu aslında düşmüş olan değer, zira 2010’larda bir ara yüzde 24’lere dek yükseliyor. Bkz. TCMB, *Finansal İstikrar Raporu, Kasım 2022*, s. 18; ayrıca BSB, *AKP’li Yıllarda Emeğin Durumu*, s. 168-9.

²¹ TÜİK, “Hanehalkı Tüketim Harcamasının Türlerine Göre Dağılımı, Türkiye, 2002-2019”.

Tablo 1: En zengin %20'lik grupla en yoksul %20'lik grubun toplam tüketim harcamaları içindeki payı (seçilmiş göstergelerde 2002-2019 ortalaması, %)

<u>Tüketim harcaması türü</u>	<u>En yoksul %20</u>	<u>En zengin %20</u>
Eğitim hizmetleri	2,5	62,7
Eğlence ve kültür	4,9	49,8
Ulaştırma	4,4	48,6
Giyim ve ayakkabı	7,4	41,1
Sağlık	9,4	39,3
Haberleşme	7,2	38,5
Toplam tüketim harcaması	9	37,3

Kaynak: TÜİK, “Tüketim Harcaması Türlerinin Gelire Göre Sıralı %20'lik Gruplara Göre Dağılımı, Türkiye, 2002-2019”.

Ne kastettiğimi bir örnekle açmaya çalışayım. Bütün kusurlarına rağmen bir işçi devleti olan Sovyetler Birliği'nde işsizlik diye bir sorun yoktu; kentli bir ailenin konut, ısınma, su, elektrik gibi kalemlere harcadığı para gelirin yüzde 10'undan azdı. Ekmek, patates, votka gibi temel gıda maddeleri bol, diğer gıda maddeleri kıt; fakat besin maddeleri ucuzdu ve çoğunun fiyatı 1950'lerin başlarından 1980'lerin sonlarına dek değişmemişti.²² Günümüzde Türkiye'deki (ve Rusya'daki) tablo bundan çok farklı. Türkiye'de 24 milyon hanenin yüzde 60'ı kendi evine bir şekilde sahip durumda. Fakat harcamalar içinde en başta gelen kalem yine de konut ve kira (üstelik bu konutların üçte birinde akan çatı, nemli duvar, yetersiz izolasyon nedeniyle ısınamama gibi sorunlar mevcut). Emekli hanelerin ve “diğer karşılıksız gelirler”le geçinen yoksul hanelerin bütçelerinin yüzde 60'ı sadece gıda ve konut harcamalarına gidiyor. Ücret-maaş-yevmiye gelirin dayanan hanelerin de harcamalarının yaklaşık yüzde 60'ını gıda, konut ve ulaştırma kalemleri oluşturuyor.²³ Halkın büyük kısmı gelirin beşte üçünü sadece gıda ve konut gibi en basit, en temel ihtiyaçlara ayırmak zorunda kalınca, doğal olarak eğitim, kültür, sanat, spor, eğlence vb. insani etkinlikler için geriye bir şey kalmıyor.

Sonuç

Üretim ilişkileri yapısı kaçınılmaz olarak bölüşüm ve tüketim ilişkilerini belirler

²² Bu konuda bkz. Özgür Öztürk, “Sovyetler Birliği'nin Çöküşünün Ekonomik Arka Planı”, *Devrimci Marksizm*, sayı 28/29, Güz-Kış 2016, s. 121.

²³ TÜİK, “Hanehalkı Tüketim Harcaması, 2019” ve “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021”.

(ama aynı zamanda bu unsurlardan etkilenir). Uluslararası ölçekte örgütlenen ve önceliği ihracat olan üretim süreci, ülke içinde sınıflar arasındaki ilişkileri de biçimlendiriyor. Bölüşüm ve tüketim alanlarında karşımıza çıkan olumsuz tablonun kökleri üretim ilişkilerinde yatıyor, fakat bu yapıyı dünya kapitalist iş bölümü çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor.

“Yapı” üzerine bu vurgu, yapıların toplumsal öznelere etkinlikleri ile oluştuğu gerçeğini bize unutturmamalı. Türkiye bugün küresel üretim ilişkileri içinde emek-yoğun imalat işlerinin toplandığı bir üretim platformu gibi konumlandıysa, bu gelişme bir mukadderat sonucunda değil, her aşamasında sınıflar arasındaki karmaşık mücadelelere bağlı olarak şekillendi. Bunu değiştirmek hiç kuşkusuz mümkün, fakat değişim için öncelikle sınıf temelli örgütlü bir iradenin ortaya konulması gerekiyor. Zira siyaset, iyi niyetten ziyade örgütlü güç ilişkilerine dayanıyor. Bu bağlamda, işçi sınıfının örgütlülük düzeyinin artması ve düşük ücretlerin zeminini oluşturan (uzun çalışma saatleri, kayıt dışılık, düşük işgücüne katılım oranı gibi) faktörlerle mücadele büyük önem taşıyor.

AKP döneminin kendi içinde kabaca iki ayrı on yıla bölünebileceğini, ilk dönemde yabancı sermaye girişleri sayesinde belirli bir refah etkisinin yaratıldığını, fakat ikinci dönemde dünya krizinin de etkisiyle gelir anlamında bir duraklama yaşandığını gördük. Gelgelelim üretim çok kısa fasıllar dışında her iki dönemde de düzenli olarak artıyordu. Dolayısıyla, son yıllarda daha belirgin hale gelen yoksullaşmanın nedeni üretmiyor oluşumuz değil. Daha ziyade, Türkiye kapitalizminin dünya iş bölümü içindeki konumunun sonuçlarını yaşıyoruz. Fakat, bu sonuçlar elbette otomatik biçimde ortaya çıkmıyor. Örneğin, pandemi dönemini de içeren enflasyonist ortam, sermaye açısından ücretleri düşürme yönünde yeni bir darbe fırsatına dönüştürüyor. Böyle bir “fırsat”ın hayata geçirilmesi ise sınıflar arasındaki güç ilişkisine bağlı olarak mümkün oluyor veya olmuyor. Dolayısıyla, son analizde her şey sınıf mücadelesi ile belirleniyor.

Günümüzde Türkiye’nin dünya kapitalist sistemi içindeki konumunu sorgulamayan bir “demokrasi mücadelesi” fazla anlamlı ve etkili olmayacaktır, zira demokrasiden (daha da) uzaklaşmanın başlıca nedeni zaten bu konumlanıştır. Verili üretim ilişkileri çerçevesinde Türkiye’nin dünyadaki yerinin değişmesi en azından kısa vadede pek kolay görünmüyor elbette, zira kırk yılda oluşan yapılar ancak büyük kırılmalarla değişebilir. Resmi muhalefetin daha fazla yabancı sermaye çekmeye yahut daha fazla sosyal yardım dağıtmaya yönelik projeleri ise yapıyı dönüştürmekten ziyade tadil etmeyi öneriyor.

Bitirirken, her ne kadar Türkiye işçi sınıfı açısından genel bir yenilgi dönemi olsa da, 1980 sonrasında işçi hareketinin zaman zaman hayli etkili eylemlilikler sergilediğini vurgulamak gerekiyor. Örneğin, 1989 Bahar Eylemleri ile açılan ve 1990-91 dönümünde Zonguldak işçilerinin “Büyük Yürüyüş”ü ile açılarak kapanan iki yıllık kesit, ülke tarihinin belki en önemli mücadele evrelerinden biridir. Tam da Berlin Duvarı’nın yıkıldığı ve ardından Sovyetler Birliği’nin dağıldığı bir tarihsel anda Türkiye işçi sınıfı, 12 Eylül rejiminin tahribatını kısmen de olsa tersine çevirebileceğini göstermiştir. Nitekim 1980 sonrasında sürekli gerileyen reel ücretler ilk kez bu yıllarda yeniden artış yaşamıştır. Daha sonraki dönemlerin Memur Eylemleri, Tekel Direnişi, 2015 yılındaki “Metal Fırtına” ve 2022 kış

aylarına damga vuran eylemler de bahsi geçen olumsuz koşulların kader olmadığını, etkili bir mücadele ile geri döndürülebildiğini gösteriyor. Direnişin ötesine geçerek **kalıcı** kazanımlar elde etmek ve insana yaraşır yaşam koşulları sağlayacak **yeni** bir yapı oluşturmak, ancak işçi sınıfından yana bir siyasal iktidarla olanaklı olacaktır.

Gerçek gazetesi

Gerçek gazetesi Devrimci İşçi Partisi'nin (DİP) merkezi yayın organıdır. Partinin hem kendi üyeleri ve sempatizanlarıyla hem de toplumun sömürülen ve ezilen geniş kesimleriyle bağlarını kuran, en önemli örgütlenme aracıdır.

2009 yılında, dünya kapitalizminin Üçüncü Büyük Depresyon'a sürüklenmeye başlamasının üzerinden henüz bir yıl geçmemişken yayın hayatına başlayan *Gerçek*, yıllar içinde Üçüncü Büyük Depresyon döneminde dünya devriminin yeni dalgası sayısız ülkeyi gezerken, devrimlerin, isyanların, halk ayaklanmalarının sesini, soluğunu bu topraklara taşıdı. Ama ayağını en çok kendi topraklarına bastı. Bu topraklarda sermayenin, emperyalizmin ve onların her renkten siyasi temsilcisinin yalanlarına karşı, işçi sınıfının ve ezilenlerinin gerçeklerini yazdı. İşçi sınıfının bağımsız sınıf siyasetinin, enternasyonalizmin ve Marksizm'in sesi oldu.

Gerçek, işçi sınıfının, emekçilerin, ezilenlerinin mücadelelerinden, direnişlerden, grevlerden, işgallerden beslendi. *Gerçek*'in matbaadan sonraki durağı hep işçi servisleri, grev ve direniş çadırları ile emekçi mahalleleri oldu, olmaya devam ediyor. Ve işçi sınıfı ve emekçiler, bu gazetenin sadece okuyucusu değil, aynı zamanda yazarı. *Gerçek*'in sayfaları, metal fabrikalarından, fabrikalardan işçilerin, çeşitli sektörlerden emekçilerin yazdığı yazılarla dolu.

Gerçek gazetesini alın, okuyun, okutun!

Gerçek'i her gün internet sitesi ve sosyal medya hesaplarından takip edin, paylaşın!

 gercekgazetesi1.net

 [gercekgazetesi](https://twitter.com/gercekgazetesi)

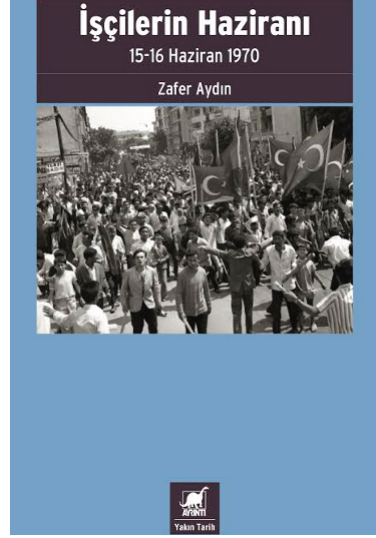
 [gercekgazetesi.net](https://www.facebook.com/gercekgazetesi.net)

 [gercekgazetesivideo](https://www.youtube.com/gercekgazetesivideo)

 [gercekgazetesi](https://www.instagram.com/gercekgazetesi)

 anchor.fm/gercek

 [gercekgazetesi](https://www.nerve.com/gercekgazetesi)

İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970

Zafer Aydın

İstanbul: Yığın Yayınları, 2020

Türkiye’de sınıf mücadelesinin doruğu: 15-16 Haziran işçi ayaklanması

Emre Bayır

19. yüzyıldan itibaren önce Osmanlı İmparatorluğu’nda ve ardından 100 yıllık cumhuriyet boyunca Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihinde irili ufaklı sayısız grev, direniş, eylem yer almıştır. Bunlardan bazıları o dönemki Osmanlı topraklarındaki gerçek anlamda ilk grev olan 1872 Hasköy Tersanesi grevi gibi türünün ilk örneğiyken, bazıları grev yasasını meclisten fiilî grevle geçiren Kavel grevi gibi bir büyük merhalenin aşılmasını sağlamıştır. Bazıları da Zonguldak grevi ve büyük yürüyüşü gibi kendi döneminin en çok ses getiren ve büyük eylemleridir. Fakat bir tanesi vardır ki Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihinde bir doruğu temsil eder: 15-16 Haziran işçi ayaklanması.¹

¹ Biz 15-16 Haziran için “işçi ayaklanması” demeyi uygun buluyoruz. Sebebini ise hareketin niteliğini tartıştığımız sonraki bölümlerde açıklayacağız.

İşte, tarih yazımında Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihindeki bir doruğu temsil ettiği oranda kendine yer bulamamış olan bu büyük işçi mücadelesinin hakkını verme çabasıyla Zafer Aydın tarafından kaleme alınan ve ciddi bir emek ürünü olan bir eser *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970* başlığıyla 2020 yılında Ayrıntı Yayınları tarafından yayınlandı. Yazar Aydın, konu hakkında yazılmış sayısız kitap ve makaleyi incelemenin ötesinde, ciddi bir arşiv taraması ile o dönemde yayımlanmış gazete, dergi, tutanak, iddianamelerin incelenmesinin yanında, dönemin canlı tanıklarıyla yapılan mülakatlarla da zenginleştirdiği 900 sayfayı aşan kitabında bu büyük işçi ayaklanmasını birçok yönüyle ve derinlemesine ele almış.

Biz bu yazımızda Zafer Aydın'ın bu çalışmasının önemli ve tartışmaya açık yönlerini okurumuzla paylaşırken sadece işçi sınıfının değil, tüm cumhuriyet tarihinin en önemli ve belirleyici olaylarından olan 15-16 Haziran'ın kısa bir özetini sunacağız.

15-16 Haziran'a giden yol

Tarihte hiçbir olay başka etkenlerden bağımsız, nedensiz ve rastgele ortaya çıkmaz. Nitekim 15-16 Haziran işçi ayaklanması da böyledir. 15-16 Haziran'ın hem gerçekleşmesini hem de sonuçlarını dönemin iktisadi ve diğer toplumsal ilişkilerinin birer tezahürü olarak işçi sınıfının örgütlülük, bilinç ve militanlık düzeyi, tecrübe birikimi; işçi sınıfının müttefiki olabilecek emekçi sınıfların, gençlik hareketinin, ezilen diğer toplumsal kesimlerin durumu; karşı safta yer alan sınıfın bütünlüğü, kararlılığı ve bu sınıfın kontrolü altındaki devlet mekanizmasının hareket kapasitesi vb. etkenler bağlamında inceleyebiliriz.

Türkiye'de adım adım gelişen kapitalizm 60'lı yıllara geldiğimizde İstanbul ve Kocaeli'de ulusal sanayi üretiminin çok büyük kısmına sahiplik yapan devasa bir sanayi havzasını ortaya çıkarmıştı. 60'lı yıllarda canlı bir şekilde büyüyen sanayi, köylerden ve taşradan milyonlarca işçiyi ve ailesini sanayi şehirlerine topluyor ve çoğunlukla bu şehirlerin çeperlerinde geceden gündüze genişleyen işçi mahalleri yaratıyordu.

1961 Saraçhane Mitingi ile alanlara adımını atan Türkiye işçi sınıfı, 1963 yılındaki Kavel Grevi ile grev hakkını grev yaparak kazanıyordu. Gitgide örgütlenen ve militanlaşan işçi sınıfı Türk-İş'in patron yanlısı ve devlet güdümlü sendikacılığından kopup 1967'de DİSK'i kurmuştu. Ardından büyüyen fiilî mücadeleler 1968'de Derby'de, 1969'da Singer, Demir Döküm, Gamak'ta ve 1970'te Sungurlar ile ECA fabrikalarında işgal formunu alıyordu. Zafer Aydın her biri kuşkusuz Türkiye işçi sınıfı tarihi açısından çok önem taşıyan bu işgalleri 15-16 Haziran'a giden yolda önemli etaplar olarak kitabında detaylıca işlemiş bulunuyor.²

² Zafer Aydın, *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020, s. 51-117.

Cumhuriyet gazetesi 6 Ağustos 1969

60'lı yıllar, işçi sınıfının büyüyüp serpiildiği, giderek örgütlendiği ve militanlaştığı yıllar olmasının yanında diğer toplumsal katman, sınıf ve kesimler için de gitgide hareketlenen yıllardı. Dönemin sendikal işçi hareketi önderlerinin öncülüğünde 1961'de Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kuruluşu işçi sınıfının, aydınların, gençlerin ve de Kürt halkının politikada aktif bir şekilde yer almasının koşullarını sağlıyordu. Topraksız köylülerin toprak işgalleri kırdı da toplumsal mücadelelerin arttığına işaret ediyordu. TİP içerisinde örgütlenen Kürt gençleri ve aydınları düzenledikleri mitinglerle Kürt halkının haklı taleplerini meydanlara taşıyor ve gitgide daha kitlesel şekilde örgütleniyordu. Özellikle öğretmenler başta olmak üzere kamu emekçileri boykot niteliğiyle grevler yapıyordu. Yine TİP içerisinde aktif rol üstlenen ve 60'lı yılların uluslararası antiemperyalist ve devrimci rüzgarını arkasına alan gençlik 1965'te Fikir Kulüpleri Federasyonu'nu kuruyor ve ardından son sürat devrimcileşiyordu. Sonuç olarak 15-16 Haziran'a giden 60'lı yıllarda toplumsal mücadeleler

bakımından son derece hareketli bir ortam mevcuttu.

Sendikalar yasası

15-16 Haziran, 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda değişiklik öngören 1317 sayılı yasaya karşı düzenlenmiştir. Bu yasa sendikaların Türkiye çapında faaliyet sürdürebilmesi için bulunduğu işkolunda çalışan işçilerin üçte birini üye yapmasını zorunlu kılıyordu. Ayrıca konfederasyonların kurulabilmesi ve faaliyetini sürdürebilmesi için Türkiye'deki sendikalı işçilerin üçte birini üye yapması gerekiyordu. DİSK o gün bu şartları sağlamadığı için bu durum, sendikal hakların kullanımının devlet güdümlü, uzlaşmacı ve patron yanlısı bir karakter taşıyan yani ABD tipi sendikacılık yapan Türk-İş ile sınırlandırılmasından başka bir anlam taşımıyordu. Bu tasarı DİSK'i fiilî olarak yok etme hedefi taşıyordu. Çünkü Zafer Aydın'ın çok doğru bir şekilde vurguladığı gibi DİSK devlet katında “zararlı bir örgüt”tü; Genelkurmay Başkanlığı Seferberlik Tetkik Kurulu'nun 24 Şubat 1967 tarihli yazısı DİSK'i tedbir alınması gereken bir “iç düşman” olarak konumlandırıyordu.³

Türk-İş cephesinde hazırlıklar daha DİSK kurulmadan önce başlamıştı. Konfederasyon içindeki muhalefetin yaydığı tedirginlikle de olsa gerek, Türk-İş yönetimi yeni bir konfederasyon kurulmasını zorlaştıracak şekilde 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda değişiklikler yapılmasını istiyordu. DİSK kurulduktan sonra 24 Ağustos 1969'da sahaya inen Türk-İş, sendikalar yasasında değişiklik talebini meydanlarda dile getiriyor ve ayrıca bu dönemde üye sendikalarında genel kurul kararları alınmıyordu. 12 Ekim'de yapılan 1969 seçimleri sonrasında Adalet Partisi hükümeti sendikalar kanununda değişikliği hükümet programına yerleştiriyordu. Bunun yanında Türk-İş kökenli beş CHP milletvekili de Türk-İş'in istediği yönde bir teklifi meclise sunmuştu.⁴ Tasarı aylar içinde şekillendikten sonra 11 Haziran günü Meclis Genel Kurulu'na gelmişti. Dönemin Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk'ün Türk-İş Genel Kurulu'nda dile getirdiği “DİSK'in çanına ot tıkayacağız” cümlesi sonunda gerçek olmak üzereydi.⁵ O kadar ki 12 Haziran günü yapılan meclis oylamasında dört milletvekili hariç tümü evet oyu vermişti. O gün CHP dâhil olmak üzere tüm burjuva partileri kanun değişikliğini desteklemişti! Artık top o dönemki Cumhuriyet Senatosu'ndaydı.

3 A.g.y., s. 119.

4 A.g.y., s. 125.

5 Kemal Sülker kendi kitabında ünlü “DİSK'in çanına ot tıkama” sözünü Çalışma Bakanı Turgut Tokar'ın (bir önceki Çalışma Bakanı) söylediğini yazar, fakat dönemin Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk'tür. Turgut Tokar ise Meclis Çalışma Komisyonu Başkanıdır. Kemal Sülker, *Türkiye'yi Sarsan İki Uzun Gün*, Ankara: V Yayınları, 1987, s. 29. Söz konusu Türk-İş kongresine Tokar ve Öztürk birlikte katılmış ve ikisi de DİSK'in tasfiye olacağı bilgisini veren konuşmalar yapmıştır. “Çanına ot tıkamak” sözünün sahibi konusundaki karışıklığın sebebi budur.

Milliyet gazetesi 16 Mayıs 1970

DİSK'in tepkisi

Meclisteki çalışmalar son sürat ilerlerken 3 Haziran'da DİSK Yönetim Kurulu kritik bir toplantıda bir araya geliyordu. Toplantıda eylem ve koordinasyon komiteleri oluşturulması ve eylemlerin bu komiteler altında karar organlarından gelecek karar uyarınca uygulanması, ayrıca Anayasa'ya aykırı tasarımı kanunlaştırmanın doğuracağı sonuçları anlatmak için bir uyarı heyetinin oluşturulup Ankara'ya gönderilmesi kararı alınmıştı.⁶ 5 Haziran'da ise önce komisyonlar, ardından da DİSK Yönetim Kurulu yeniden toplandı ve DİSK Direniş Komitesi imzasıyla 1 saatlik genel grev kararı alındı.⁷

Ardından DİSK'e üye sendikalarda hummalı bir çalışma başlıyordu. Zafer Aydın'ın kitabında Arçelik, Auer, Profilo, Demir Döküm, Philips, Tekel fabrikaları başta olmak üzere fabrika içlerinde başlayan mücadele hazırlıklarını da dönemin işçilerinin tanıklıklarıyla aktarması epey önemli. Bir işçinin "DİSK çok kuvvetliydi, devlet gibi" sözünden de örnek verirsek DİSK'in işçilerin gözündeki durumu, patronların karşısındaki örgütlü gücü ve böylece işçiler için ne kadar vazgeçilmez

6 Zafer Aydın, *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970*, s.32.

7 A.g.y., s.212-214.

bir mevzi olduğu bu mülakatlarda anlaşılıyor.⁸

15-16 Haziran'ın öncesindeki en kritik toplantı 14 Haziran'daki Merter toplantısıydı. Lastik-İş sendikasının genel merkezindeki toplantı salonunda DİSK'e üye sendikaların fabrikalarından gelen işçilerin katılımıyla düzenlenen bu toplantı bir anlamda 15-16 Haziran'ın başlama vuruşuydu. Toplantı sonucuna göre 15 ve 16 Haziran günlerinde iş bırakma, üretimi durdurma eylemlerinin yanı sıra bölgesel yürüyüşler ve mitingler düzenlenecek ve 17 Haziran'da ise Taksim'de dev bir mitingde buluşulacaktı. Sonrasında yapılacaklar ise "tasarı geri çekilinceye kadar direnme" vurgusuyla ucu açık bırakılıyordu.⁹

Cumhuriyet gazetesesi 15 Haziran 1970

Hoş geldin 15-16 Haziran!

DİSK, Merter toplantısında aldığı karar uyarınca örgütlü olduğu fabrikalarda 15 Haziran sabahı üretimi durdurmuştu.¹⁰ İstanbul'un her iki yakası ve Kocaeli ile Gebze'deki fabrikalardaki işçiler üretimi durduruyor ve topluca sloganlar ve aji-

⁸ A.g.y., s. 237-257.

⁹ A.g.y., s. 276.

¹⁰ Aydın, 15 ve 16 Haziran gününde yaşananları 200'ü aşkın sayfa boyunca birçok mülakat ve yazılı belge ile detaylı bir şekilde anlatıyor. Biz burada kısa bir özet yaptığımız için kritik olmadıkça doğrudan sayfa numarası ile referans vermeyeceğiz. Kitabın ilgili bölümü için: A.g.y., s. 315-517.

tasyonlarla fabrikalarından çıkıp yürüyüşe başlıyordu. İstanbul Avrupa yakasında fabrikalar Topkapı, Bakırköy, Kağıthane, Levent ve Haliç'te; Avrupa yakasında E-5 yolu üzerinde Kartal, Maltepe, Pendik civarında yoğunlaşıyorken Gebze ve Kocaeli hattında uzanıp gidiyordu. Birçok yerde işçiler yürürken bağımsız veya Türk-İş'e bağlı sendikalara bağlı ya da örgütsüz fabrikalardaki sınıf kardeşlerini de yürüyüşe çağırıyor ve bazılarında karşılık buluyordu. 70 bin işçi İstanbul ve Kocaeli'nde yürüyüşlerde yer almıştı.

Cumhuriyet gazetesesi 16 Haziran 1970

16 Haziran Salı günü hareket bir önceki günden daha da büyüktü. Eylem ve yürüyüşlere katılım büyük artış göstermiş 150 bine varan kişi katılım göstermişti. Sadece fabrika işçileri değil, fabrika işçilerinin aileleri, gençler, şehirlerdeki diğer yoksul emekçiler dalga dalga gelmişti. 15 Haziran'da şehrin çeperlerinde yürüyen işçiler bu sefer şehrin göbeğini hedef alıyordu.

Topkapı bölgesindeki işçiler Millet Caddesi üzerinde kadın işçilerin öncülüğünde polis ve asker barikatlarını aşıyor, tankların üzerinden atlıyor önce Beyazıt Meydanı'nı zapt ediyor ardından başka barikatları da aşıp Eminönü'ne iniyordu. İstikamet Beyoğlu'ydü fakat işçiler geçemesin diye önlem olarak Haliç üzerindeki Galata ve Unkapanı köprüleri açılmıştı. Levent ve Mecidiyeköy civarı da yürüyüşlere ve polisle şiddetli çatışmalara sahne olmuştu. İşçiler buralarda da 10-15

bin kişilik kortejler oluşturarak yürüyordu. Polislin silah kullandığı bu çatışmalarda yaralanan işçiler olmuştı.

Milliyet gazetesi 16 Haziran 1970

Anadolu yakasında da Gebze'den Boğaz kıyısına kadar işçi eylemleri yaşanmıştı. Bu bölgede özellikle Otosan işçileri kalabalık ve örgütlüydü. Üsküdar istikametinde yürüyen işçilerin önü iki defa polis ve yedi defa da asker barikadı ile kesilmişti. Buna rağmen işçiler Üsküdar Meydanı'na inmişti fakat İstanbul Valiliği Üsküdar-Kabataş deniz seferlerini durdurmuş bulunuyordu. En dikkat çekici ve hareketin gücünü gösteren olaylardan biri de üç işçinin gözaltına alındığı haberi üzerine bölgede bulunan işçi kolunun Kartal Emniyeti'ni basmasıydı. Emniyet binasını kısa süreliğine işgal eden işçiler binada arama yapıp gözaltında işçi olmadığına ikna olana kadar binayı terk etmemişti. Bir diğer işçi kolu da Arçelik işçilerinin öncülüğünü üstlendiği ve Gebze'den yola çıkarak E-5 üzerinden Kadıköy'e yürüyen koldu. Bu kolda bulunan işçiler "kodamanlar bizi görsün" diyerek o zaman İstanbul burjuvazisinin gözde mekânlarından olan Bağdat Caddesi'ni gözüne kestirmişti. Bu kolun önü de Suadiye civarında askeri birlikler tarafından kesilmişti fakat barikat kolayca aşılmıştı. Esas barikat Fenerbahçe Stadi'nin yakınındaki Kurbağalıdere'deki köprü üzerinde kurulmuştu ve kesin talimat alan polis ve asker burada silaha başvurdu. İşçilerin üzerine kurşunlar yağıyor ve vurulan işçiler oluyordu. Fakat Otosan

işçilerinin desteğe gelmesiyle çatışmalar büyüdü, polis kaçmak zorunda kaldı, kaçamayanlar ise dereye atladı. İşçiler burada da galip taraftı.

Milliyet gazetesi 16 Haziran 1970

Buraya kadar anlatılanlar 16 Haziran'ın 15 Haziran'a göre niceliksel değil aynı zamanda niteliksel de bir fark taşıdığını gösteriyor. Bu sadece 16 Haziran'ın 70 bin kişinin eyleme katıldığı 15 Haziran'a kıyasla 150 bin kişinin katılması ya da eylem ve yürüyüşlerin daha geniş bir alanı kapsamasının ötesinde bir farkının olduğu anlamına gelmektedir. 15 Haziran'ın verdiği cesaret ve özgüven hem DİSK yönetimini hem de kitleleri bir adım daha ileri atmaya teşvik etmiş olmalı. İlkinde bölgesel olan yürüyüş ve eylemler 16 Haziran'da şehrin göbeğinde, can damarı olan yollarında meydana gelmiştir ve daha da önemlisi şehrin kalbi olan Taksim Meydanı'na ulaşma hedefi taşımıştır. İşçiler bir kez büyük kalabalıkları oluşturup bir çekim merkezi olduğunda kentin diğer emekçilerini, yoksullarını ve ezilenlerini de peşine takmıştır. Polis ve asker gibi devlet güçleri işçilerin karşısına birbiri ardına barikatlar kurmuş ve bunların işçiler tarafından bir bir aşılmasına engel olamamıştır. İşçiler ve silahlı güçler arasında çatışmalar çıkmasına rağmen devletin saldırı pozisyonunda değil savunma pozisyonunda olduğu gözden kaçmamalıdır. Ancak hareket bu niteliksel sıçramasına rağmen belki de en zayıf olduğu noktadan yakalanacaktır: önderlik.

16 Haziran sabahı devlet belki de tüm kademeleriyle teyakkuzdaydı. Sabahın erken saatlerinde eylemin başka bir boyuta geçme ihtimalini gözlemlememiş olma-

ları imkânsız. Sabah 11.00'de 1. Ordu Komutanlığı DİSK Genel Merkezi'ni ziyaret etmiş ve ordu komutanı Orgeneral Kemalettin Atalay'ın görüşme talebini iletmişti. DİSK adına Kemal Türkler, Kemal Sülker ve Kemal Nebioğlu 1. Ordu Karargâhı'na gitmişti. Bu görüşmede ordu komutanı DİSK yöneticilerini sıkıyönetim ilanının eli kulağında olduğunu ima ederek tutuklamakla tehdit etmişti. Ardından DİSK heyetini Vilayet binasına yönlendirmişti. İçişleri Bakanı, Emniyet Genel Müdürü, Jandarma Genel Komutanı, İstanbul Valisi, İstanbul Emniyet Müdürü ve muhtemel bir MİT mensubu DİSK heyetiyle toplantı düzenlemişti.¹¹ Toplantının içeriği DİSK heyetinin suçlanmasından ve tehdit edilmesinden ibaretti. Bu suçlamalar, tehditler ve sıkıyönetim sonrasında yaşanabilecekler muhtemelen DİSK yöneticilerini tedirgin etmiş ve hatta hareketin yarattığı etkilerin kendi tahminlerinin bile ötesinde olduğunu hissettirmiş olmalı. Üstelik bu toplantılar sırasında DİSK heyeti eylemlerdeki durumlar hakkında sağlıklı bilgiye sahip değildi ve devlet tarafından olayların şiddet içeriğine ve ölümlere dair abartılı haberlerle yanlış bilgilendirilmişti.

Valilik binasının hemen çıkışında Kemal Türkler'in ayaküstü verdiği röportaj da hareket açısından kritik önemdeydi. Konuşmasından şu parça ise önderliğin psikolojisi hakkında önemli ipuçları veriyor:

İşçi kardeşlerim! ... Anayasa'mız her türlü toplantı ve yürüyüşlerin silahlı ve saldırsız olacağını emreder. ... Ne var ki, bizim aramıza çeşitli maksatlar güden kişiler, çeşitli kılıklara bürünerek girebilirler. Hatta, kötüsü, gözbebeğimiz, şerefli Türk Ordusu'nun bir mensubuna kötü maksatla taş atabilir, tahrikler yapabilirler. Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Genel Başkanı olarak sizleri uyarıyorum.¹²

Bunun yanında yasaklanmasına rağmen yapmaya karar verdikleri 17 Haziran Taksim mitinginin de ertelendiğini, büyük ihtimalle cumartesi günü yapılacağını açıkladı. DİSK yönetiminin ön ayak olduğu ve örgütlediği hareketin boyutları kendi ufuklarının ötesine geçmişti. DİSK yönetimi hareketin iplerini zapt etmekte öyle zorlanmıştı ki, Kemal Türkler olmayan provokatörler yaratmak zorunda kalmıştı. Halbuki "provokatör" işçinin kendisiydi. Hareketin önderliğinin bu tedirginliği ve tereddüdü göstermesinin ve hatta geri vitesine almasının hareketin kendisi üzerinde son derece olumsuz etki yaratacağı şüphesizdi.

Devletin sıkıyönetim ilan edeceği anlaşılmıştı ve nitekim 16 Haziran akşamı 21.00'den itibaren İstanbul ve Kocaeli'nde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim kararı üzerine demeç veren Başbakan Süleyman Demirel'in şu cümlesi de kayda değerdir: "Can ve mal emniyetine kastedilmiş, çalışma hayatı felce uğratılmış, fabrikalar, hatta evler tecavüze uğramış, devlet kuvvetlerine taş ve sopalarla, silahla saldırılmıştır. Bu olayları içine alan hadise *ayaklanma* değil de, nedir?"¹³ Demirel'in 15-16 Haziran için ayaklanma tabirini kullanması muhtemelen onu yasa dışı, gayrimeşru kılmaya çalışmasının bir ürünüdür fakat bir yönüyle de bu büyük işçi eyleminin muhtevasını ve de devlet kademesinde büyük korkuları nasıl depreştirdiğini göstermektedir.

11 A.g.y., s. 509.

12 A.g.y., s. 510.

13 A.g.y., s. 511.

16 Haziran'dan sonrası

16 Haziran'ın hemen ertesinde bu harekete burjuvazinin ve küçük burjuvazinin nasıl bir reaksiyon verdiğini izlemek son derece öğretici olabilir. Aydın'ın kitabı bu açıdan da doyurucu birçok veri sunuyor. Dönemin burjuva basınına 16 Haziran bir isyan, ihtilal girişimi olarak yansıyor. Burjuva partilerinin her biri kendi meşrebince değerlendiriyor, kimi DİSK'i "Marksçı, Leninci, komünist" bir örgüt olarak "proletarya ihtilali provası" yapmakla suçluyor, kimi ise işçilerin de haklı tarafı olduğunu ve hükümetin kışkırtıcı bir pozisyonda yer aldığını ileri sürüyordu. Burjuvazinin en büyük örgütü olan Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) sıkıyönetim ilan edilmesini olumlu karşılarken, yasa değişikliğinin bazı yönleriyle mutabık olmadıklarını fakat bunun yanında DİSK'in tutumunun Anayasa'ya aykırılık taşıdığını iddia ediyordu. Sağ partilerin güçlü olduğu geleneksel küçük burjuva örgütleri içinde de 15-16 Haziran'a hasmane bir tutum sergileniyordu. Esnaf ve Sanatkâr Odaları DİSK'i protesto ediyor, Türk-İş ile birlikte mehter takımı eşliğinde gösteri düzenliyordu.¹⁴

Sıkıyönetim ise işe hızlı başlıyordu. Gösteri yürüyüşleri ve toplantılar yasaklanmıştı. 20 Haziran'a gelindiğinde aralarında DİSK yöneticilerinin ve eyleme katıldığı belirlenen birçok işçinin ve gencin bulunduğu en az 150 kişi gözaltına alınmıştı.¹⁵ Gözaltındakilerin birçoğu kötü muamele ve işkenceye maruz kalmıştı. Fakat tüm bunlara rağmen 15-16 Haziran'ın artçısı niteliğinde birçok işçi eylemi ve direnişi de yaşanmıştı.

17 Haziran sabahı işçiler birçok fabrikada üretimi başlatmıyor, iş yavaşlatıyor ya da türlü pasif direniş pratikleri sergiliyordu. Patronların türlü tehditlerinin yanında bazı önemli fabrikalar zırhlı araçlarla abluka altına alınmıştı. Aydın, kitabında net bir sayı vermiyor fakat birçok fabrikadan işçinin tanıklığında bu direniş örneklerine yer vermiş.¹⁶ Örneğin dönemin en mücadeleci işçi kitlesine sahip fabrikalarından olan Sungurlar fabrikasında işçiler üretime geçmeyince asker sekiz işçiye gözaltına almaya kalkmış fakat işçiler arkadaşlarını askere teslim etmeyince askerler eli boş şekilde fabrikadan çekilmişti. Rabak fabrikasında ise işçiler sekiz gün boyunca üretim yapmamıştı ve kayıp yevmiyelerin ödenmesi koşuluyla üretime başlamıştı. Demir Döküm fabrikası işçileri de sekiz günü aşan süre boyunca üretim yapmamış, sıkıyönetime karşı direnmiş ve hatta fabrika müdürünü tükürük yağmuruna tutmuştu. Bunların yanında yine birçok fabrikada işçiler direniş göstermiş, kayıp yevmiyelerin iadesi, işten atılanların işe dönmesi, tutuklu sendikacıların salıverilmesi gibi kazanımlarla direnişlerini noktalamıştı.¹⁷ Tüm bunlar sıkıyönetime rağmen işçilerin birlikteliğinin devam ettiğini, DİSK'in ayakta kaldığını ve ortada bir yenilginin olmadığını gösteriyor.

14 A.g.y., s. 520-529 ve 682-710.

15 A.g.y., s. 548.

16 Aslında 15-16 Haziran'a katılan fabrika sayısı kadar sonrasında direnişe devam eden ya da diğer şehirlerde destek eyleminde bulunan işyerlerinin kaç tane olduğunu bilmek de bir o kadar önemli. Bu konuda arşivlerde daha fazla çalışma yapmak 15-16 Haziran'ı ve sonrasını daha iyi anlamamıza vesile olacaktır.

17 A.g.y., s. 608-620.

“15-16 Haziran 1970” neydi?

15-16 Haziran’ı ufkuyla, biçimiyle, tözüyle bir değerlendirmeye tutmak karakteri hakkında doğru bir yargıya varmak geleceğin işçi eylemlerini, direnişlerini, mücadelelerini ve hatta devrimlerini erken bir aşamada sezebilmek, anlayabilmek için vazgeçilmez derecede önemli. Türkiye Marksistlerinin ve özellikle devrimci gençliğin Türkiye işçi hareketinin doruğunu temsil eden 15-16 Haziran’ı yakından incelemesi işçi sınıfının ve kitlelerin nasıl harekete geçtiği, işçi sınıfının halk kitlelerini nasıl peşinden sürükleyebildiği, devrimin ülkenin ufuklarına nasıl gelebildiği hakkında çok ama çok güçlü ipuçları sağlayacaktır.

15-16 Haziran için ilk söylenmesi gereken şey tesadüfen ortaya çıkmadığı ve son derece örgütlü bir eylem olduğudur. Aydın da işçi sınıfının özellikle 60’lı yıllar boyunca verdiği mücadelelerle biriken tecrübesinin ürünü olduğunu, önceki eylem ve mücadelelerin bir üst aşaması olduğunu ve sonraki yıllar için esin verici, yol gösterici olduğunu belirtiyor. 15-16 Haziran’a giden yolda işçi sınıfının grev silahını yoğun biçimde kullanması ve bunun ötesinde fabrika işgalleri gibi yasal sınırları aşan fiilî ve meşru mücadele yöntemlerinin kullanımının istisnai değil dönemi karakterize eden bir unsur olması önemlidir.¹⁸

Peki 15-16 Haziran’ın esas karakteri neydi? Aydın bizce bu soruya parçalı cevaplar veriyor ve bunları diyalektik bir biçimde birleştirip bütünsel bir sonuca ulaşmıyor ya da ulaşmaktan kaçmıyor. Aslında kitabın isminin seçimini yaparken de bundan imtina ettiğini düşünebiliriz. Toplumsal hareketleri direniş, isyan, ayaklanma, devrim vb. kategoriler altında taşıdığı özellikler, potansiyeli, ufku bakımından sınıflandırabiliriz. Yazarın kitapta 15-16 Haziran için özellikle seçilmiş bir niteleme kullandığına rastlamadık. Direniş demiyor, işçi ayaklanması da demiyor. Aydın, eylemin sendikal özgürlükleri ve DİSK’i savunmak üzere yapıldığından hareketle bir savunma karakteri taşıdığını, fiilî, meşru ve demokratik özellikler taşıdığını dile getiriyor.¹⁹ Yine 15-16 Haziran’ın 1961 Saraçhane mitinginden başlayan kitleleşmenin ve 1963 Kavel greviyle başlayan fiilî ve meşru eylem çizgisinin devamı ve tepe noktası olduğunu; niteliği ve sonuçları itibarıyla sınıfın siyasal eylemi olduğunu; işçi sınıfının o zamana kadar eşine rastlanmamış en büyük sosyal isyanı olduğunu öne sürüyor. Aydın, eylemde fabrika işgallerinin yerini, sokakların, mahallelerin, kentlerin işgal edilmesinin aldığını ve diğer ezilen ve sömürülen halk kitlelerinin de eyleme katılmasıyla bu “sosyal isyan” boyutunun onu gerçekleştirenlerin maksadını da aştığını iddia ediyor. Yazarın bizce 15-16 Haziran’a dair üzerine tartışılması gereken yargısı ise şu cümlelerde yer alıyor: “İşçilerin kolektif hareketi, iktidar karşısı tutum, düzenin sınırlarını aşan yönleriyle öz itibarıyla devrimci bir eylemdi. Ancak siyasal devrime yol açacak bir kalkışma olarak tanımlanamaz. Ne öznel ne de nesnel koşullar hareketin böyle bir noktaya evrilebilmesine uygundu.”²⁰

Aydın, 15-16 Haziran’a devrimci demesinin sebebinin hareketin kolektif yapısına, iktidara karşı tutumuna ve düzenin sınırlarını aşan yönlerine dayandırıyor. Kabul,

18 A.g.y., s. 812-813.

19 A.g.y., s. 815-818.

20 A.g.y., s. 822.

bunlar zaten devrime giden yolda bir toplumsal hareketin taşınması gereken temel özelliklerden bazıları. Fakat asıl önemli olan 15-16 Haziran gibi patlayıcı, kitlesel, tarihsel önemde bir kitle hareketinin devrim ile ilişkisinin berrak bir şekilde ortaya konulmasıdır. Yani 15-16 Haziran olası bir devrime giden yolda nasıl bir işlev görebilirdi? 15-16 Haziran devrimci kitlelerle iktidar arasında bağ kurabilir miydi?

Bu noktada kendi fikrimizi açıklamadan önce direniş, isyan, ayaklanma ve devrim kavramları için kısa bir özet yapmak isteriz. İşçi sınıfı açısından direniş, hâkim sınıf olan burjuvazinin taarruzuna karşı kendi mevzilerini, örgütlerini, çıkarlarını savunma çabasıdır. Bu çaba bazen tüm bir bölgeye veya ulusa yayılacak denli büyük olabilir ya da o güne kadar kullanılmamış araçlarla radikalleşebilir. Bir fabrikada sendikalaşan işçilerin işten atılmasına karşı yürüttükleri bir mücadele de, bir fabrika işgali de veya somut bir örnek olarak Ankara'nın merkezindeki Sakarya bölgesini 72 gün boyunca işgal eden Tekel eylemi de bu kategoriye girer. Büyüklük ve radikalliğin kendisi tek başına hareketi başka bir boyuta taşımaz. İsyân ve ayaklanma ise direniş kategorisinden, belki de en çok, var olan hukuk düzeninin sınırlarının dışına taşan bir kitlesel hareket olması özelliğiyle ayrışır. İşçi sınıfının ve emekçi halkın geniş kitlelerinin haklı talepleriyle sokakları, meydanları zapt ettiği; işyerlerinde ve fabrikalarda grevlerin işgallere dönüştüğü; devlet otoritesinin kitlelerin üzerinde hâkimiyet kurmadığı bir durumdur isyan veya ayaklanma. Örneğin Gezi ile başlayan halk isyanı birçok yönüyle işte bu kategoriye uygun düşer. Devrim ise bu saydığımız uğraklardan geçerek belki sırasıyla, belki sırasız olarak onlarla büyüyen ama en nihayetinde iktidar hedefine sahip oluşuyla tüm bunlardan ayrılan harekettir. Yaşanmakta olan bir büyük halk hareketinin içindeki bir odağın siyasi rejimin veya daha öte iktidarın sınıf karakterini değiştirilmesi hedefine geniş halk kitlelerini kazanması bu hareketi devrim haline getirir. Bu uğurda kazanabilir ya da kaybedebilir. Bu onun devrim olup olmadığını değil, başarılı olup olmadığını belirler. Şimdi 15-16 Haziran için bu özet ışığında fikrimizi açıklayabiliriz.

15-16 Haziran kendi örgütleyici unsurlarının planları açısından incelendiğinde ufkunun kitlesel bir sendikal direniş olduğunu burada da yazdık, Aydın da kitabında bunu birçok yerde belirtiyor. Direniş bir savunma eylemidir demiştik. Fakat 15-16 Haziran'da savunma konumuna geçen taraf devlettir.²¹ 15 Haziran ile birlikte birçok kilit fabrikada üretim durmuş, devletin tüm zorlamalarına rağmen işçiler fabrikalarına dönmemiştir. Birçok fabrika ve atölye sendikalı olmasa bile kapılarını açmış, işçilerin harekete katılmasına izin vermek zorunda kalmıştır. Otoyollar ve cadde-ler işçi seliyle dolmuştur. 16 Haziran günü şehrin çeperlerinden merkezine akan işçi kitleleri karşısında kurulan sayısız barikat dağılmış, yaşanan çatışmalarda polis güçleri kaçmış ve hatta Kurbağalıdere'nin pis sularında yüzerek paçayı kurtarmaya çalışmıştır. Devlet ülkenin en büyük şehrinin merkezindeki otoritesini işçi kitleleri karşısında büyük ölçüde kaybetmiştir. Hareketin gelişimiyle, biçiminin başka bir şeye dönüştüğünü Aydın'ın kitabında birçok veri ve olayla izlemek mümkün. 15-16 Haziran'a direniş denilemeyeceği açık. Biçimi bakımından bir kategoriye yerleştir-

21 15-16 Haziran'ın bir işçi ayaklanması olduğu tezini Sungur Savran yukarıda atıfta bulunduğu makalesinde etraflıca açıklıyor. Biz de burada büyük ölçüde Savran'ın bu tezine dayanıyoruz: Sungur Savran, "15-16 Haziran: Türkiye'de Proleter Devrimleri Çağının Açılışı", *Devrimci Marksizm*, no: 43, Yaz 2020, s. 89-122.

mek gerekiyor ve bu da ayaklanmaya denk düşüyor; silahsız bir ayaklanmaya. Ki silahsız bir ayaklanma oluşu da bizi bir başka sonuca götürür; devrimci bir duruma dönüşmesi durumunda bu ayaklanma, devlet aygıtı tarafından şiddet araçlarıyla bastırılmasına karşı koyabileceği gerekli araçlardan yoksundur.

İşçilerle polis arasındaki çatışmalardan bir sahne. O dönem kafalarındaki beyaz kaskları sebebiyle Fruko lakabı takılan Toplum Polisi işçilerden kaçıyor.
16 Haziran 1970

15-16 Haziran'ın devrimci önderlikten yoksun oluşu onun bir devrime dönüşmesini engelleyen en önemli öznel faktördür. Fakat Aydın'ın aksine öznel ve nesnel koşulların hareketin bir devrime dönüşmesine uygun olmadığı en azından kesin bir şekilde söylenemez. Devrimci önderlikten yoksun olmasına rağmen işçi sınıfının sadece iki şehirde olsa bile kitlesel boyutta, yanına diğer emekçi kitlelerden insanları da katarak sokakları ve meydanları zapt etmesi, devlet katında ayaklanma ve devrim alarmının çalmasına sebep olmaya yetmiştir. İşçi sınıfının tüm nesnel koşulların sürükleyiciliği altında bir özne olarak toplumun devrimci şekilde dönüşmesinin ve ileriye doğru hareket etmesinin önderliğini alabilecek kapasiteye geldiğini bizce 15-16 Haziran göstermektedir. Sungur Savran'ın deyimiyle 15-16 Haziran proleter devrimleri çağının Türkiye'nin ufkunda belirlediğinin ilanıdır ve onu tarihteki önemli yerine koyan özelliği de budur.

Sonuç

15-16 Haziran işçi ayaklanması Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihinin bugüne kadar aşılammış doruğudur. 15-16 Haziran Türkiye’de ufukta proleter devriminin görünmeye başladığı tarihtir. Bir gün Türkiye’de işçi sınıfının iktidara gelebileceğini bilenlerin ve bunun için mücadele edenlerin, devrimci Marksistlerin, genç devrimcilerin toplumsal bir kalkışmanın nasıl olabileceğini, ne şartlarda devrime uzanabileceğini ya da uzanamayacağını anlaması için öğreticidir. Diyalektik somuttur. Kitlesele bir direnişin nasıl kabına sığmaz olup da başka bir biçim altında işçi sınıfının tarihsel özelemlerini, tarihsel düşmanları karşısında dile getirdiğini gösterir 15-16 Haziran.

Biz bu yazımızda 15-16 Haziran’ın hem kısa bir özetini sunmaya hem de Zafer Aydın’ın büyük bir çaba ve emek ürünü olan çalışmasının önemli ve tartışmaya açık yönlerini okuyucumuza sunmaya çalıştık. Kanaatimiz odur ki bu kitap 15-16 Haziran hakkında araştırma yapmak isteyen herkes için bir başvuru kaynağı olacaktır. Yine de 15-16 Haziran birçok yönden hâlâ araştırılmayı, anlatılmayı ve özellikle genç araştırmacıların ilgisini bekliyor.

Emperyalizme ve Siyonizme karşı

Filistin Dostları

Emperyalizme ve Siyonizme Karşı Filistin Dostları 2019 yılında kurulduğundan beri Türkiye’de Siyonizm ve emperyalizme karşı mücadelesini sürdürüyor.

Siyonist İsrail’in gayrimeşruluğunu, bölgede emperyalizmin ileri karakolu rolündeki bu oluşumun yıkılmasının hem Yahudiler hem de Araplar için kurtuluşun anahtarı olduğunu, Türkiye’deki istibdad rejiminin sanıldığıının aksine Filistin halkının boykot çağrısına kulak asmayıp İsrail ile işbirliğini sürdürdüğünü haykırmayı sürdürüyor. Siyonistlerin bilhassa sanat alanında kendilerini meşru gösterecek girişimlerine karşı mücadele veriyor.

Bunu yaparken, Siyonizmin yerine Yahudiliği hedef alan anti-semitik, din temelli, mezhepçi ve ırkçı yaklaşımları karşısına alıyor ve bu yaklaşımın Filistin halkına hiç bir yararı olmadığını vurguluyor.

Anti-semitik olmayan, emperyalizm ve Siyonizm karşıtı mücadeleyi sahiplenen herkesi bu mücadeleye omuz vermeye, Filistin Dostları Meclisi’nin çalışmalarına katılmaya, yayınlarını takip etmeye ve paylaşmaya çağırıyor!

filistinindostlari

filistindostlari

anchor.fm/filistin-dostlari

filistindostlari.org

friendsofpalestine.info/

Filistindostu_

friendsofpal_AR

friendsofpales_

Liberalizmin Karşı Tarihi

Domenico Losurdo

Çev. Uğur Gezen

A
AÇILIM KİTAP

Domenico Losurdo, *Liberalizmin Karşı Tarihi*,
çev. Uğur Gezen, İstanbul: Açılım Kitap, 2017, 448 sayfa.

Liberalizmi nasıl bilirsiniz?

Özdeniz Pektaş

Türkiye'nin siyasal ve sosyal sorunlarının kaynağıyla ilgili sohbetlerde ya da tartışmalarda, kültürel değerlere (ve tabii ki zihniyete) en belirleyici unsur olarak sıklıkla atıf yapıldığını duyarız. Bu değerlere “eleştirel” bir pencereden bakan kimileri için, esas sorun, “altı yüz yıllık biat geleneği”dir. Kimileri için ise doğrudan İslam dininin kendisidir ya da onun belli bir yorumudur. Bazıları da Türkiye'yi daha geniş bir coğrafi bağlama yerleştirerek, ahlaksızlığın, kurnazlığın ve cehaletin mütemmim cüzü olduğunu kabul ettiği “Ortadoğululuk”tan dem vurur.

Tarihsel ve toplumsal bakımdan kestirmeci ve toptancı bir karakter taşıyan bu “tespit”lerin öne sürüldüğü ortamlar, sıradan insanların gündelik diyaloglarıyla ya da sosyal medya atışmalarıyla sınırlı değil elbette. Akademik unvan sahipleri de belli bir ülkeye/ulusa/coğrafyaya ezeli ve ebedi bir kültürel öz atfedip işin içinden hızlıca sıyrılma kolaycılığına kaçıyor. Örneğin, felsefe profesörü Ahmet Arslan, sanal mecralarda da hayli ilgi gören bir video mülakatta şöyle diyor:

Bir, biz devlet geleneği içindeyiz. İki, Ortadoğu devlet geleneği içindeyiz. Üç, Ortadoğu despotik oryantal devlet geleneği içerisindeyiz... ve bununla eklenilen İslam devlet geleneği içerisindeyiz. Bunların hepsi yan yana geldi mi, muhalif, farklı, değişik, yeni olan her varlığı kendisine düşman olarak addediyor. Mesele o... Yani bu, AKP'yi de aşan bir mesele...¹

Hem Arslan'ın gelenek matruşkasının hem de kabaca örneklediğimiz diğer görüşlerin, üstü kapalı da olsa, “Batı medeniyeti” ile bir karşılaştırma yaptığını görmek zor değil: yukarıda sayılan olumsuzlukların tam zıddı, hem devleti hem de toplumuyla antik Yunan şehirlerinden bugüne benliğini korumuş, bambaşka bir gelenekler, kültürel değerler bütünü (sivil toplum, uzlaşma, hoşgörü, hukuk devleti, insan hakları, demokrasi vb.). Ya da tabiri caizse “olması gereken”.

Sabri Ülgener de, tıpkı Arslan gibi, katı bir ikiliğe (Batı/Doğu) yaslanan bir soyut/ideal modelden hareket eder. Ancak bu kez temel mesele kadim devlet geleneğinin kendisinden ziyade bu geleneğin şekillenmesini de belirleyen zihniyet yapısıdır. Ülgener, Max Weber'in İslam dininin kapitalizmin doğuşunun önünde engel teşkil eden bir zihniyet yapısı oluşturduğuna dair tezinin yanlış olduğunu, “şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peş peşe sıralanacak olsa, İslam[in] her halde serinin en sonunda” yer alacağını söyler.² Ancak bu gelişime mâni olan ana etkeni açıklarken yine Weber'i³ takip ederek, tasavvuf –kabaca söylersek “bir hırka, bir lokma”– düşüncesine işaret eder. Kendi tabiriyle, “tavan”da (elitler arasında) mayalanan ve tarikatlar yoluyla “taban”a (halka) aktarılan, iktisadi her türlü girişimi daha en başından bastıran bu gelenekçi ve otoriter zihniyetin irade bakımından tezahürleri kulluk ve teslimiyet olmuştur.⁴ İktisadi hayatın yönünü belirleyen ortak değerler Batıda da yukarıdan aşağıya doğru aktarılmıştır. Fakat bunlar, Doğu toplumlarının aksine, burjuvazisiyle işçisiyle kapitalizmin “iç mantığına ve işleyişine yatkın” bir insan tipi ortaya çıkarmıştır.⁵

Uzun zaman üstte –manastır hücrelerinde– içe dönük bir arınma ve nefis terbiyesi olarak sürdürülen düzenli yaşama ve çalışma pratiğinin reformasyonla beraber dışa ve tabana açılması, Weber'e göre, apayrı bir insan çehresinin şekillenmesine yol açmıştır: Tanrının şanını, israftır gösterişsiz, fakat dakikası dakikasına düzenli

1 <https://tinyurl.com/4ekfwjbm>.

2 Sabri Ülgener, *İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Der Yayınları, 1981, s. 67-68.

3 Weber için “sosyolojik olarak anlamlı olan yegâne şey, kültürel fenomenler olduğu için, iktisadi alan da tarihsel olarak verili bir kültürel yaşamın sadece bir vechesinden” ibarettir (Atilla Güney, *Sosyolojinin Marksist Reddiyesi*, İstanbul: Yordam Kitap, 2019, s. 82). Bu çerçevede, kapitalist ilişkilerin ve liberal zihniyetin belli bir toplumda gelişmesi/gelişmemesi de öncelikle o toplumun kültürü ve değerleriyle ilişkilidir.

4 Ülgener, *İslam, Tasavvuf...*, s. 105. Ülgener başka bir yerde yine aynı minvalde şunları söyler: “Zihniyet dünyamızın kaderini biz ilk İslami tradisyondan başlayarak sūfi büyüklerinde (Mevlana ve diğerleri) dile getirilen irade ve çalışma yanlısı fikirlerin tabana yeterince aktarılamayarak meydanın çoğu bātınî eğilimli din ve mezhep propagandacılarına terk edilmiş olmasında aradık. Burada olup biten, yine bize göre, ‘tavanda’ olgunlaştırılmış fikirlerin (kadercilik, tevekkül vs.) sığlaştırılmış halde ‘tabana’ aktarılmasından başka bir şey değildir” (Sabri Ülgener, “Çözülme Devri Zihniyeti” ve ‘Zihniyet ve Din’ Adlı Eserleri Üzerine Sabri Ülgener’le Sohbet”, *Makaleler (Toplu Eserler 5)* içinde, İstanbul: Derin Yayınları, 2006, s. 661-662).

5 Ülgener, *İslam, Tasavvuf...*, s. 106.

bir çalışma ile yüceltmenin mümkün olacağına inanmış iş ve vazife insanı! Kafa yapısı ile kapitalist zihniyetin çekirdeği ve belki prototipi!⁶

İslam'ın hâkim inanç olduğu coğrafyanın geri kalmışlığının, “çarçık” siyasal ve sosyal düzeninin sebebi, aslında bu dine de içkin olan kapitalist değerlerin ve liberal zihniyetin bastırılması, burjuvazi tarafından yeterince benimsenmemesi ve böylece topluma aktarılamamasıdır.

Ülgener'in teorik çabasından farklı olarak yalnızca belli bir siyasal konjonktürle sınırlı kalsa da Genelkurmay Eski Başkanı İlker Başbuğ da serzenişini benzer bir çerçevede dile getirir. 2000'li yılların sonlarına doğru, Ertuğrul Özkök'e verdiği röportajda, siyasal İslamcılar “kurucu değerler”in altını oyarken korkak davrandığına inandığı batıcı burjuvaziye, “sizce Türkiye’de burjuvazi kültürel değerlere sahip çıkıyor mu?” diye sorarak sitem eder. Ülgener'in ifadeleriyle, halktan kulluk ve teslimiyet talep eden, gelenekçi ve otoriter bir siyasal rejim inşa etmek isteyen İslamcılara karşı, Türkiye'nin büyük burjuvazisi batılı muadillerinin yerine getirdiği tarihsel misyona uygun, liberal değerlere sahip çıkan ve halka öncülük eden bir tavır sergileyememiştir.

Arslan, Ülgener ve Başbuğ ilericilik yükledikleri değerlerin içini nasıl doldurursa doldursun, William Hughes Mearns'ın *Antigonish* şiirine⁷ referansla söylersek, yüzlerini “orada olmayan Batı”ya ya da “orada olmayan liberalizm”e dönüyorlar. Hâlâ hayatta olan Arslan ve Başbuğ, Batı burjuvazisinin ve batıcı burjuvazinin “ilerici değerler” ile ilişkisini doğru kavramak istiyorsa, sırasıyla, “demokrasi en fena idare tarzının en iyisidir. En iyi idare tarzı diktatörlük. Akıllı diktatörlüktür” diyen Winston Churchill'e ve onun bu sözlerine atıfla “akıllı diktatörlük” taraftarı olduğunu ilan eden Rahmi Koç'a kulak versinler.⁸

Domenico Losurdo'nun, liberal ideolojinin soykütüğünü çıkararak bu kitabı, burjuvazinin, aklı ve devleti/siyaseti kendi tekeline alarak emekçileri bunlardan büsbütün mahrum bırakmayı ve onları kendilerine tabi halde tutmayı düstur edindiğini gösterirken, esas meselenin, birtakım değerlerin yukarıdan aşağıya aktarılması/aktarı(a)maması ya da varlığı/yokluğu değil, sınıf mücadelesi olduğunu da doğrudan liberal düşünürlerin, politikacıların, sermayedarların ve köle sahiplerinin kendi fikirleri üzerinden, sayısız örnekle berrak bir şekilde ortaya koyuyor.

Burada başka kaynaklardan da yararlanarak ve bazen de bu kitap incelemesi yazısının sınırlarını bir miktar zorlayarak Losurdo'nun ele aldığı meselelerden birkaçına odaklanacağız.

6 S. Ülgener, “‘Çözülme Devri Zihniyeti’...”, s. 661.

7 “Dün merdivende/Orada olmayan bir adam gördüm/Bugün yine orada değildi/Dilerim, tekrar gelmez”.

8 “En İyisi ‘Akıllı Diktatörlük’, O Da Bu Devirde Olmaz”, *Hürriyet*, 30.12.2004.

Liberalizmin aklı, sivil toplumu ve devleti: üreten siz, yöneten biz olacağız!

Piskopos Samuel Horsley (1733-1806) “yoksulların kanunlarla ilişkisi, onlara uymaktan ibarettir”⁹ diyor. Liberalizmin siyasi tasavvurunu veciz bir biçimde ifade eden bu düşünceyi, bu ideolojinin atası John Locke’da da birebir görürüz. Köleler ve işçiler yasaların *yalnızca* nesnesidir. Bu yasaları yapmaya muktedir tek sınıf olan özgür mülk sahiplerine ve onların siyasi iradesine tabi, ayrı bir topluma aittirler. İşlevleri, rasyonel kapasitelerinin yetersizliklerinden –bilmeye değil, inanmaya daha uygun olduklarından– dolayı, sivil toplumu yani özgürlüğü ve bireyselliği mümkün kılacak maddi koşulların tesis edilmesi ile sınırlıdır.¹⁰ Bu minvalde, köleler, diyor Locke, “temel amacı mülkiyetin korunması olan sivil toplumun bir parçası olarak düşünülemezler” (s. 121).¹¹ Avrupalı beyaz işçilerin de rasyonel düşünebilme ve irade bakımından kölelerden ve sömürge uluslara mensup insanlardan bir farkı yoktur: “‘bir gündelikçi, mantık yürütme konusunda tastamam tabi birinden [yani cahil bir yerliden/aborijinden] daha kabiliyetli değildir’: her ikisi de ‘rasyonel varlıkların ve Hristiyanların’ seviyesine” ulaşamamıştır (s. 124-125). Hatta hayvanların seviyesinde bile değildirlere: “Kimi insanlar ile kimi hayvanların kavrama güçleri ve yetenekleri arasında bir karşılaştırma yaparsak bulacağımız ayırım öylesine küçüktür ki insanın kavrama gücünün hayvanınkinden daha açık ve daha geniş olduğunu söylemek zordur” (s. 123).

Alexis de Tocqueville’in de “hizmet etmek için yaratılmışlar” (s. 312) diye andığı işçilerin, akılcı düşünme ve böylece topluma/yönetime katılma kabiliyetinden yoksun olduğu iddiası *esas itibarıyla* yaşamak için (özgür mülk sahiplerinin aksine) beden gücüyle çalışmalarına ve bu nedenle de bir başkasına bağımlı olmalarına dayandırılır. İzleri Platon¹² ve Aristoteles’e¹³ kadar sürülebilecek bu düşünceyi,

9 J.L. Hammond ve Barbara Hammond, *The Village Labourer Vol. II*, Londra: Guild Books, 1948, s. 18.

10 C.B. Macpherson, *The Political Theory of Possesive Individualism: Hobbes to Locke*, New York: Oxford University Press, 1962, s. 221-225.

11 Losurdo’nun kitabından metin içinde ve dipnotlarda yaptığımız alıntılar yalnızca sayfa numarası ile göstereceğiz.

12 Platon’un *Devlet Adamı* diyalogunda, kölelerin ve “önüne gelenin hizmetine [giren]” gündelikçilerin ve aylıkların şehir devletinin yönetimine katılmasının mümkün olmadığı söylenir. Bkz. Platon, *Devlet Adamı*, çev. Behice Boran ve Mehmet Karasan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001, s. 64-65.

13 Aristoteles de yalnızca kölelerin değil, beden gücüyle çalışan özgür insanların da tabi bir komunda tutulmasına taraftardır. Önce “bir yurttaş, gerçekten, devlet yönetimine katılma yeteneği ve olanağı bulunan bir kimse midir, yoksa işçileri de yurttaş sayacak mıyız?” diye sorar ve şöyle devam eder: “Devletin var olması için bulunması gereken bütün insanlara yurttaş demeliyiz diye bir düşünceyi bir an bile aklımızdan geçirmiyoruz... İşçi yurttaş olsa bile, o zaman da yurttaşın iyiliği dediğimiz şey herkese ya da yalnız özgür kimselere yakıştırılmaz, ancak gerçekte her türlü aşağılık işlerden kurtulmuş bulunanlara özgü olur” (Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004, s. 77). Ksenophon ise *İktisat Üzerine* diyalogunda Sokrates’e şunları söyler: “[El emeği gerektiren] sanatlarda çalışanlar ve onların ustabaşları atölyelerinde gölgede oturarak çalışmaya, hatta bazıları bütün günlerini ateşin başında geçirmeye mahkûm oldukları için bedenleri yıpranır. Bu şekilde ruhları yumuşar ve bedenleri zayıflar. Dahası, bu el emeği gerektiren sanatlar yüzünden insanlar arkadaşlarıyla ve kentle ilgilenmeye zaman bulamaz, arkadaş edinemez

işçilerden bahsederken “iş makineleri”, “iş araçları”, “insan üretim araçları” veya “iki ayaklı aletler” gibi ifadeler kullanan, onların aslında insan ve medeni gibi sıfatları da hak etmediğini söyleyen Fransız liberal Sieyès de dile getirir:

Ağır işe adanmış talihsizler, diğer insanların hazlarını üretenler, kendi çilekeş, muhtaç bedenlerini ucu ucuna idame ettirecek kadar karşılık alanlar; hürriyetten, maneviyattan, fikri melekelerden mahrum, tek teçhizatları olarak az bir şey kazanan ellere ve yalnızca acı çekmelerini sağlayan bin dertle yüklü bir zihne sahip bu devasa iki ayaklı aletler topluluğu... İnsan dediğimiz bunlar mı? Bunlara medeni deniyor, ancak bir tanesinin topluma dâhil olabildiğini gördük mü? (s. 124).

Algernon Sidney de bu konuda son derece açık sözlüdür: “‘Bir krallık ya da şehir (...) hür insanlardan ve birbirine denk bireylerden oluşur: Hizmetkârlar bu toplulukta yer alabilirler, fakat dâhil değildirler’... ‘hiç kimse bir hizmetkâr iken topluluğun üyesi olamaz’; halktan bile sayılmaz, çünkü halk, ‘bütün hür kişilerden’ oluşur” (s. 121). William Blackstone’a göre ise “muhtaç kadere sahip insanlar”a, “başkalarının doğrudan hükmü altında” olanlara oy hakkı tanınmaz (s. 240).

Özgür ve medeni sivil topluma tabiiyet yalnızca yetişkin emekçileri değil, onların “tümüyle toplumun tasarrufunda” olan çocuklarını da kapsar. Locke ve Jeremy Bentham yoksul çocuklarının üç, dört yaşlarından itibaren ailelerinden zorla ve bir daha birbirlerini görmemek üzere alınarak işe koşulabileceğini söyler (s. 113-114).¹⁴ Benjamin Constant ise “yaygın eğitimin hepsinden öte özgür ülkelerde faydalı olabileceğini” düşünse de “zorunlu eğitimin getirilmesine kesin bir şekilde karşıydı” (s. 355) çünkü bu, babaların, çocukları üzerinde sahip olduğu hakların kısıtlanması, daha doğrusu, çocukların çalıştırılmayacağı anlamına geliyordu: “Constant, bu mantığa dayanarak zorunlu eğitime ek olarak çocuk işçilik

ve ülkelerini savunamaz. Bu yüzden özellikle savaşta başarılarıyla sivriken bazı kentler yurttaşlarına el sanatlarıyla uğraşmayı yasaklamıştır” (Ksenophon, *Iktisat Üzerine -Oikonomikos-*, çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 18-19).

14 Locke ve Bentham’ın önerileri aslında mevcut düzenin savunusudur: “Çocukların çalışma saatleri o kadar uzundu ki sehven uyuyakalıp sonunda uyandırılıyor ve her türden dayak ve eziyetle işe dönmeye mecbur bırakılıyorlardı. Sokak çocuklarına gelince, onlardan çabucak vazgeçiliyordu: çalışma evlerinin kapısına bu çocukların satışlarını duyuran ilanlar asılıyordu. Londra’da satışa çıkarılan erkek ve kız çocuklarının fiyatı, Amerika’daki kölelerin fiyatından önemli ölçüde düşüktü; kırsal bölgelerde ise böyleleri emtia daha da ucuzdu” (s. 114-115). “Beyaz köleliği” yetişkinleri de kapsar. Örneğin, İngiltere’deki mahkûmlar Avustralya ve Amerika kolonilerindeki toprak sahiplerine satılmıştır. Eric Williams’a göre, “mahkûmlar olmadan Avustralya kolonilerinde on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen erken kalkınma imkânsız olurdu... Mahkûmların sağladığı işgücü... ilk yerleşimcileri ithalat masraflarının yükünden kurtaracak, hükümet tarafından kendilerine verilmiş bir hediye gibiydi” (Eric Williams, *Kapitalizm ve Kölelik*, çev. Anıl Tarar, Ankara: Dipnot Yayınları, 2014, s. 32). Daniel Defoe’nun *Moll Flanders* romanının baş karakteri, yıllar sonra ABD’de bulunduğu, eski bir mahkûm olan annesinin kendisine şunları anlattığını söylüyor: “Bu kolonideki ahalinin çoğunluğunun, buraya çok kötü şartlar altında İngiltere’den gelmiş olduğunu ve genelde iki sınıfa ayrılacağını anlatıyordu. Bunlar ya, 1) gemi sahiplerince hizmetli olarak satılmak üzere getirilenlermiş, ‘ki biz onlara böyle desek de işin doğrusu köle olduklarıdır, hayatım,’ diyor annem. 2) Newgate falan gibi zindanlardan getirilme, cinayet ve başka idamlık suçlardan yatan mahkûmlarmış. ‘Buraya geldiklerinde,’ diyor annem, ‘biz hiç fark gözetmeyiz. Çiftlik sahipleri satın alır onları, mahkûmiyetleri bitene kadar hep birlikte çalışırlar’ (Daniel Defoe, *Moll Flander*, çev. Nihal Yeğinobalı, İstanbul: Can Yayınları, 2018, s. 109-110).

musibetine devletin müdahale etmesi varsayımını aklından bile geçirmemişti” (s. 356). Amerika Birleşik Devletleri’nin kurucularından, kendisi de köle sahibi olan Thomas Jefferson da siyahî bebeklerin ailelerinden çok az bir para karşılığı ya da bedavaya alınarak devletin gözetimi altında yetiştirilebileceğini ve zamanı gelince de çalıştırılabileceğini söyler. Ancak köle çocukları için yaptığı planlar çalıştırmanın da ötesine geçer: “Bir grup küçük çocuğun doğumlarından itibaren emanet edildiği bir muayenehane, yeterince deneye imkân sağlayabilir... Bu ilke üzerine kurulmuş bir yetimhaneye ne dersiniz?” (s. 114).

“İki ayaklı aletler”in yalnızca emek-gücünü, yaşamlarını, ailelerini ve bedenlerini topyekûn zapturapt altına almak da yetmez. Beyinler de aynı biçimde disipline edilmelidir. Ancak mülk sahibi özgür insanların niteliklerinden yoksun oldukları için, onlar için en uygun eğitim, kilisede, bu dünyadaki yerlerinin ve vazifelerinin hatırlatılması ve bunların zihinde pekiştirilmesinden ibarettir. Bu tutumun gerekliliğini, işçileri hayvana benzeterek ve “hiçbir yaratık kendisinin dengi olanlara memnuniyetle başını eğmez, bir at, bir insan kadar çok şey bilirse, ben onun binicisi olmak istemem” (s.123) diyerek savunan Mandeville,

Pazar günleri kiliseye gitmenin yoksullar ve cahiller için bir “vazife” haline getirilmesini talep etmişti. Anlık dini duygulara hitap etmek yeterli değildi: Pazar günü ne olduğuna “dikkat etmek bütün hâkimlere düşen bir vazifedir”. “Yoksullar ve onların çocukları, o gün hem öğleden önce, hem de öğleden sonra kiliseye gitmek zorunda olmalıdır”. Olumlu sonuçlar eksik olmayacaktı: “Hâkimler, kendi yetkileri dâhilinde olduğu sürece buna dikkat gösterirse, Hakikati Vazedenler en küçük sığalara” takva ve itaat erdemini aşılayabilirlerdi (s. 117).

“Atlar”ın, sırtlarına binenleri önce şahlanıp yere çalmaları, ardından da ayaklarının altında ezmeleri ihtimali marjinalist iktisatçı William Stanley Jevons’u da kaygılandırır. “Toplumun ana gövdesini oluşturan” nüfus “cahil, ihmalkâr, müsrif ve huyu bozuk” olduğundan, (kendi emeğinin değil) “fizik [fen] bilimlerinin getirdiği” zenginliği nasıl değerlendireceğini ve biriktireceğini bilmez. Bu insanların “dürüst, ölçülü, tutumlu ve akıllı” hale getirilmesi için “eğitilmesi” gerekir.¹⁵ Bu eğitim, sermayenin tahakkümüne karşı örgütlenen işçilerin iradesini kırmak ve bilincini geriletmek için bilim kılıfına sokulmuş bir dogmanın (marjinalist değer teorisi) aşılmasını da kapsar: “Sayıları gittikçe artan ve örgütlenme güçlerini geliştiren işçi sınıfımız, siyasal ve iktisadi özgürlüğümüzün gelişmesini durdurmaya yönelebilir. O halde emeğin hiçbir biçimde değer yaratmadığını ortaya koyan bir kuram geliştirmeliyiz”.¹⁶

Liberalizmin, işçilerin (ve kölelerin) sivil toplum, devlet ve akıl ile ilişkisine bakışına dair, incelediğimiz kitaptan ve diğer kaynaklardan benzeri daha pek çok aktarım yapılabilir. Ancak buraya kadarkilerden bile açıkça görülüyor ki, Ülgener’in, işçi ve sermayedarların aynı değerleri paylaştığı ve yine her ikisinin de aynı kamunun üyesi olduğu Batı tablosu, liberalizmin ve burjuvazinin emekçilere karşı tavrıyla

15 W. Stanley Jevons, “Opening Address of the President of Section F (Economic Science and Statistics) of the British Association for the Advancement of Science, at the Fortieth Meeting, at Liverpool, September, 1870”, *Journal of the Statistical Society of London*, Cilt:33, Sayı: 3, 1870, s. 310.

16 Aktaran Atilla Güney, *Sosyolojinin Marksist Reddiyesi*, s. 43.

bütünüyle çelişiyor. Batıda da işçilerden –Ülgener’in kendi ifadeleriyle– teslimiyet ve kulluk talep ediliyor. İşçilerin, irrasyonellikleri sebebiyle, burjuvazininkinden başka bir değerler kümesine (ve sivil toplum dairesi dışındaki başka bir topluma) ait oldukları, tam da bu nedenden dolayı, yalnızca üretim sürecinde değil, yaşamın tüm alanlarında tabi bir konumda tutulmaları savunuluyor. Bu çerçevede şunu söylemek mümkün görünüyor: Ülgener’den yaptığımız alıntıda sayılan nitelikler; nefis terbiyesi, düzenli yaşama, çalışkanlık, vazifeperverlik ve israftan uzak durma, aslında kapitalist sınıfın hayata geçirmekten kendini azade kıldığı, ama aynı zamanda temsil etmeyi de elden bırakmadığı ve “adam edilmesi gereken”, “irrasyonel” işçi sınıfına dayattığı “rasyonel” değerlerdir. Yine yukarıda görüldüğü gibi, liberaller, bu “rasyonel” tabiiyetin tesisi için otoriter, emekçilerin siyasal katılımına kapalı bir devletin gerekliliğini de vurguluyor.

Evet, Sabri Ülgener’e katılmıyoruz. Fakat Ahmet Arslan’ın yine yukarıda aktardığımız cümlelerinin hepsinin altına imzamızı atarız. “Muhelif, farklı, değişik, yeni olan her varlığı kendisine düşman olarak” gören “devlet geleneği”, “Ortadoğu devlet geleneği”, “Ortadoğu oryantal devlet geleneği”, “İslam devlet geleneği”, artık her nasıl adlandırılacaksa, gerçekten de AKP’yi aşan, hem de çok aşan bir gelenekmiş. Görüyoruz ki, Avrupa’ya ve hatta ta ABD’ye kadar uzanmış!

Bu otoriter devletin, olağan dönemlerde olduğu gibi, olağanüstü (doğrudan mevcut düzenin tehdit edildiği) durumlarda da üstlendiği görevler vardır. Bunları diktatörlük biçiminde hayata geçirir. Batılı liberaller açısından, diktatörlük, yalnızca sömürgelerdeki “harici barbarlar”ın isyanlarını bastırmak için değil, içerideki “tehlikeli sınıflar”ın siyasal ve sosyal varlığını kabul ettirmek ya da başka bir düzen kurmak amacıyla harekete geçmesini önlemek için de başvurulabilecek tek seçenektir: “Yeryüzünde hürriyete en çok değer veren milletler bu kanunları uygulamaktan çekinmediklerine göre, hiç olmazsa bir an için, nasıl ki tanrıların heykellerini gizlemekte bir mahzur görmüyorsak, hürriyetin üzerine de bir örtü örtmekten çekinmememiz gerektiğine inanıyorum” (s. 320). Bu sözlerin sahibi Montesquieu’ye göre, “çok hoş” bir kurum olan Roma diktatörlüğüne kulak vermek gerekliydi” (s. 320). ABD’nin bir diğer kurucusu Alexander Hamilton ise,

Bir kriz halinin ortaya çıkmasıyla federal mercilere verilen yetkilerin “kısıtlama olmaksızın” ve “anayasal engellere takılmadan var olması gerektiğini” savunuyordu... Büyük tehlikelerle yüzleşmek ve Roma’yı “davranışları tüm devletin varlığını tehdit eden toplu sınıfların tahrikinden” korumak için gerekli olduğunda, Roma cumhuriyetinin dahi “heybetli diktatör unvanıyla tek bir insanın mutlak gücüne sığındığına” işaret [ediyordu] (s. 321).

Liberallerin, Marksizmin kapitalist devletin bir burjuva diktatörlüğü olduğu tezini tersinden kanıtlayan bu “otoriter devlet geleneği”ne bağlılıkları, işçi sınıfının siyasete damga vurduğu, seçim kazanarak hükümet kurduğu ve devrimlerle devlet iktidarını ele aldığı yirminci yüzyılda da devam etmiştir. Örneğin, Hayek, liberal bir devletin aynı zamanda demokratik olması gerektiğini, liberal prensiplerin pekâlâ otoriter bir idare eliyle de uygulanabileceğini¹⁷ ikirciksiz bir biçimde söyler:

¹⁷ F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londra ve New York: Routledge, 2006, s. 90.

“Bir diktatörlük kendini sınırlayabilir ve kendini sınırlayabilen bir diktatörlük izlediği politikalarda sınırları olmayan bir demokratik meclisten çok daha liberal olabilir”.¹⁸ General Augusto Pinochet’in, sosyalist Salvador Allende’yi askeri darbeye iktidardan indirmesinden sonraki ikinci Şili ziyaretinde, Venezuela gazetesi *Daily Journal*’dan Lucia Santa Cruz’a verdiği bu röportajda, Hayek, diktatörlükle yönetilen bu ülkenin “zamanımızın büyük iktisadi mucizelerinden biri” olduğunu da ekliyor.¹⁹ Hayek’in ekürisi ya da aynı anlama gelmek üzere ahırdaşı²⁰ Ludwig von Mises ise Batı medeniyetinin bekçisi titrini layık gördüğü faşizmi över. Düşmanı yok etmek için suç/cinayet işlemek, yalan söylemek ve iftira atmak, komünistlerin meşru gördüğü araçlardır. Faşistler de bunlara başvurur. Ancak arada önemli bir fark vardır. Liberal fikirler ve etik ilkeler ile rabtaları, Rus Bolşeviklerinki gibi kopuk değildir.²¹ Mises, bu farklılığın temel nedenini açıklarken yukarıda adını andığımız liberalleri aratmaz:

Faşistler faaliyetlerini birkaç bin yıla yayılan, öyle bir darbeye yok edilemeyecek bir entelektüel ve ahlaki mirasa sahip, medeni uluslar içinde yürütüyor; Urallar’ın iki tarafındaki barbar halklar arasında değil. Bunların medeniyetle ilişkisi, ormanlarda ve çöllerde ikamet eden ve ganimet için zaman zaman uygar insanların yaşadığı topraklara saldıran yağmacılarınki kadardır.²²

Faşizm bağrında serpiştiği medeniyete vefasını göstermiş, onu komünistlere ve peşlerine taktıkları barbar çapulculara yem etmemiştir:

Diktatörlükler kurmayı amaçlayan faşizmin ve benzeri hareketlerin niyetinin bütünüyle halis olduğu ve siyasi müdahalelerinin Avrupa medeniyetini, şimdilik, kurtardığı reddedilemez. Faşizmin bu fazileti tarih boyunca, ebediyen hatırlanacaktır.²³

Ronald Reagan’a dış politika danışmanlığı yapan ve dört yıl boyunca ABD’nin Birleşmiş Milletler Daimî Temsilcisi görevinde bulunan Jeane J. Kirkpatrick ise, otoriter (yalnızca siyasi alanı tekeline alan) “geleneksel otokratlar”ın neden totaliter (toplumsal ilişkileri yeniden düzenleyen) komünist devrimci rejimlerden daha iyi olduğunu tartışırken, Mises’ten farklı olarak, kendisine Batı medeniyetini referans almaz. Serbest piyasanın işlemesi için, demokratik bir devletin yanı sıra modern/evrensel değerlere de gerek yoktur. Aşağıdan gelen hiçbir siyasi ve/ya da iktisadi talep olmadığı varsayımıyla veya bu talepleri göz ardı ederek, devletin dayatmacı bir politika izlememesi gerektiğini söyler. Bu bağlamda, ayrıca “toplum mühendisliği”

18 Aktaran Karen Fischer, “The Influence of Neoliberals in Chile before, during, and after Pinochet”, *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective* içinde, ed. Philip Mirowski ve Dieter Plehwe, Massachusetts ve Londra: Harvard University Press, 2009, s. 328.

19 a.g.e, s. 327.

20 Liberaller işçileri ata benzetmekten çekinmediği için, biz de kendilerine aynı şekilde hitap edebiliriz.

21 Ludwig von Mises, *Liberalism in the Classical Tradition*, çev. Ralph Raico, San Francisco: Cobden Press, 1985, s. 48.

22 a.g.e, s. 48-49.

23 a.g.e, s. 51.

ile sivil toplumun “doğal” işleyişine ve “geleneksel değerler”ine riayet edilmesi arasına koyar:

Geleneksel ve devrimci otokrasiler arasında *sistemsel* farklar vardır. Bunlar söz konusu iki rejimin uygulayacağı baskının derecesinin öngörülmesini mümkün kılan bir etkiye sahiptir. Genel olarak söylersek, geleneksel otokratlar, verili toplumsal eşitsizliklere, şiddete ve yoksulluğa müsamaha gösterirken, devrimci otokrasiler bunları yaratır.

Geleneksel otokratlar mevcut servet, güç, statü ve diğer kaynakların dağıtımını olduğu gibi bırakır, ki çoğu geleneksel toplumda, bu dağıtım, varlıklı azınlığın lehine işlerken kitleleri de yoksul bırakır. Ancak bu otokratlar halk ile aynı tanrılara ibadet ederler ve geleneksel tabulara uygun davranırlar. Çalışma ve dinlenmenin alışlageldik ritmini bozmazlar. İnsanların nerede yaşayacağına, aile ve çevresi ile nasıl ilişki kuracağına karışmazlar. Geleneksel yaşamın getirdiği sefalet aşına olan ve bunlarla kendi başına nasıl başa çıkabileceğini daha büyürken kavrayan sıradan insanlar, örneğin, [kast sisteminin en alt katmanına] dokunulmaz ailelere doğan, kaderin onlara çizdiği yolda hayatta kalmalarını sağlayacak gerekli vasıfları ve davranış kalıplarını küçük yaşlarından itibaren öğrenen çocuklar için bu otokratlar katlanılabilir. Böyle toplumlar mülteciler yaratmaz.

Komünist devrimci rejimler için ise bunun tam tersi geçerlidir. Toplumsal yaşamın her alanı üzerinde mutlak denetim kurmaya girişerek milyonlarca mülteci yaratırlar. Değişim talepleri, yerleşik değerleri ve alışkanlıkları öylesine tahrip eder ki, bu otokrasilerin vatandaşları, düşüncelerinin, değerlerinin ve ideallerinin, yabancı bir ülkeye anayurtlarından daha çok “uyacağı” umuduyla on binler halinde kaçarlar.²⁴

Diyelim ki, Kirkpatrick’in sözünü ettiği bu dokunulmazlardan ya da Sanskritçe adıyla *Dalit*’lerden birisiniz. Derin yoksulluğunuz bir yana, her gün şiddete, lince, tecavüze ve her türlü ayrımcılığa maruz kalmanız mümkün, ama başınızdaki otokrat bunlara meşruiyet sağlayan değerleri yıkmaya çalışmadığı için yine de mutlusunuz. Ülkeyi terk etmek bir kere bile aklınıza gelmiyor. Ya da yoksul bir Rus köylüsünüz. Bolşevikler gelip toprak sahibini mülksüzleştiriyor ve toprağını size veriyor. Fakat yüzlerce yıllık geleneksel değerleri çığneyen bu şiddet eylemi duygularınızı incittiği için, toprak umurunuzda olmuyor. Pılınızı pırtınızı toplayıp Rusya’dan kaçıyor ve başka bir ülkede kendinize yeni bir toprak sahibi aramaya başlıyorsunuz. Sermaye diktatörlüğü yeri gelince ekonomik mucize, medeniyetin bekçisi yeri gelince geleneksel değerlerin hamisi; işçi sınıfı diktatörlüğü, barbarlık, özgürlük düşmanlığı, “kölelik yolu”.²⁵ Yerseniz!

İster medenilikten ister geleneksellikten dem vurulsun, –görüyoruz ki her ikisi de aynı amaç doğrultusunda işlevselleştirilebiliyor– açık ki, esas mesele, diktatörlüğün kendisi değil, hangi sınıfın çıkarlarına göre kurulduğu. Liberalizmin, özgürlük

24 Jeane J. Kirkpatrick, *Dictatorships & Double Standards*, Kasım 1979, <https://www.commentary.org/articles/jeane-kirkpatrick/dictatorships-double-standards/>. Bu makaleye dikkatimizi çeken kaynak için bkz. Werner Bonefeld, *The Strong State and the Free Market*, Londra ve New York: Rowman & Littlefield, 2017.

25 F.A. Hayek, *Kölelik Yolu*, çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldırım Arsan, İstanbul: Liberte Yayınları, 1999.

deyince yalnızca burjuvazinin özgürlüğünü kastettiğini, ABD’li köle sahiplerinin, İngilizlere karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesi sırasında yükselttikleri şu slogan gayet güzel özetliyor: “Biz, onların zencisi olmayacağız!”²⁶ (s. 73). Burada yukarıya (ya da karşıya) doğru bağıyorlar. Aşağıya doğru bağırdıklarında da muhtemelen şöyle bir şey diyeceklerdir: “iki ayaklı aletler” bize onlara davrandığımız gibi davranamaz!²⁷

Liberalizmin özü: burjuva diktatörlüğü

Atilla Yayla bir yerde şöyle diyor:

Özgürlük, hukuk önünde eşitlik, ifade hürriyeti, toplanma ve toplanmama özgürlüğü, keyfi tutuklamalardan ve bireylerin olduğu kadar devlet organlarının da zorundan masun olma hakkı ve diğer birçok hak ancak liberal ilkelerin benimsendiği ülkelerin insanların yararlanma mutluluğuna ulaşabildiği haklardır. Bunların da sadece “sermaye sınıfı” tarafından kullanılan haklar olduğu herhâlde öne sürülemez... Günümüzün “demokrasi uygarlığı”nın temel değerlerinin ve kazanımlarının hemen hemen hepsi liberal felsefenin ürünleridir. Özgürlük ve ondan türeyen diğer haklar, temel insan hakları hep liberal düşünürlerin işleyip geliştirdiği fikir ve uygulamalardır.²⁸

Doğru. Bugün bu haklardan yalnızca kapitalistlerin faydalandığı söylenemez. Ancak bunların, sermaye sınıfının kendi iradesiyle (Ülgener’in tabiriyle) yukarıdan aşağıya aktardığı “liberal felsefe ürünleri” olduğu da hiçbir biçimde öne sürülemez. Bu yazıda incelediğimiz kitap bunu açıkça ortaya koyuyor. Yukarıda sayılan haklar ve daha fazlası, işçilerin, kölelerin ve sömürge halkların mücadelesiyle, liberalizme rağmen ve karşı kazanılmıştır. Liberalizm bu hakların tüm bireyler ve halklarca kullanılabilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır ya da Losurdo’nun sözleriyle,

26 Liberal özgürlüğün ne olduğu anlamak bakımından, Losurdo’nun kitabındaki şu paragraf da çarpıcıdır: “Calhoun’a göre, Amerikan Devrimi’ne ilham veren liberal ilkelere ihanet etme suçunu işleyen Kuzey idi. Hatta ‘insan hürriyetinin despotça gücün saldırılarına karşı müdafaası, eve bağlı köleliğin yürürlükte olduğu eyaletlerde daima en etkin haliyle ortaya çıkmıştı’. Birlik dâhilinde ‘mütemadiyen hürriyet tarafına en çok eğilen ve yetki gaspını ilk fark edip buna ilk direnen’ Güney idi. Liberalizm, en hakiki ve olgun ifadesini de Güney’de bulmuştu. Bazen ‘Amerikalı Burke’ olarak tanımlanan John Randolph’un uyarısına göre, aslen ‘genişletilmiş ve özgür ilkelere bağlı kişi, hürriyet taraftarı’ anlamına gelen ‘liberal’ terimi, kölelik karşıtlığıyla cilveleşenlerden bahsederken kullanılırsa gerçek anlamı çarpıtılmış olurdu” (s. 88).

27 Müsebbiplerinin, muhataplarınca bir gün aynı muameleye tabi tutulmaktan ve rahatlarının bozulmasından duyduğu korku, ortada fiili bir tehdit olsun ya da olmasın, barbarlığın sürekliliğini ve şiddetini besleyen psikolojik etmenlerden biridir. Bu korkunun liberalizme de ta başından itibaren için olduğunu söyleyebiliriz. Coetzee’nin *Barbarları Beklerken* romanının, imparatorluğun sınır bölgesine görevli gönderilen, sulh hâkimi baş karakteri bu ruh halini şöyle tasvir ediyor: “Kişisel gözlemlerime dayanarak her kuşakta mutlaka barbarlar konusunda isterik bir dönem yaşadığını söyleyebilirim. Sınır bölgesinde yaşayıp da yağız bir barbar elinin yatağın altından çıkıp ayak bileğini kavradığını düşlemeyen bir kadın, kafasında barbarların gelip evinde içki alemi yaptığını, tabakları kırıp perdeleri ateşe verdiği, kızlarının ırzına geçtiğini canlandırıp korkmayan bir erkek yoktur. Bu düşler aşırı rahatlığın sonucu. Bana bir barbar ordusu gösterin, inanayım” (J. M. Coetzee, *Barbarları Beklerken*, çev. Dost Körpe, İstanbul: Can Yayınları, 2015, s. 20).

28 Atilla Yayla, *Liberalizm*, İstanbul: Liberte Yayınları, 2002, s. 213-214.

yeni duruma uyum sağlama esnekliğini göstermiştir (s. 435).

Eğer hakları, insan olmanın gereğinden önce, siyasi ve iktisadi mücadelelerin sonucu kabul ediyorsak, doğal değil, tarihsel bir karakter taşıyorlar, demektir. İnsanlık tarihinin belli bir anında kazanılmışlardır ve ebediyen kullanılabilir kalacaklarının/geriletilmeyeceklerinin hiçbir garantisi yoktur. Bu anlamda hâlâ mücadelenin konusudurlar. O halde, Losurdo'nun bahsettiği esnekliği, “denge” olarak da okuyabiliriz. Bu “denge”nin diğer tarafında komünizm tehlikesi baş gösterdiğinde, ağızlarından özgürlüğü düşürmeyen liberallerin, esnekliklerinden hızla soyunup mermer sertliğinde katılaşıp burjuva düzenin istikrarı için askeri diktatörlüklere ve faşizme alkış tutuklarını gördük. “Liberal felsefenin ürünleri”ni pazarlayan, Hayek'in Türkiye bayisi Atilla Yayla da 12 Eylül darbesine düzduğu övgülerle bu kervana katılmıştır:

Diğer yandan Türk Ordusu'nun demokrasiye bağlılık açısından emsali bulunmaz bir gelenek oluşturması da demokrasimizin yaşama garantilerindedir. Vatandaşın siyasal bilinç düzeyinin, yakın geçmişte yaşanan olayların acılarının hâlâ canlı olması, demokratik sistemimizin en büyük düşmanı olan anarşinin hortlamasını önlemek için birçok tedbirin alınması, tecrübe sahibi bir cumhurbaşkanının görevde bulunması, 5 yıllık koalisyonuz ve muhtemelen aşırı siyasal kavgasız bir dönemin varlığı demokrasimizin yaşaması yolunda önemli umut kaynaklarıdır.²⁹

Yayla başka bir yerde ise “liberal faşist” kavramının bir oksimoron olduğunu, bunların birlikte anılamayacağını söylüyor.³⁰ Liberal dünya görüşüne sahip insanların tümünün faşizmi de benimsediğini/benimseyeceğini iddia etmek mümkün olmayabilir. Ancak bu, ironiktir ki, yalnızca söz konusu ideolojinin özünü yanlış anlamaktan ya da hiç bilmemekten kaynaklanabilir. Losurdo'nun eseri bize gösteriyor ki, bu öz, burjuva diktatörlüğüdür. Bunu iyi kavrayan ve buna iman eden liberaller “denge”nin temellerinden sarsıldığı kriz anlarında, geçmişte olduğu gibi, kollarını yine askeri/sivil diktatörlüklere ve faşizme açacaktır.

29 Aktaran Can Madenci, “Atilla Yayla, 12 Eylül ve Gezi Parkı”, 25 Haziran 2013, <https://iktisadiyat.com/2013/06/25/atilla-yayla-12-eylul-ve-gezi-parki/>. Faşizmin Batı medeniyetinin koruyucusu olduğunu söyleyen üstadı Mises gibi, 12 Eylül generallerine demokrasinin bekçileri payesi veren Yayla, Adalet Partisi ve Millî Selamet Partisi'nin yerel yöneticilerinin dahi “her yerde kan var, biz burada huzur içindeyiz” dediği Fatsa üzerine “Terör-Terörizm ve Fatsa Örnek Olayı Çerçevesinde Türkiye’de Terör” başlıklı bir doktora tezi yazmıştır. Bkz. Akın Hakkı Akyüz, “Liberaller mi Faşist, Faşistler mi Liberal?”, 5 Şubat 2015, <https://sendika.org/2015/02/liberaller-mi-fasist-fasistler-mi-liberal-akin-hakki-akyuz-244513/>.

30 Atilla Yayla, “Liberaller, Kemalistler ve Faşizm”, 8 Mayıs 2009, <http://www.liberal.org.tr/sayfa/liberaller-kemalistler-ve-fasizm-atilla-yayla,263.php>.